

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

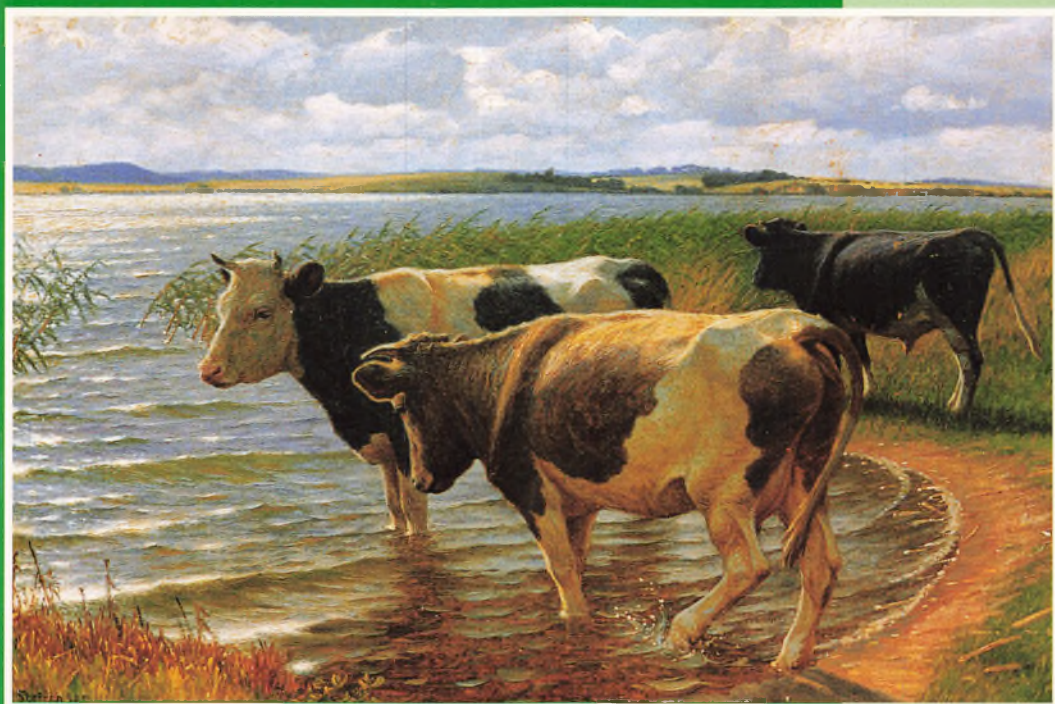
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Gl. Estrup

1997

Årbog for
Dansk Landbrugsmuseum og
Jyllands Herregårdsmuseum

1

Gl. Estrup 1997

Årbog for Dansk Landbrugsmuseum
og Jyllands Herregårdsmuseum

1998

Udgivet af Dansk Landbrugsmuseums Venneforening 1998
Gl. Estrup, DK-8963 Auning
Telf. 86 48 30 01

Redaktion: Henrik Vensild
Foto: Tonny Hald m.fl.
Produktion: Djurs Gruppen, 8963 Auning

© Eftertryk kun tilladt med kildeangivelse

Forside: »Broget kvæg ved en sø«, malet af Poul Steffensen o. 1900.
Gave fra Andelsfonden.

Bagside: Tærskning med lokomobil på Brogård, Åker sogn, Bornholm, 1905,
samt plovprøven 1770 og en Ferguson traktor.

ISSN 0905-7013
ISBN 87-89429-09-5

Indholdsfortegnelse:

Forord	5
Henrik Vensild Årets gang på Landbrugsmuseet	7
Peter Bavnshøj og Finn Tuxen Petersen Publikumsundersøgelser på Dansk Landbrugsmuseum	19
Vibeke Nielsen Et par nye, gamle ting på Herregårdsmuseet	25
Henrik Vensild Mere »Landbrugskunst«	29
Birthe Brandt Jensen Polakkerne på Gl. Estrup	35
Henning Bencard Den store Combiner	47
Ruth Damsgaard Brandt Kofoed »Min eventyrlige tid som Karolinepige«	51
Hanne Valsø Vensild Christen Skeel Den Riges Dagbog	67
Christine Overgaard og Jesper Wik Landbrug og teknik 1800-1960	105

Forord

af *Henrik Vensild*

I 1996 udgav vi det første årsskrift fra Gl. Estrup. Det blev godt modtaget, og det har siden vist sig, at der er mange personer med tilknytning til landbruget og herregården, der gerne vil skrive om netop deres interesse eller deres oplevelser. Andre arbejder med udforskning af landbrugets historie, med Christen Skeels dagbog eller noget helt andet. Alt dette søger vi at fremlægge for en større kreds af interesserede. Vi har faktisk fået mere stof ind, end der i år er plads til at

bringe, så vi er allerede godt begyndt på endnu et efterfølgende årsskrift.

Vore museer har bl.a. pligt til at indsamle, bevare, forske og formidle. Forskningen kan formidles på flere måder i udstillinger, ved foredrag, ved omvisninger og ved skrifter som f.eks. et årsskrift. Det vi fortæller om, kommer herved ud til en bredere kreds og får en blivende karakter ved at blive trykt. Derfor glæder vi os over det meget stof, der er at fortælle om.

Årets gang på Landbrugsmuseet

af *Henrik Vensild*

1997 blev igen et spændende år for Dansk Landbrugsmuseum. Ved årsskiftet fik vi ny kulturminister, højskoleforstander Ebbe Lundgaard. Hurtigt tog han rundt og besøgte de statslige kulturelle institutioner, og vi havde stor glæde af at vise museet frem for ham den 10. marts. Magasiner, værksteder, udstillinger, den Landbrugsbotaniske have og vore husdyr af gamle racer blev besøgt. Ebbe Lundgaard glædede os igen med et besøg til Sct. Hans, hvor han holdt båttalen. Med Slottet som baggrund, mens lyset sænkede sig og bålet begyndte at blusse på tømmerflåden i voldgraven kunne han betone det vigtige i, at bevare og formidle vor kulturarv.

Dansk Agroland Gl. Estrup.

Den 25. februar lagde vi lokaler til præsentationen af Projektet: Dansk Agroland, Gl. Estrup, som en arbejdsgruppe under Rousø-Sønderhald Herreds Landboforening med Per Blach i spidsen har arbejdet med siden 1994. I sin korthed går det ud på, at skabe et »udstillingsvindue« for dansk landbrug. Et sted hvor man på en objektiv måde kan vise, hvordan vore fødevarer bliver produceret i dag og videreforarbejdet til de varer vi møder i forretningerne. Et sted hvor forbrugerne skal kunne følge kornet på marken, tærskningen, formalingen og bagningen af brød. Man skal følge grisene fra de fødes, deres pasning og opvækst, til de

Daværende kulturminister Ebbe Lundgaard introduceres her til Sct. Hans-talen på Gl. Estrup.

Træder man ind i den nye udstilling »Biavl i fortid og nutid«, hører man biernes summen og møder en familie i deres ældre bigård.

ender på slagteriet og bliver videreforarbejdet. Ligeledes skal man kunne følge køerne på mark og i stald, malkningen og mælkens videre forarbejdning på et mejeri. Alt skal kunne følges i moderne bygninger med de nyeste staldsystemer.

Det hele skal være samlet af en stor udstillingsdel, hvor aktuelle temaer kan tages op og formidles. Der er nok at vise: dyrevelfærd, gensplejsning, kloning, dyresygdomme som salmonella, vandmiljø og meget mere. De besøgende skal selv kunne være med i flere af de eksperimentelle processer, for derved bedre at kunne forstå sammenhængene og deltage i debatten på et bedre grundlag.

Der skal være udstilling af de nyeste maskiner. En undervisningsafdeling er naturligvis også meget vigtig, lige som en café med smagsprøver vil være attraktiv.

Landbrugets Rådgivningscenter i Skejby har udformet projektet på papiret, så de nyeste ideer om landbrugsbyggeri er taget med. Det hele er tænkt udformet som en stor hestesko, udstillingshallen, hvorfra de enkelte stalde og andre bygninger stråler ud fra, tilpasset landskabet og naturen rundt om. Anlægget tænkes placeret yderst på Gl. Estrups store marker, som Sønderhald Kommune ejer, og Dansk Agroland Gl. Estrup bliver derved nabo til Dansk Landbrugsmuseum. Der vil således være mulighed for både at vise det gamle landbrug, inde på museet og det aktuelle landbrug ude på »den helt moderne gård«.

Projektet blev præsenteret for en talrig skare af landbrugs- og fødevarerfolk med Landbrugsrådets præsident Peter Gæmelke i spidsen. Der var indlæg fra mange sider

også fra Danmarks Turistråd, som bl.a. fortalte, at Djursland er det tredje vigtigste overnatningsmål for vore turister. Hvordan projektets videre forløb vil være er endnu uvist, men det kan blive en spændende nabo til Museerne på Gl. Estrup.

Biavl i fortid og nutid

I bygning 11, over indgangen og butikken blev den gamle udstilling af Rasmus Christiansens malerier, med de tilhørende genstande, der havde inspireret ham til malerierne, taget ned. I rummet forestod vor nye formidlingsinspektør Peter Bavnshøj indretningen af en permanent udstilling om biavl i fortid og nutid, da Museet fra gammel tid har en både stor, alsidig og fin samling af biavlsredskaber, bikuber og bihuse.

Man træder ind gennem en stor bicelle, hører bierne summe og står foran et gl. foto af en bigård med virkelige stader foran. Man følger biavlen fra middelalderen hvor bl.a. Olaus Magnus' kendte billeder fra 1555 viser, hvordan bikuberne, bistokkene og biavlen, på godt og ondt foregik. Biernes liv kan følges på video, og der er mængder af træ- og halmkuber, bistader, gamle redskaber og slyngemaskiner. Alt i 6-kantede monter og på 6-kantede podier.

Med hjælp fra museets Biavlerlaug blev der også indrettet en afdeling om biavlen i dag med mere moderne redskaber samt de produkter der er resultatet af biavlen. Der er også opsat tre observationsstader med levende bier i. Et af disse stader er en udhulet træstamme, hvor man kan se hvordan bierne indretter sig i naturen. Sidst er der naturligvis et legehjørne med bl.a. Peter Plys.

Modeller og Landbrugslegetøj 1770-1997

Årets store særudstilling blev helliget den meget alsidige og fine samling af landbrugs-

modeller som Det Kgl. danske Landhus-holdningsselskab havde skabt siden 1770. Samlingen er udførligt omtalt i sidste års-skrift, så der skal ikke gås i dybden med denne del af samlingen her. Men udstillingen rummede også en nyere del bestående af flere samlinger frembragt af nulevende modelbyggere, der laver modeller af gamle hestevogne, af husdyr, traktorer med redskaber samt hånd- og hestetrukne redskaber. Hertil kom to store samlinger af modeltraktorer, et nyere samleobjekt, og sidst var der landbrugslegetøj fra egen samling samt indlånt. Udstillingen begyndte ved caféen, hvor man gik ind i Modelkammeret i Prinsens Palæ i København. De tidligste model-

Sommerens store udstilling handlede om: Modeller og Landbrugslegetøj 1770-1997. Her fremviser Svend Møller fra Fuglebjerg på Sjælland en af sine nøjagtige og fine modeller af en kornrensemaskine.

ler blev vist her, de ældste plove med en kopi af den norske Falkenstenplov, der blev afprøvet ved København i 1770. Den bageste del af Centralhallen var fyldt med de nyere samlinger og herefter gik man videre ind i Hal 3, hvor der er redskabsmodeller, modeller i fuld størrelse, samt en stor samling modeller af gamle danske bondegårde. De blev lavet til den store udstilling i København i 1888, fulgte siden med samlingen af de gamle landbrugsredskaber til det nyoprettede Landbrugsmuseums første placering ved Sorgenfri, der hvor senere Fri-landsmuseet kom til at ligge. Gårdmodellerne fulgte med Landbrugsmuseet, hvor de stadig indgår, nu som en spændende museumshistorisk del af samlingen. Den sidste halvdel af udstillingen i Hal 3 er helliget Landbohøjskolens store modelsamling, både den del vi selv har, mejerisamlingen,

som Teknisk Museum reddede og den del, der stadig er tilbage på Landbohøjskolen.

Da udstillingen fik stor bevågenhed fra publikum valgte vi at lade den del der er i Hal 3 stå endnu en sæson, så den stadig kan ses.

Udstillingen blev naturligvis åbnet af Landhusholdningsselskabets præsident godsejer Jon Krabbe, der også glædede os med at holde årets grundlovstale.

Landbrugsmessen

Den 14. og 15. juni var der for andet år Landbrugsmesse på museets jorde. En messe med husdyr, maskiner, udstillinger, kræmmere, gøgl og gamle traktorer. Temaet var vore fødevarer fra jord til bord, og Husholdningsrådets formand Kirsten Jacobsen åbnede derfor Landbrugsmessen, lige som hun også deltog i en paneldebat om vore

Nederst på Comtesseengen blev der, med tilladelse fra Amtet, gravet en sø, der hvor vandet stod naturligt mellem græstuerne, for bl.a. at give en naturlig plads for sort- og hvidbrystede ænder.

Den gamle 1700-tals havemur rundt om den Landbrugsbotaniske have var så medtaget, at den stod i fare for at vælte. En del blev restaureret i 1997, og det viste sig her, at arbejdet var langt mere omfattende end forudset. Især fundamentet var mere skrøbeligt end forudset.

fødevarer. Messen var et meget flot arrangement, vejret var med os den første dag, men om søndagen blev det koldt og blæsende, hvad der nok havde indvirkning på besøgsantallet. Der var ellers nok at se på, nok at spørge om, nok at få svar på.

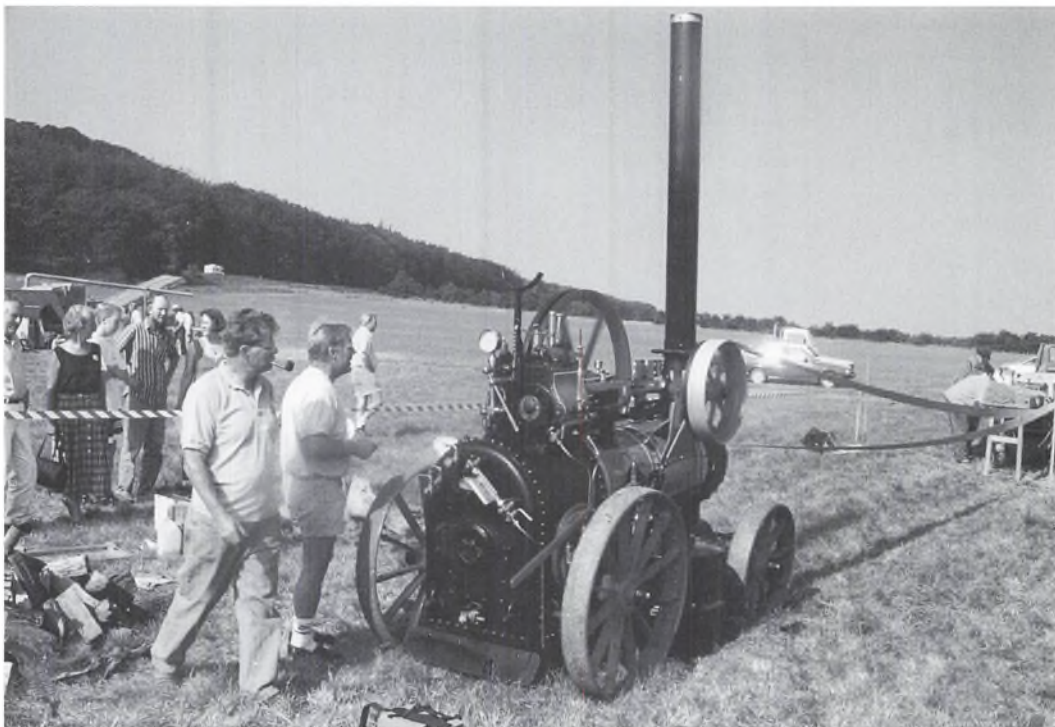
Messen bliver i 1998 yderligere udbygget, for på en endnu bedre måde, at kunne fortælle de 95% af befolkningen, der ikke er tilknyttet landbruget, om hvordan vore fødevarer bliver produceret og forarbejdet.

Sø og Havemur

I foråret blev der med Amtets tilladelse på den laveste del af Comtesseengen gravet en sø, der hvor vandet naturligt står frem mellem græstuerne. Store gravemaskiner flyttede, mens frosten satte ind, tusindvis af kubikmeter jord, sand og grus, som senere fik lov til at opfylde en del af en gammel

grusgrav i skoven. I år er der kommet hegn om søen og der går nu sort- og hvidbrystede ænder. De får af og til selskab af gravænder og vildænder.

Der blev lavet vej rundt om Comtesseengen, med forbindelse til Slotsparkens allé, med adgang fra den Landbrugsbotaniske have. Her blev en del af den gamle havemur fra 1720'erne sat i stand. Med en særbevilling fik vi restaureret den værst medtagne del af havemuren. En ende af den var væltet, der var store revner og sprækker i den. 5000 munkesten blev udskiftet og hele fundamentet blev stabiliseret og omsat lige som overdelen med teglstenene helt måtte udskiftes. Det er et meget langsommeligt arbejde at hugge de »rådne« munkesten ud, fæstne fundamentstenene og forny toppen, så bevillingen rakte derfor ikke så langt som vi havde forudset. Vi håber nu at resten af

På Høst- og Tærskedagen viste Carsten Balle stolt sit nyrestaurerede damp-lokomobil frem.

havemuren også kan blive restaureret, for den er en smuk og meget bevaringsværdig ramme om den Landbrugsbotaniske have.

Høst og tærskedag

Den 17. august var der traditionen tro igen Høst og Tærskedag. Vort Karle- og Pigelaug havde sammen med Motor- og Traktorklubben Jylland og Østjysk Køreselskab arrangeret en spændende og oplevelsesrig dag. Kornet på vore historiske marker blev mejet med le, med slåmaskine med mejeapparat og med selvbinder. Negene blev kørt til tærskelpladsen med heste- og traktorvogne. Der blev tærsket med plejl, pigtærsker og små og store tærskværker. Der blev tærsket langhalm, malet korn, harret (skærpet) en bornholmsk le, klinet og tækket et hus. Smedene skoede heste og Torvelauget var på pladsen med deres boder, for blot at

nævne nogle af aktiviteterne. Folkedansere fra Silkeborg viste gamle danse og gik i marken som bønder på hoveriarbejde med ridefogden til hest.

Som en nyhed viste Carsten Balle sin nyrestaurerede damp-lokomobil, der trak et lille tærskværk. Som noget nyt var der arrangeret en stærkmands-konkurrence, hvor der skulle dystes mellem at løfte en kornsæk mens man stod med benene i en kornskæppe, man skulle trille en rundballe, trække en grå Fergusonstraktor og som det sværeste smide halmballer op i en ballevogn. Den sidste disciplin voldte mest besvær. Om armene eller forken var for korte eller vognens sider for høje skal her være usagt. Spændende og underholdende var det i hvert tilfælde at se på.

En selvfyldende tragt

I forbindelse med planlægningen af den kommende syltedag lånte vi en lidt speciel aluminiumstragt. På den ene side er den mærket med tal fra 100 til 500 ml. og på den anden side »PAT. ANM. VOSS, SELVfyLDENDE«. Det særlige ved tragten er, at tuden har en ventil, som lukker når man tager tragten op af den flaske, man fylder noget i. Derved undgår man at spilde det flydende, der oftest var varm og klæbrig saft, inden man sætter tragten ned i den næste flaske.

Museet ville gerne modtage et par af disse tragte til brug på syltedagen og vi ville gerne vide noget mere om tragtens oprindelse, fremstilling og brug. Vi fik god hjælp af Jyllands Postens bagside, der den 26. september bragte en efterlysning: »Lille og spændende problembarn«. Tidligt samme morgen kl. 7,45, da vi mødte på kontoret, ringede den første læser, en herre fra Haderslev og fortalte, at han ville sende os en tilsvarende tragt.

Dagen igennem kimede telefonen og i dagene derefter ligeså. Henvendelserne aftog som tiden gik, men af og til får vi stadig opkald. I alt har 49 personer henvendt sig, vi har fået 7 breve, og 4 har været så venlige at sende os tragte. Vi er meget overvældede og glade for alle disse henvendelser og for de 4 tragte, hvoraf en kom i flittig brug på syltedagen den 12. oktober.

Tragten er udviklet af Kåre Petersen, der var designer på Voss Fabrikken i 1936 - 40. Den er blot en af hans ca. 30 patenter, hvor 6-7 forskellige Universalgrøder måske huskes mest. Tragten blev produceret under krigen og helt op o. 1960 og var først og fremmest beregnet til at lette fyldningen af saft på flasker. Men tragten er også blevet brugt til at fylde mælk i sutteflasker til børn samt til andre formål. Mange har brugt denne praktiske tragt, vi har fået henvendelser

fra det meste af landet og mange bruger den i dag. De vil naturligvis ikke af med den. Andre er ophørt med at bruge den, man laver ikke så meget saft mere og de har smidt den ud. Der er også kommet brev om at tragten er produceret i Norge, hvor den skulle være lavet på Tønsberg Metal.

Pløjedag

Søndag den 4. oktober var der pløjedag, dels afholdt Århus Amts Landboudom deres amsmesterskab i traktorpløjning på Venneforeningens mark, og Museet demonstrerede pløjning dels med hjulplov, en kopi af Ørumpløven, hvor originalen findes på Kulturhistorisk Museum i Randers. Dels med gamle og nyere svingplove, gamle traktorer

På syltedagen den 11. oktober kunne vi bl.a. vise den »selvfyldende« tragt fra Voss-fabrikken, som havde været efterlyst i Jyllands-Posten. Tuden er forsynet med en ventil, der lukker, når tragten løftes op af flasken. Marie Hansen viste hvordan den blev brugt.

En gruppe mænd demonstrerer brug af håndkørte pløj i 1910. De er på vej til at pløje på den gamle mark i Høje Taastrup. I baggrunden ses den gamle mark i Høje Taastrup. I baggrunden ses den gamle mark i Høje Taastrup.

En gruppe mænd demonstrerer brug af John Deere traktor i 1910. De er på vej til at pløje på den gamle mark i Høje Taastrup. I baggrunden ses den gamle mark i Høje Taastrup.

Gæst nr. 100.000 blev en gruppe drenge fra Børnepsykiatrisk Hospital i Risskov, som havde bestilt et Juleforløb i Historisk Værksted. Vi gjorde dagen særlig festlig for dem, modtog dem i porten og sluttede med pølser i »Spisestedet«.

med bugserede plove. Museets nyerhvervede John Deere model AR kom ud at køre med en original enfuret John Deere-plov, lige som den gamle McCormick fra 1921 trak en tofuret plov.

Det er meget væsentligt, at vi demonstrerer de gamle redskaber i funktion, både ved høstdag og pløjedag, for ellers er det ikke nemt for de besøgende, uden særlig kendskab til landbrug, at forstå hvordan de ældre redskaber fungerede. For gamle landmænd er det også meget væsentligt at genopleve fortidens arbejder igen.

Gæst nr. 100.000

Torsdag den 27. november havde vi besøg af gæst nr. 100.000. Det er første gang i museets 108 årige historie, da forrige år var rekordår med 92.037 gæster.

Om formiddagen havde vi besøg af en gruppe på 5 børn fra Børnepsykiatrisk Hospital i Risskov. De deltog i et Juleforløb i vort Historiske Værksted, hvor de lavede gammeldags julepynt af halm, - bagte pebernødder, - kærnede smør til risengrødens smørklat, - bagte goderåd, en slags flade vafler bagt i et jern i brændekomfurets åbne ild, - samt dyppede lys. Herefter spiste de risengrød og julehyggede. Dernæst var de rundt i Museet for bl.a. at finde nissen, der havde gemt sig i udstillingen. Til sidst blev børnene beværtet med pølser på »Spisestedet«, hvorefter de drog trætte hjem efter en lang og begivenhedsrig dag.

Julemarked

I weekenden den 29. og 30. november havde vi igen gammeldags Julemarked. Der var

Julemarkedet bød på mange overraskelser som f.eks den nye bog om: Travle Traktor Tøffe, her udstillet sammen med vort store udbud af modeltraktorer.

håndværkere, der demonstrerede deres kunden, som Bolchekogeren fra Ribe, Hornskemanden fra Bøvlingbjerg, Sivskomanden, Trædrejeren og Pottemageren fra Sorring, for blot at nævne nogle. Der var slagteren med salg af alskens varer til et godt julebord og bageren med alsidigt og godt brød hertil. Vort Torvelaug var repræsenteret med 22 boder, hvor man kunne få alt fra honning og oste til uldvarer og tørrede blomster. Den gamle herregårdssmedje var naturligvis også i gang.

Vor egen Museumsbutik var specielt indrettet til lejligheden med bl.a. tilbud på gamle og nye bøger og modeltraktorer. Som noget nyt kunne vi præsentere bogen: Travle Traktor Tøffe, der blev en god gaveidé. Mange børn har fået den, har læst den, og kommer nu for at se de rigtige traktorer på Museet.

Kommende æbleplantage

I den bageste del af Slottets park fik vi lov til at indrette en æbleplantage. Området blev ryddet, pløjet, harvet og indhegnet, og så blev der i efteråret plantet 230 forskellige gamle danske æblesorter. Træerne stammer fra Landbohøjskolens Pommet, hvor der vokser de tilsvarende sorter. Træerne er med i den Nordiske Genbank til bevarelsen af de gamle æblesorter. På Nordiska museets herregård, Julita Gods i nærheden af Katrineholm i Midt-sverige er der også en stor æbleplantage, hvor træerne kan ses i lidt ældre udgave og man kan følge dem fra blomstringen til frugtudviklingen.

Den endelige idé til at vi også skulle have en æbleplantage, kom da vi solgte ud af gamle frugttræsarter i Store Bededagsferien. Vort gartnerhold havde en del æbletræer i overskud og ideen med at tilbyde

publikum, at de kunne købe dem blev en så stor succes, at vi endelig besluttede at indrette en blivende æbleplantage selv. Vi knyttede derfor en tættere kontakt til Landbohøjskolens Pomet for f.eks. at dublere deres samling af gamle danske æbletræer. Vi glæder os nu til, at træerne vokser til. De er alle kommet godt fra start. I skrivende stund er de sprunget ud og vi kan vente på de første blomster. Om få år vil der således være endnu en attraktion på Gl. Estrup.

Vilde svaner, museumsarbejde og mange besøgende

I foråret kunne vi glæde os over, at der kom et ungt svanepar i voldgraven mellem Avlsgården og Slottet. De blev her i ca. 3 uger, fløj, kom igen og svømmede majestætisk rundt. Vi var begyndt at fodre dem, men så en dag var de væk igen. Vi har set et par svaner i dette forår, en enkelt dag landede de og svømme rundt, men hvad det er der får dem til at forsvinde igen, ved vi ikke. Mangler der en lille redeø, generes de af andre fugle eller måske af dyr, eller er det noget helt tredje? Flot ville det være, hvis der var et fast svanepar i voldgraven.

I denne artikel har vi forsøgt at fortælle om nogle af de aktiviteter, der har været i 1997, men bestemt ikke alt er omtalt. Indsamlingen af museumsgenstande har vi også foretaget, naturligvis, det er jo et af vore formål. Men da det nye Besøgs magasin er fyldt op med genstande, er det desværre ikke muligt for os at huse flere større maskiner og redskaber. Derfor er vi meget påholdende med at sige ja tak til flere større genstande. Vi har en meget alsidig og god samling, der rækker op til o. 1960-70. Men landbrugsredskaberne og maskinerne herefter, hvad med dem? Vi er landets eneste specialmuseum for Dansk Landbrug. Vi burde derfor også kunne gemme, opbevare og vise de senere maskiner. Disse maskiner

er desværre meget store, fra traktorer, plove og harver, gødningsspredere, sprøjter til mejetærskere og her særlig roe- og kartoffeloptagere. Hvad med de nyere kombinationsmaskiner, der f.eks. består af en traktor med påmonteret harve foran og gødnings- og såmaskine monteret bag på. Hvad med en malkerobot? Disse maskiner bliver også gamle engang og et eksemplar bør derfor bevares og kunne ses på Dansk Landbrugsmuseum.

Vi har udformet en Indsamlings- og Kassationsplan for museet, som er sendt til Kulturministeriet. I vore samlinger findes der desværre også enkelte dubletter af fabriksfremstillede redskaber, som tilmed ikke er i særlig god stand. Det burde derfor overve-

I 1997 havde vi den glæde at et par unge svaner holdt til i voldgraven i næsten 3 uger. Vi fodrede dem og havde håbet de blivende ville holde til her, men en dag var de desværre væk.

jes, at kassere disse, dels for ikke at bruge tid på at konservere og istandsætte dem, og dels for at de ikke fremover skal tage plads op. Museet havde tidligere, foruden hovedafdelingen i Kongens Lyngby, nord for København også 4 filialer på Landbrugsskoler rundt om i landet. Herfra har man gennem tiden naturligvis også indsamlet redskaber til de lokale samlinger, og det kan derfor ikke undgås, at der med tiden er kommet dubletter i samlingen, når den ses som en helhed.

De tre af filialerne blev nedlagt i 1960'erne og genstandene har herefter været opbevaret på forskellige steder og ikke altid i særlig velegnede »magasiner«. Nu er genstandene endelig samlet på ét sted, Gl. Estrup, og vi har derfor mulighed for at danne os et overblik over hele samlingen.

Vi har naturligvis også i årets løb konserveret en lang række genstande, dels genstande, der skulle bruges i de forskellige udstillinger, og dels genstande som trængte særlig til behandling. Dette vigtige arbejde vil blive intensiveret både i 1998 og 99. En oprydning, sortering og magasinering vil følge naturligt hermed, således at vi kan få en bedre opbevaring af genstandene og et bedre overblik over samlingen. Herved kan vi også bedre finde de evt. steder, hvor der er mangler, som vi så må søge at få udbedret.

Vort forskningsprojekt: Fra lokalhåndværk til maskinfabrik, som vi har i samarbejde med Kulturhistorisk Museum i Randers, er forløbet særdeles godt. I skrivende stund er vi ved at samle trådene til en afrapportering til Statens Museumsnævn. Jens

Aage Søndergaard har opsporet og fundet over 100 tidligere og nulevende personer og firmaer, der har produceret landbrugsmaskiner i Gl. Randers Amt og vi har indsamlet et meget spændende stof om disse.

Birthe Brandt Jensen har samlet stof om Polakkerne på Gl. Estrup, hvad der kan læses om i det følgende. Kirsten Eriknauer har samlet stof dels om årene 1958-59 på N. Randrupgård ved Gassum, om hvordan det var at overtage et større landbrug og påbegynde mekaniseringen der. To karle og to piger samt gårdens nuværende ejer, der alle var med dengang, har fortalt om disse pionerår. Materialet vil blive behandlet i det følgende årsskrift.

Kirsten Eriknauer har også indsamlet et stort materiale om arbejdet og livet på Landbruget og Herregården Gl. Estrup, således som nulevende personer kan huske det. Tidligere ejere, forvaltere, traktorførere, karle, daglejere, fodermestre, tjenestepiger og børn af disse har fortalt om tiden dengang, dagligdagen med arbejdet og den sparsomme fritid. Gamle billeder fra dengang, har vi også efterspurgt og vi har fået god hjælp fra pressen med efterlysning af personer, der har haft tilknytning til Gl. Estrup.

Efter et meget aktivt år sluttede vi med et besøgstal på 105.129. Det er det højeste nogensinde for Dansk Landbrugsmuseum. Vi mener de mange aktiviteter, de nye udstillinger, de gode omgivelser med Landbrugsbotanisk have, gamle husdyrracer på markerne og naturligvis Slottet, som vi har et godt samarbejde med, at alt dette gør, det er en spændende oplevelse, at besøge Museerne på Gl. Estrup.

Publikumsundersøgelser på Dansk Landbrugsmuseum

af Finn Tuxen og Peter Bavnhøj

I 1992 og 1993 foretog Museet et par omfattende spørgeskemaundersøgelser blandt publikum - undersøgelser som skulle kaste lys over sammensætningen af og besøgs-mønstret blandt de besøgende, samt deres vurdering af museets udstillinger m.v. Siden har Museet løbende foretaget publikumsundersøgelser bl.a. med det formål at klarlægge, hvor de mange museumsgæster kommer fra. I 1997 er Museet desuden påbegyndt en undersøgelse af den markedsføringsmæssige effekt blandt publikum for at få belyst, om annoncekronerne anvendes på den mest hensigtsmæssige måde.

Publikumsundersøgelse i august 1997

Museernes reklame- og annoncetegning kommer ofte til at stå lidt i skyggen af de mange øvrige opgaver, som foregår på et museum. De faglige medarbejdere prioriterer naturligt det egentlige museumsarbejde - indsamling, bevaring, forskning og formidling - på bekostning af PR og markedsføring. I mange tilfælde skubbes henvendelserne vedrørende reklamer og annoncer til side på skrivebordet til fordel for de museumsrelevante henvendelser og arbejdet med genstandene, udstillingerne o.s.v. Man ender ofte med sidste-øjebliksløsninger, og er tilbøjelig til automatisk at benytte sig af de samme annonceprodukter år efter år uden egentlig at tage stilling til, om midlerne, som er afsat på markedsføringsbudgettet, nu også anvendes bedst muligt. I disse år, hvor de elektroniske medier byder på alternativer til de traditionelle trykte medier, føler man sig for alvor på herrens mark. Udbudet af markedsføringsmuligheder synes utalli-

ge, og meningene om, hvad der er godt og skidt er mangfoldige. Da museumsfolk sjældent har uddannelser på området, lader man sig ofte »rådgive« af de professionelle sælgere og reklamefolk, der har deres levebrød af at fremstille de mange produkter på markedet.

For at få lidt overblik over, om Landbrugsmuseets årlige markedsføringsbudget, som beløber sig til godt 200.000 kr. nu også anvendes rigtig, blev der i sommeren 1997 taget initiativ til at foretage en spørgeskemaundersøgelse blandt publikum. Skemaet, der kom til at indeholde få spørgsmål og således kun fyldte en A4-side, blev udformet så det kunne besvares på et par minutter. De fleste spørgsmål kunne besvares med afkrydsning. Ud over spørgsmål om bopæls-postnummer, og om man tidligere havde besøgt museet, blev der spurgt om, hvorfra man havde sit kendskab til Dansk Landbrugsmuseum. Byggede kendskabet på omtale fra venner og bekendte, fra museets brochure, annoncer, avisomtale eller fra radio og TV m.m.? Der var desuden mulighed for at afkrydse enkelte navngivne annonceprodukter.

Spørgeskemaundersøgelsen blev i første omgang gennemført 16 dage i august, 15 hverdage og 1 lørdag. Museumsgæsterne blev bedt om at besvare skemaet midt i Centralhallen efter de havde været igennem en del af udstillingerne og således formentlig ikke ville føle den store gene ved en kort afbrydelse i besøget. Hanne Henningsen, der er ansat i billetsalget, fik til opgave at

stille spørgsmålene til et udvalg af tilfældige gæster. Skemaet var i første omgang udformet, så publikum også selv kunne besvare skemaet.

Der indkom i alt 199 besvarelser, og i erkendelse af det forholdsvis lille talmateriale og materialets øvrige begrænsninger blev det besluttet at fortsætte undersøgelsen 1 uge hver af de følgende måneder foreløbig frem til august 1998. Ved at få besvarelser hen over hele året var det tanken, at der gerne skulle fremkomme et mere dækkende billede af hele museets publikum.

Resultatet af undersøgelsen

Hvorfra var det så, publikum havde fået deres kendskab til Dansk Landbrugsmuseum? Først skal det nævnes, at 70% af besvarelserne var fra folk, der var på ferie, og heraf var 23,6% udlændinge. Godt 38% af gæsterne havde besøgt museet tidligere. 34,7% af besvarelserne var fra folk, der havde hørt museet omtalt af venner og bekendte og 24% havde set museet omtalt i aviser og ugeblade. 19% havde fået kendskab til stedet fra egentlige avisannoncer og hele 31,6% kendte Museerne via TV og radio. Endelig fremgik det af undersøgelsen at næste 70% af gæsterne havde set Museets egen brochure, hvorimod 42% havde været opmærksom på Museet i andre annoncer i diverse turistprodukter.

I erkendelse af, at besvarelser af spørgeskemaer ofte kan være behæftet med fejl og misforståelser og det lille talmateriale taget i betragtning, kan det være farligt at lægge for stor vægt på det billede, der tegnes. Alligevel har vi tilladt os at drage visse konklusioner, som allerede har fået indflydelse på markedsføringen i 1998.

Det glædelige i tallene var den forholdsvis store del af gengangere fra tidligere, samt at den gratis reklame gennem positiv omtale fra venner og bekendte også får man-

ge til at aflægge Museet et besøg. De store økonomiske og tidsmæssige ressourcer, der bruges på brochuren bærer tilsyneladende også frugt.

Som umiddelbar konsekvens af undersøgelsen blev det besluttet at frasige annonceringen i foreløbig et par produkter i 1998, hvor der ikke kunne registreres nogen væsentlig effekt hos publikum. Herved sparede godt 20.000 kr. som kan anvendes til andre og forhåbentlig bedre markedsføringsformål. Den målte positive effekt af brochuren hos publikum har resulteret i, at Museet har fået udarbejdet en ny spændende og endnu bedre brochure i et mere tidsvarende layout i foråret 1998. Brochuredistributionen er desuden blevet intensiveret. Distributions-samarbejdet på Djursland, som foretages sammen med en række øvrige attraktioner under ledelse af Destination Djursland, blev påbegyndt i 1997 og fortsætter i en forbedret og udbygget form i 1998. Det samme gælder brochuredistributionen udenfor Djurslands-området, hvor der samarbejdes med Skandinavisk Dyrepark. Her deles arbejdet med at udbringe brochurer til det øvrige Østjylland, og som noget nyt i 1998 udbringes brochuren også i Viborg- og Himmerlandsområdet. Desuden udsendes brochurerne til landboforeningskontorer, private udlejere af landboturisme, turistkontorer, museer og attraktioner over størstedelen af Jylland.

Julemarkedet 1997

I forbindelse med Julemarkedet i weekenden den 29. og 30. november 1997 blev der foretaget en stikprøveundersøgelse af, om de besøgende havde været til Julemarkedet tidligere, samt hvorfra man kom.

Der indkom i alt 890 besvarelser ud af et samlet besøgstal på 4.233. Det viste sig, at 55,6% af de adspurgte havde besøgt museet i forbindelse med Julemarkedet tidligere år.

Vi havde forventet, at der var en langt større antal gengangere. Det mest overraskende ved undersøgelsen var, at folk kom stor set fra hele Århus amt - ikke bare fra de nærmeste omegnsbyer. Der var sågar gæster på markedet fra andre egne af Jylland og enkelte fra Fyn og Sjælland. Undersøgelsen viser, at Julemarkedet på Gl. Estrup ikke bare er et lokalt marked, som de ellers forekommer i stort tal over hele landet. De mange besøgende fra hele det østjydske område får givet betydning for vores annoncering i forbindelse med fremtidige julemarkeder.

Postnummerundersøgelse

Hvor kommer vort danske publikum fra?

I juni - november 1997 har vi undersøgt, hvor det danske publikum kom fra. Ca. 3.487 gæster er blevet spurgt om deres hjemadresSES postnummer.

Resultaterne er vist i nedenstående skema, hvor landet er delt op i øerne øst for Storebælt og derefter i de enkelte amter. Første kolonne er de enkelte områders indbyggerantal vist i% af det samlede indbyggerantal, og de sidste to kolonner er museets besøgstal fordelt %-vis på de forskellige områder for årene 1997 og 1992.

Område	indb. i %	besøgs-%	
		1997	1992
Øst for Storebælt	43,8	15,9	15,8
Bornholm	0,9	0,5	0,0
Fyns amt	9,0	7,3	5,8
Sønderjyllands amt	4,8	6,9	5,2
Ribe amt	4,2	3,9	5,5
Vejle amt	6,5	8,0	4,8
Ringkøbing amt	5,2	7,1	9,0
Århus amt	11,7	30,6	35,8
Viborg amt	4,4	8,1	5,8
Nordjyllands amt	9,6	11,8	12,0

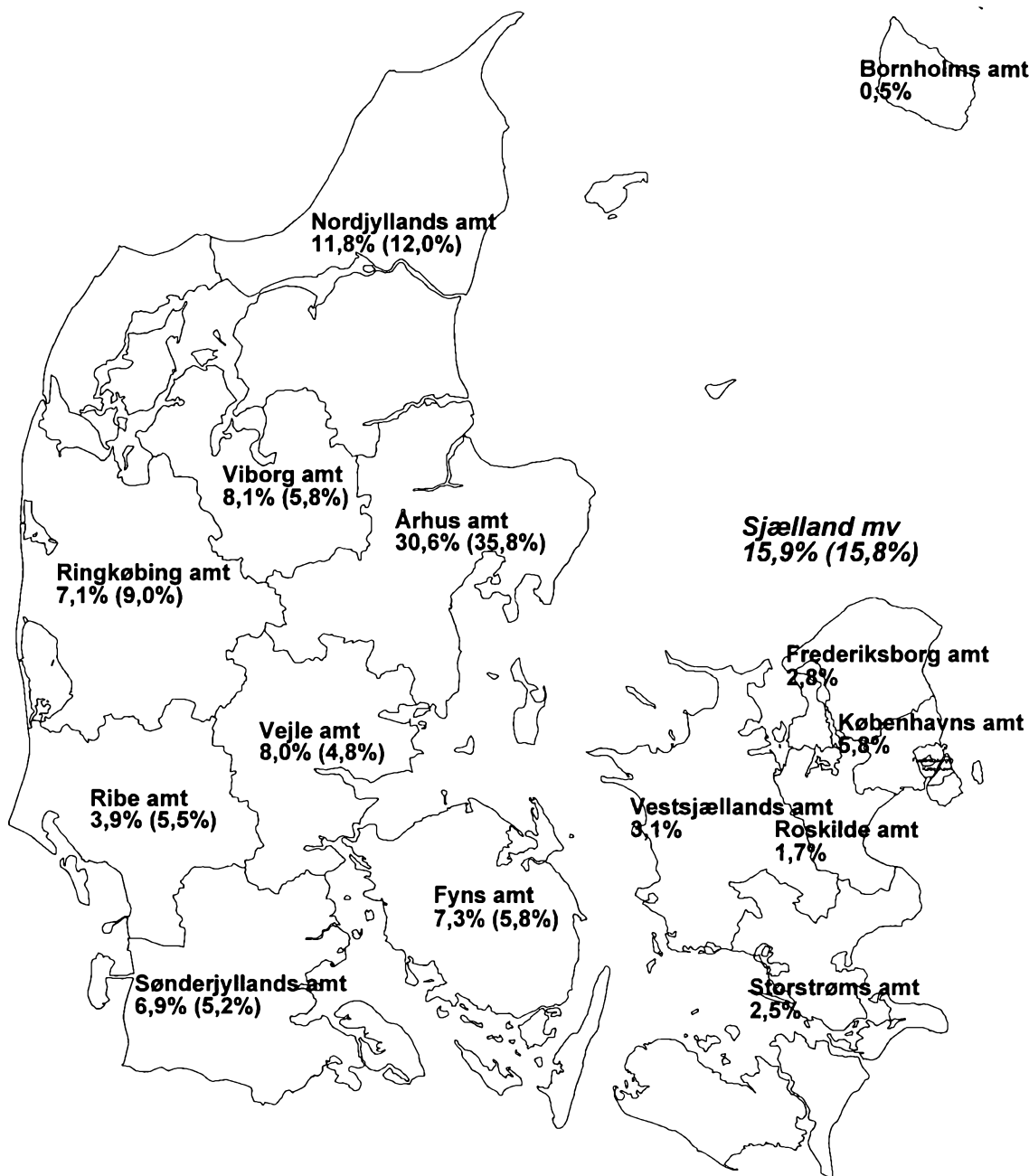
Resultatet viser, at kun ca. 30% af gæsterne kommer fra det Århus amt, som man ellers kunne forvente, var Museets umiddelbare opland. Det glædelige er her, at 70% så kommer fra andre amter, hvilket smukt bekræfter, at vi ikke er et »Djurslandsmuseum« men et landsdækkende specialmuseum.

Næsten 16% af gæsterne kommer fra området øst for Storebælt, men heraf er en stor del sandsynligvis på ferieophold på Djursland eller på besøg hos venner og bekendte. I den kommende sommer vil vi derfor også prøve at spørge om folks ferieadresse.

For resten af landets vedkommende viser det sig, at der er et meget fint besøg fra stort set samtlige amter. Hvis man sammenligner det procentvise besøgstal med de enkelte amters procentvise andel af den samlede befolkning, viser det sig, at ud over Århus amt, er et par andre amter pænt repræsenteret. Det gælder f.eks. Sønderjyllands amt og Viborg amt. Det kan også imponere, at ca. 12% af vore besøgende kommer fra Nordjyllands amt, og fra en tidligere undersøgelse ved vi, at fordelingen den gang var stort set ligelig nord og syd for Limfjorden.

Undersøgelsen viser endvidere et par pudsige ting. Sønderjyderne lægger deres besøg først på sæsonen, med dobbelt så mange i juni som i de næste par måneder. Københavnsområdets befolkning besøger os væsentligst i august og september, fra Fyns Amt er besøget nogenlunde stabilt i hele sæsonen, dog med en stigning i oktober.

UndersøgelsesmaterialeT giver endvidere mulighed for studier i besøget fra de enkelte postnummerområder, og her er Århus amt med sit relativt store besøgstal interessant. Fra hele Århus amt havde Museet i 1997 knapt 28.000 besøgende, men heraf kom kun de 4.800 fra selve Århus by. Ser

Den procentvise fordeling af Museets danske publikum i 1997 fordelt på amter. Tallene i parentes er fra en tilsvarende undersøgelse i 1992. Området øst for Storebælt var ikke udregnet på amtsbasis i 1992, hvorfor der er angivet totaltal for dette område for både 1997 og 1992. I området »Københavns amt« indgår også besøgende fra København og Frederiksborg kommune.

man på museets umiddelbare nærområde, nemlig postnummer 8963 Auning, så viser der sig faktisk et imponerende besøgstal, idet der herfra kom ca. 800 gæster eller ca. 25% af alle indbyggerne.

Sammenligner man de enkelte områders besøgstal med tallene fra 1992, viser det sig, at der er relativt små forskydninger i tallene. Det viser sig dog også, at der bør gøres en indsats for at få flere besøgende fra især Ribe amt og vel også fra Ringkøbing amt. En sådan indsats kan f.eks. være avisomtale af særlige museumsgenstande netop med tilknytning til området. Når Ringkøbing amt i undersøgelsen fra 1992 viste et godt besøgstal, skyldes det sikkert, at Museet det år deltog med en meget stor udstilling på jubilæumsskuet i Herning.

Nationalitetsundersøgelse

Fordelingen af danske og udenlandske besøgende:

Tre gange dagligt, kl. 11, 13 og 15 tælles samtlige biler på museets parkeringsplads, og deres nationalitet bliver noteret.

I undersøgelsen indgår ikke de ca. 25.000 gæster på Landbrugsmessen.

I 1997 blev der talt i alt 13.811 biler og fordeling på nationalitet vises i procent og i næste kolonne omregnet til det faktiske antal gæster, beregnet ud fra alle de, der kommer i egen bil, dog fraregnet Landbrugsmessens 25.000 besøgende. Desuden vises de tilsvarende tal for 1996, hvor der taltes 11.366 biler.

Undersøgelsen viser, at Museet er nogenlunde godt besøgt af udenlandske turister, samt at de tyske turister udgør langt de fleste af vore udenlandske gæster (65% i 97 og 70% i 96). Faldet i udenlandske gæster fra 1996 til 97 skyldtes især, at de tyske turister har svigtet landet som helhed.

Ud over de viste tal, viser undersøgelsen

Nationalitet	1997		1996	
	%	antal gæster	%	antal gæster
Danmark	82,9	54.670	76,0	43.970
Tyskland	11,2	7.390	16,7	9.660
Holland	1,5	990	1,9	1.100
Sverige	1,4	920	1,5	690
Norge	1,7	1.120	2,2	1.270
England	0,3	200	0,4	230
Italien	0,3	200	0,4	230
Belgien	0,1	70	0,2	120
Frankrig	0,2	140	0,3	170
Polen	0,1	70	0,0	0
Schweitz	0,1	70	0,0	0
Øvrige	<u>0,2</u>	<u>140</u>	<u>0,4</u>	<u>230</u>
I alt	100,0	65.980	100,0	57.670

også, at der i 1997 året igennem var et besøg af udenlandske turister på ca. 15% af samtlige besøgende, men fra og med den sidste uge af juli og hele august ligger denne andel på ca. 35%, igen helt overvejende tyske turister. I slutningen af oktober er der igen en stor andel udenlandske besøgende, ca. 30%, og igen tyskere.

Disse tal kan være grundlaget for mange spekulationer.

Skal vi f.eks. nøjes med kun at oversætte vore udstillingstekster til tysk og undlade engelsk, da langt hovedparten af vore udenlandske gæster er tyskere og af resten drejer det sig kun om nogle få hundrede, der ikke kan læse en tysk tekst. Er det en overvejelse værd?

Når vi har så mange tyske gæster, hænger det så sammen med, at vi sørger for, at der altid ligger brochurer i Djurslands sommerhusområder, og at tyskerne lejer sig ind i sommerhuse? Og kan vi få endnu flere tyske gæster med en øget indsats i sommerhusområderne.

Hvordan får vi fat i flere svenske og norske turister? Skal vi med i andre kataloger, end de vi normalt benytter os af?

En sådan undersøgelse stiller som regel flere spørgsmål, end den giver svar, men vi føler trods alt, at vi er på lidt sikrere grund, når vi skal bruge vore markedsføringskroner.

Et par nye, gamle ting på Herregårdsmuseet

af Vibeke Nielsen

I 1985 erhvervede Herregårdsmuseet to kammerstager af sølv. I 1997 kom et lille dameskrivebord hertil. Begge nyerhvervelser havde primært interesse for museet, fordi det drejede sig om ting, der tidligere havde hørt til på Gammel Estrup, i øvrigt ligesom en række andre genstande der kom til i mellemtiden. Derudover var der ingen forbindelse mellem de to køb, som begge var auktionskøb hos Bruun Rasmussen i København. Sælgerne var vidt forskellige og havde ingen indbyrdes forbindelse.

Der er måske alligevel en forbindelse mellem lysestagerne og bordet.

Lysestagerne er som nævnt kammerstager, altså ret små og lave. Men de er utraditionelle i formen og desuden stilmæssigt ubestemmelige. Det gør imidlertid ikke noget, for de har noget andet meget væsentligt: læselige stempler. Når disse er tydet og sammenholdt, ved man alt, hvad man kan ønske sig i en sådan sammenhæng. Der er fire stempler i bunden af hver af de to små

1.) To nyerhvervede kammerstager af sølv. Lavet af sølvsmed Cornelius Fack, København i 1803. Formentlig en gave fra »Den vilde Greve« Jørgen Scheel til hustruen.

2.) Det nyhervervede mahogny-dameskrivebord med »stamhusseddel«. Et fint eksempel på tidlig dansk empire.

stager. CF viser, at de er udført af guld- og sølvsmed Cornelius Fack, som fik borgerskab i København i 1797. Et stort F er stads-
 gardein Frederik Fabricius' mærke (lødighedskontrol). Så er der et stempel, som afslører, at de er fremstillet i København i 1803. Endelig er der et såkaldt månedsmærke; det er tyrens tegn, som bestemmer tidspunktet til perioden 20. april - 22. maj. At de virkelig er fra Gammel Estrup, var der sikkerhed for, idet sælgeren i 1985 var direkte efterkommer af komtesse Juliane Marie Scheel, 1832-1923, gift med ritmester Vilhelm von Sperling. Hun arvede dem fra sit barndomshjem på Gammel Estrup.

Skrivebordet er lige så sikkert fra stedet. Det er nemlig udstyret med »stamhusedel«. Disse små mærker blev ved et skifte i forrige århundrede sat på de ting, der skulle følge stamhuset, altså arves af den der overtog dette, den ældste søn. Bordet har Stamhuset nr. 219. Desværre er der ikke noget, der kan bringe os på sporet af snedkeren. Ærgerligt, for han var værd at kende. Meget dygtig har han været. Men vi kan regne en del ud. Der er ingen tvivl om, at hans aktuelle arbejde er udført i de første år af 1800-tallet. Det er endvidere sandsynligt, at han var dansk. Bordet fremtræder som et fint eksempel på den tidlige danske empire. Det gode indtryk forstærkes af, at møblet er meget velholdt. Det er af mahogny, og skrivepladen er med brunt guldtrykt læder. Desuden er det forsynet med en spinkel gallerikant. Det er måske det mest imponerende, at denne er intakt, uden synlige reparationer.

Nu har vi allerede tidsmæssigt sammenfald mellem de to nyerhvervelser, begyndelsen af forrige århundrede. Det var en uheldig periode i Gammel Estrups og ikke mindst ejerslægten historie. Godsejeren var den Jørgen Scheel, der kaldes »Den vil-

de Greve« (med et absolut helt moderne udtryk). Han satte så meget over styr og blev derved indirekte årsag til, at familien 100 år senere forlod stedet. Hans historie er beskrevet andre steder (Hugo Matthiessen: En Greve, 1954, og Gammel Estrup, udg. Randers Amts historiske Samfund 1994, afsnittet om ejerslægten). Her nøjes vi derfor med at se på situationen i 1800-tallets første år. Da han i 1801 omsider kom hjem fra en årelang udenlandsrejse til en truende økonomisk katastrofe, blev han, trods alle de sorger og bekymringer han havde forvoldt familien derhjemme, modtaget med åbne arme og tilgivelse af bedstemoderen på Gammel Estrup, moderen og søsteren på Ulstrup, men ikke af hustruen der med de tre børn havde slået sig ned i København. Hun ville foreløbig ikke vide af ham. Først henimod midten af 1802 lykkedes det ham at overtale hende til at genoptage samlivet. Nu overøste han hende med gaver - som han ikke havde råd til - i den allernærmeste tid, og dengang da »forsoningsbarnet« blev født i april 1803. Kammerstagerne hører uden tvivl til i denne sidste sammenhæng, som passer ganske nøje med stemplernes datering. Måske skal man ligefrem forestille sig dem stående på natbordet, mens hun var sengeliggende efter fødslen; det var man jo i længere tid dengang. Men også skrivebordet, der med sin spinkle ynde er en udpræget feminin ting, hører sandsynligvis sammen med genforeningen af ægtefællerne efter den lange adskillelse. I Gammel Estrups historie kan det i hvert tilfælde kun høre sammen med netop dette par, som en tid må have boet på Gammel Estrup, inden Sostrup igen var blevet standsmæssigt udstyret efter de auktioner, der i første omgang forhindrede fallitten. For på Gammel Estrup blev sønnen Carl født i april 1803, som det fremgår af Fausing-Auning kirkebog.

De to ting er ikke i samme rum på Herregårdsmuseet. Bordet har muligvis endnu ikke fundet sin endelige placering, er ligesom for lidt iøjnefaldende i en vinduesniche i Store Kabinet (rum nr. 16), hvor det står for tiden. Desværre har vi ikke noget valg m.h.t. kammerstagerne. De må nødvendigvis være i en aflåst montre. Valget er faldet

på den store montre i Svendegangen (rum nr. 14), for stagerne, det tunge dobbeltrifledede sølvbestik og de kinesiske tallerkener klæder hinanden godt. Kunne man se bort fra det sikkerhedsmæssige aspekt, skulle de have stået et andet sted, gerne i nærheden af grevindens skrivebord.

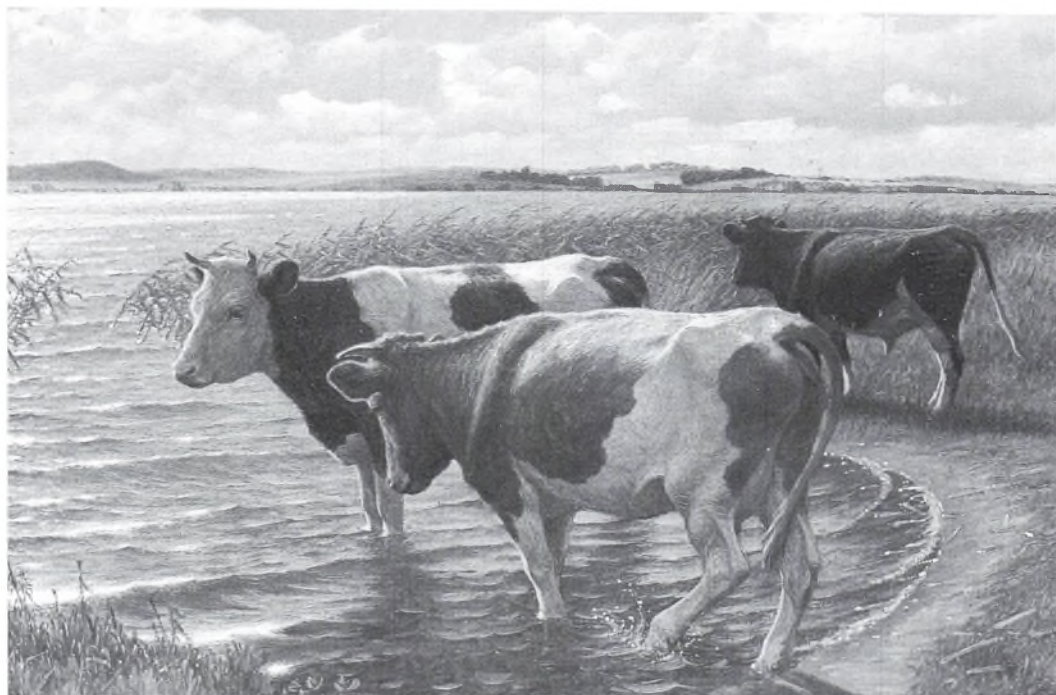
Mere »Landbrugskunst«

af *Henrik Vensild*

I 1997 lykkedes det at erhverve en del gode malerier, tegninger og stik til samlingen af »Landbrugskunst«. Først og fremmest takket være Andelsforeningens Humanitære og Kulturelle Fond, der bevilgede hjælp på 50.000 kr til indkøb af kunst med relation til landbruget. Det første maleri blev overrakt af formanden for Andelsfonden gårdejer Hans Clausen, Skive ved Landbohistorisk Støttekreds vellykkede møde på Gl. Estrup den 30. maj.

Gaven er et flot maleri af Poul Steffensen (1866-1923), der viser broget kvæg ved en sø. To kvier og en ungtyr, en gråbroget og to

mere sortbrogede, står og ser ud over vandet. Vinden lufter lidt, sivene bøjer sig og der er krusninger på vandet, heri kaster den lavtstående sol et blankt skær, det er sommeraften. Dyrene er i god foderstand, med lige ryg, markant forparti og rimelig tydeligt kryds. Hornene er ikke helt udvoksede, hvad der viser dyrenes unge alder. Maleriet er flot komponeret og dyrene fint gengivet. Netop dette billede blev valgt på en auktion i København fordi det viser både grå- og sortbroget kvæg sammen. Det ældre jyske kvæg var af blandet farvetegning. Det gamle gråbrogede jyske kvæg var allerede ved århundredeskiftet, hvor dette maleri er fra,

Broget kvæg, malet af Poul Steffensen formentlig o. 1900, viser både sort- og gråbroget jysk kvæg. Gave fra Andelsfonden 1997.

Får på heden, malet af J.W. Zillen 1860, viser et godt billede af gamle jyske hedefår med lange haler, bare ben og pandelok. Erhvervet med tilskud fra Andelsfonden 1997.

indkrydset med sortbroget holstensk og hollandsk kvæg, så den sorte farvetegning slog igennem.

Af kunstmaleren Johannes Wilhelm Zillen (1824-70) lykkedes det at erhverve hele tre malerier. De to viser får på den jyske hede. Vi ser her to småflokke med hviduldede får, hvor dyrene har lange haler, lange bare ben og pandelok. Det ene maleri viser en flok på 10 dyr, der i aftensoen er lejret neden for en lille hytte, et spændhus, hvor fårehyrden sidder foran. Det andet viser en flok på 8 får og en vædder. I forgrunden giver et af fårene mælk til lam, hvor deres haler er rejst i dikkende position, som tegn på at de dier. Vædderen står markant og vogter gruppen. Med sine snoede horn og markante positur giver han sammen med

fårene et godt billede af de gamle jyske hedefår med kullede hunfår og hornet vædder. I baggrunden ses et lille hus på heden. Begge billeder supplerer hinanden godt. De er malet i 1860 og 1863, og giver et godt billede af det åbne og svagt bølgede hedelandskab med får i småflokke.

Det tredje Zillen maleri viser en pige, med malkespand på hovedet, der driver en flok køer hen af en markvej gennem et bakket hedelandskab. Fire køer, en ungtyr og en kalv bagefter. Køerne er meget typiske for hvordan vi i dag forestiller os hvorledes datidens køer så ud. Vort kildegrundlag her til er dels malerier, tegninger, skitser og så de sproglige beskrivelser i f.eks. Landhusholdningsselskabets Amtsbeskrivelser fra 1830-40'erne. På billedet er de to forreste

køer røde med hvid rygstribe og hvidt bugparti, således som mange af de gamle nordiske racer også var. De andre to køer er nærmest musegrå. De er svajryggede, langbenede og rimelig magre, med markant kryds, hofteparti og så har de flotte opadbøjede og fremadstående horn. Ungtyren ser svagt rødlig ud og kalven bagerst er helt rød. Pigen er klædt i hvid bluse, vest, langt skørt og langt forklæde. På hovedet bærer hun en malkespand, af træ, i bødkerarbejde, med bred bund og smallere top. Det ser ud som hun også går og strikker på et eller andet. Billedet er dateret 1866, således 4 år før kunstneren døde i 1870.

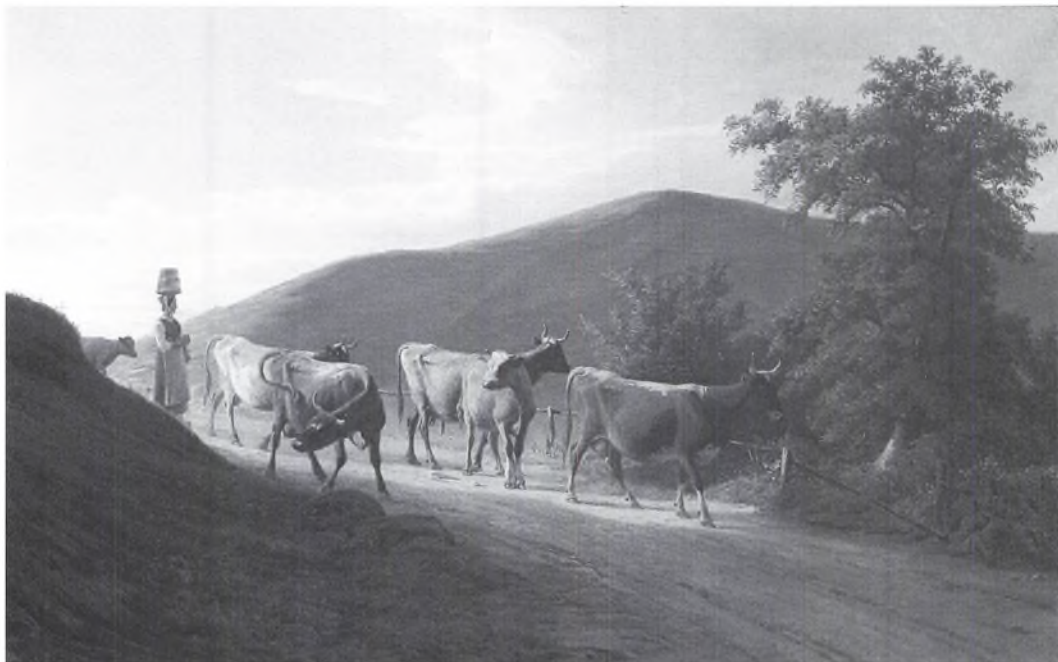
Zillen var født i Slesvig blev kontoruddannet og kom til København i 1845 hvor han blev optaget på Akademiet. Nogle år arbej-

dede han for den kendte billedhugger H.W. Bissen, men udførte også selv kopier af Thorvaldsens arbejder i mindre størrelse for Bings Porcelænsfabrik. I 1856 tog han, som så mange andre danske malere til Düsseldorf og blev her naturligt påvirket af det tyske landskabsmaleri. Han var ret populær i samtiden både som maler og raderer. I dag er han f.eks. repræsenteret på flere jyske kunstmuseer med arbejder som: får på heden, høstlandskab, storke i mosen og køer og kalve på en mark, for blot at nævne nogle af de landbrugsrelaterede motiver. Landbrugsmuseet har nu også en lille samling af hans naturtro malerier af får og kvæg.

I den nyere genre erhvervede vi et maleri af Carl Hertz (f. 1930-) der viser høst med selvbinder forspændt med tre heste. Vi

Får på heden malet af J.W. Zillen 1863 viser både vædder, får og lam af de gamle jyske hedefår. Gave fra Andelsfonden 1997.

En kvægdrift, malet af J.W. Zillen 1866, viser kvæg af gammel »race«, flerfarvet, med lys rygstribe og bug, med lange horn, svajryggede, markant kryds og rimelig magre. Gave fra Andelsfonden 1997.

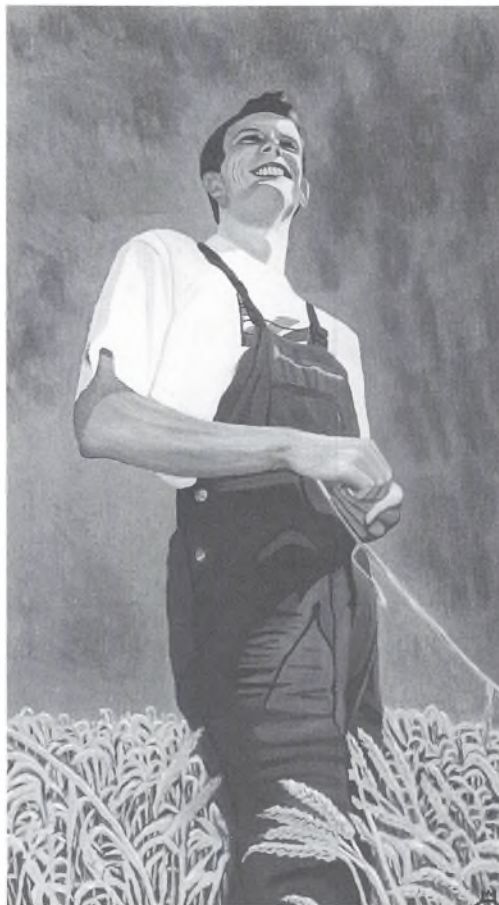
Skitse af ko og tyrekalv tegnet af J.Th. Lundbye 19. og 20. august 1844, viser koen Agnes og en tyrekalv fra flere sider. Skitsen er sammen med andre dyreskitser tegnet på herregården Vognserup lidt vest for Holbæk.

erhvervede også et maleri af Jeter Kongsbak (f.1958) der viser en landmand i sin hvedemark. Personen er prins Joakim der markant står i sin hvedemark og nulrer på et hvedeaks for at se om kornet er modent. Han er iført knald blå overalls, og maleriet hedder derfor »den blå prins«, og det var udstillet på Forårsudstillingen på Charlottenborg i 1996. Jeter Kongsbak er inspireret af kinesisk propagandakunst, dog med et strejf af humor. Han finder sin inspiration i fotografiet, som giver en mulighed for at male motiver, der ellers ville være umulige at komme i nærheden af, som han selv udtrykker det.

På auktion i Århus erhvervedes en større samling skitser udført af Simon Simonsen (1821-1928). Han er nok mest kendt for sine flotte og naturalistiske dyre- og jagtbilleder. Skitserne viser mange sider af landbruget, husdyr, personer, landskaber og enkelte gårdmiljøer. Hertil kom en del jagthunde og vildt-studier, der blev overladt til Jagt- og Skovbrugsmuseet i Hørsholm, og de få udenlandske skitser fik Randers Kunstmuseum.

Der er skitser af husdyr, køer, heste, får, geder, ænder og høns. Der er hunde og katte, mænd og koner, gårde og landskaber. Mest helstøbt er vel en samling får, tegnet ved Masnedsund i 1876. Spændende er også et ark med studier af geder, 14 i alt, med beskrivelse af hvordan dyrenes farvetegning var. Tættere kan man vel ikke komme på fortidens husdyr end ved disse skitser, Det er derfor, de er så væsentlige for os som kildemateriale.

Spændende er et lille loppetorvskøb i form af en skitse af køer og kalve. I midten ses et markant kohoved betegnet »Agnes 19 Aug 44«. Rundt om er der endnu et kohoved

»Den blå prins« malet af Jeter Kongsbak 1996, viser prins Joachim i sin hvedemark. Gave fra Andelsfonden 1997.

og fire studier af tyrekalve forfra og bagfra. Det er tydeligt at kunstneren var dygtig til at tegne og at han ønskede en nøjagtigere skildring af de forskellige dyr, deres egenart og udseende. Efter lidt søgen viste det sig at kunstneren ikke var nogen ringere end Johan Thomas Lundbye (1818 - 48). Han er bl.a. markant repræsenteret på Den Hirschsprungske Samling i København med flere malerier og med en meget stor samling skitser. En del af disse skitser stammer fra den lille nordvestsjællandiske herregård Vognserup, lidt vest for Holbæk. Lundbye kom meget på dette sted og tegnede mange skit-

Skitse af geder tegnet af Simon Simonsen sidst i 1800-tallet, viser landgeder fra mange forskellige sider og med forklarende tekst om dyrenes farver.

ser især af husdyr. Flere af disse skitser er direkte brugt som forlæg for malerier bl.a. det kendte af Malkepladsen ved herregården Vognserup fra 1847. Vor nye skitse passer fint i samlingen af Vognserupskitser, hvor også koen Agnes er gengivet flere gange.

Det er vigtigt for os, at motivet på en skitse eller et maleri er godt, at det gengiver et sandfærdigt billede af landbruget, som vi i dag kan bruge som kildemateriale til forståelsen af fortidens husdyr og landbruget i det hele taget. At kunstneren så tilmed er velkendt og skattet i dag, gør bestemt ikke billedet ringere, som skitsen her.

Polakkerne på Gl. Estrup

af *Birthe Brandt Jensen*

Nord for Dansk Landbrugsmuseum, tæt ved drivhusene, står et ældre landarbejderhus. I folkemunde kaldes det »polakhuset«. I en periode boede her polske landarbejdere tilknyttet Gl. Estrup. »Polakhuset« fungerer i dag som magasin. Eksistensen af huset foranledigede, at der blev iværksat en undersøgelse om, hvornår og hvor mange polakker der arbejdede og boede på Gl. Estrup.

Fra begyndelsen af 1890'erne og frem til 1929 indvandrede tusinder af polakker til Danmark, hvor de fik arbejde ved landbruget, hovedsaglig i roemarkerne. Særlig interesse har der været om de polske arbejdere på Lolland-Falster, hvor de fleste fandt arbejde. Og hvor der i dag findes mange efterkommere. De polske landarbejdere fandt også vej til andre dele af landet og som undersøgelsen viste, er Djursland et interessant område at studere i forbindelse med den polske sæsonindvandring. Af de flere tusinde polakker, som kom til Danmark, valgte kun omkr. fire tusinde at blive her og trods det lille antal findes der i dag spor efter dem, også på Djursland. I lokale telefonbøger ses endnu polsklydende navne. Den katolske kirke i Pindstrup vidner om de mange polakker, som var tilknyttet mosebruget. Kirken frekventeres stadig om ikke så ofte og i så stort et antal som tidligere. Efterkommerne af polske landarbejdere er oftest tredje og fjerde generation - og det er vanskeligt på grund af den tidsmæssige afstand at fremskaffe historien om de polske landarbejdere på gårdene på Djursland. Denne artikel kan kun bidrage med små glimt af polakkernes tilværelse som landarbejdere - som datidens fremmedarbejdere.

»Polakhuset«

Ved Gl. Estrup blev der omkring århundredeskiftet bygget landarbejderhuse. Inge Rudbeck, datteren af den daværende forpagter, fortæller i sine erindringer, at faderen var »god ved sine folk«, og syntes, det var synd for dem med den lange vej til arbejdet, hvorfor han lod bygge flere huse ved gården. Der blev bygget mindst tre dobbelt-huse på Liltvedvej og det nuværende »polakhus«. I en brandforsikringsprotokol fra 1918 har disse huse fortløbende numre, hvorfor det er sandsynlig, at de blev bygget inden for samme tidsperiode. Endvidere boede landarbejdere i huse i Nørrekærskoven og muligvis også i tre huse ved Trekroner. Af disse står to huse tilbage, det tredje hus blev revet ned.

Den tidligere forvalter Frode Mogensen har oplyst, at de polske landarbejdere boede i det nu nedrevne hus ved Trekroner og i to huse i Nørrekærskoven. Af disse to huse findes i dag kun en del af fundamentet af det ene hus. »Polakhuset« skulle også have huset polakker, men i følge Mogensen kun en kort overgang.

En tidligere karl, Rasmus Jørgensen, nu Randers, mindes at der boede polske landarbejdere i et af husene på Liltvedvej. Følgelig må antages, at der ikke blev bygget et særlig hus til de polske arbejdere, de blev installeret i allerede eksisterende landarbejderhuse. I 1918 boede mindst 16 voksne polakker på Gl. Estrup og de kan næppe alle være stuvet sammen i de to lejligheder, som »polakhuset« består af.

»Polakhuset« ved Gl. Estrup, opført o. 1900. Huset bestod da af 2 lejligheder på 2 rum, køkken og gang med udgang til hver sin side af huset. Tidligere var taget belagt med tagpap. Foto: Tonny Hald.

Spørgsmålet er så, hvorfor navnet »polakhus« netop hænger ved denne landarbejderbolig. I brandforsikringsprotokollen fra 1918 benævnes huset »polakhus«, og netop dette år boede mange polakker på gården, og de må have boet i flere huse, men disse har ikke fået tilsvarende tilnavne. »Polakhuset« er det eneste hus, der stadig hører under Gl. Estrup. Det er i dag magasin for Dansk Landbrugsmuseum og dets fremtid er ikke fastlagt. De andre huse blev enten revet ned eller solgt fra.

Polakker på Gl. Estrup

Der eksisterer desværre ikke et arkiv over Gl. Estrups nyere historie. Med hensyn til arbejderne på Gl. Estrup mangler vi således arbejdssedler, lønningslister, arbejdskontrakter. Ved studie af udenlandske arbejdere er det naturligt at se på til- og afgangspromo-

koller for de enkelte sogne og her støder vi på det første problem: polakkerne indrejste fra begyndelsen af 1890'erne til 1929. I 1875 overgik registreringen af til- og afgangene for de enkelte sogne fra præsten til sognefogeden. Denne havde bogføringen indtil 1924, hvor det nu kendte folkeregister blev indført. Fra 1875 til 1924 er der bevaret få protokoller fra sognefogeder. Af 68 sogne på Djursland var der kun fra 17 afleveret tyendelister til Landsarkivet. Ingen af disse har omtale af polakker.

En enkelt pasjournal er bevaret og i den finder vi de eneste optegnelser om polakker på Gl. Estrup. I »Herredsfogden i Sønderhald, Ø.Lisbjerg og Rougsø Herreder 1902-1920«, hvor der på første side står, at den »autoriseres som til- og afgangsprotokol for Fausing Sogn«. Her er den eneste gruppe polakker registreret i 1905, hvor Gl.

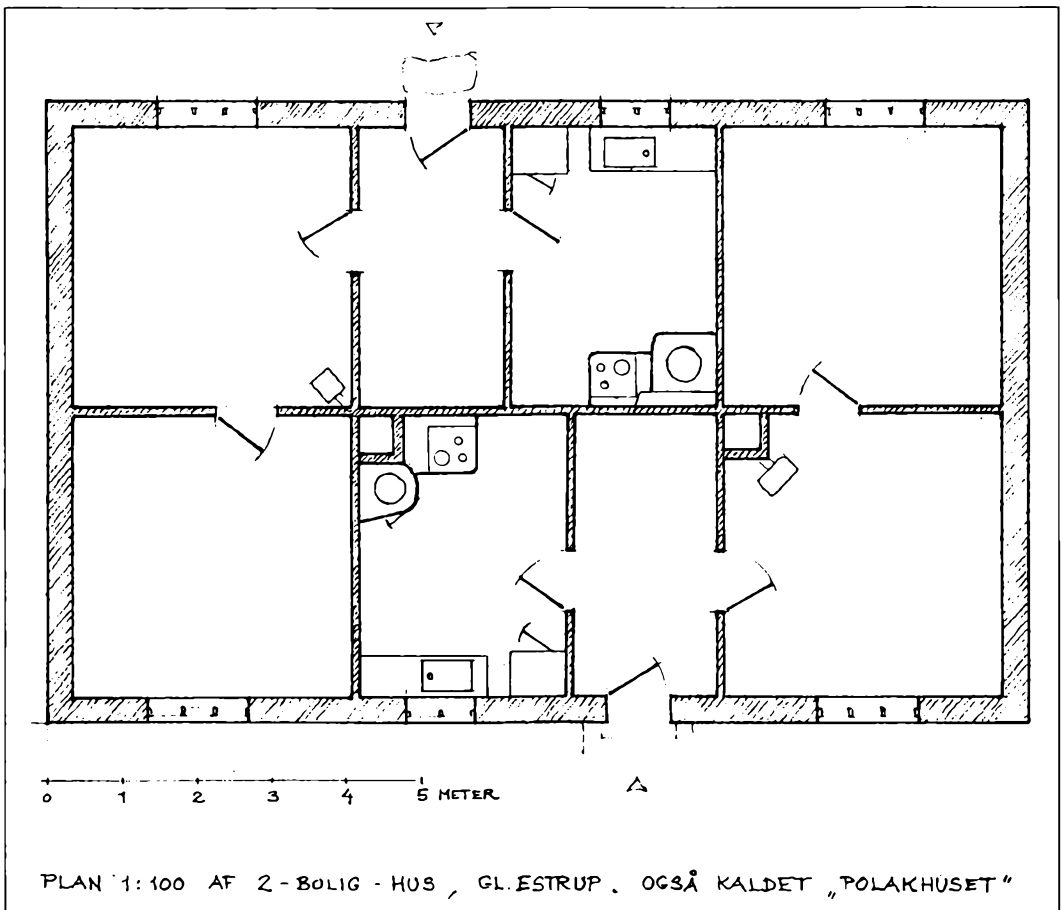
Estrup modtog 10 polakker og i 1919 kom en kvindelig polak fra Langeland. I La Cour's værk om større danske gårde fra 1908 nævnes, at Gl. Estrup beskæftigede 12 polakker om sommeren.

Folketællingerne nævner kun en polsk familie på Gl. Estrup i 1911. Men det er ikke overraskende, at vi kun finder denne ene familie i Folketællingerne. Som regel rejste polakkerne hjem om vinteren. Det hørte til sjældenhederne, at de polske landarbejdere overvintrede på gårdene. De kom som regel senere på året, henad april måned. Denne familie har overvintret, da Folketællingen fandt sted 1. februar.

Kirkebogen for den katolske kirke i Randers kan være med til at give et mere fuld-

stændigt billede af, hvornår der var polakker på Gl. Estrup. Her er registreret fødsler, bryllupper og dødsfald, og ud fra disse optegnelser kan vi se, at der var polakker på Gl. Estrup i 1908, 1910-12, 1915-19.

I »Herregårdsliv« nævnes det, at i 1920 sætter en polsk pige fra Gl. Estrup sit barn i pleje i Bode Krog. Den førnævnte tidligere karl, Rasmus Jørgensen, har fortalt, at der var polske arbejdere i 1922-24. Resultatet er følgende, at Gl. Estrup i flere år havde polske landarbejdere og sandsynlig også i de mellemtiliggende år. For at give et mere overskueligt billede er tallene opstillet i et skema. For Gl. Estrup og Randers Amts vedkommende kan det, på grund af det mangelfulde materiale, ikke være de faktiske tal, der har

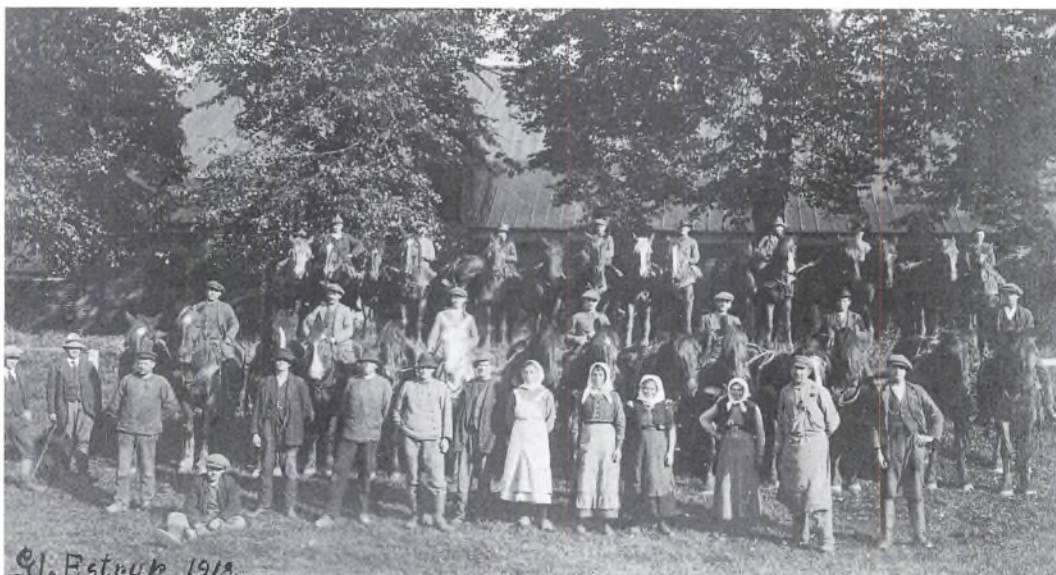
været flere polakker i Randers Amt end de opgivne.

Familien som vi fandt i folketællingen i 1911, traf vi også i kirkebogen i 1908, 1910 og 1911 og i den førnævnte pasjournal i 1905. Og det giver os mulighed for at afdække noget af familiens historie. I 1905, hvor vi finder dem første gang har Anton og Katarina Felisak fire børn fra tre måneder til seks år. De har sandsynlig haft børnene med til Danmark. Børnene blev taget med på arbejdet eller de lidt større børn kunne passe de mindste. Anton og Katarina kom sammen med otte andre polakker til Gl. Estrup. Ægteparret skilte sig ud fra resten af gruppen ved at være betydelig ældre. De var henholdsvis 38 og 32 år, de andre var mellem 16 og 21 år. Ægteparret Felisak var sene »fremmedarbejdere«, og de har måske arbejdet før 1905 også på Gl. Estrup eller andet sted.

I Kirkebogen i 1908 nævnes familien igen, da Katarin føder det femte barn, den første søn og i 1910 hvor hun får en datter. I 1911 står Katarina gudmor til et barn, født på Gl. Estrup. Vi ved ikke, om familien i de

mellemliggende år har arbejdet på Gl. Estrup, men det er sandsynligt. De er ikke de eneste polske navne, der i kirkebogen ses mere end et år. Det må formodes, at Gl. Estrup har været et godt sted at arbejde, siden de vender tilbage. De sidste spor af familien er i 1911. Familien bestod nu af forældrene og seks børn. De kan have returneret til Polen, med økonomiske midler til at skabe et bedre liv for deres børn. Desuden var forældrene nået den alder, hvor det at være sæsonarbejdere ikke kan have forekommet at være særlig tiltrækkende.

Kirkebogen trækker en trist skæbne op for en anden lille polsk familie på Gl. Estrup. De tre brødre Joseph, Jakob og Stefan Waladin nævnes alle i 1912. De arbejdede på Gl. Estrup og Sorvad. Jakob var gift med Viktoria, som 20 år gammel fik en pige i september 1912. I november 1915 fødte hun på Hornslet Sygehus en dreng. Dengang var det ikke almindeligt at føde på sygehuset og der har givetvis været komplikationer. Barnet døde også kun to uger gammel. To måneder efter fødslen døde Viktoria på Ran-

Gl. Estrup 1918.
Folkeholdet på Gl. Estrup i 1918. Dette år var der mindst 16 polakker på Gl. Estrup. De havde alle måttet overtage vintre, da de ikke kunne komme hjem på grund af krigen. De tre kvinder fra højre er polakker. Fotograf ukendt.

ders sygehus - kun 24 år gammel. Tilbage stod enkemanden med datteren på 3 år. De tre brøders navne optræder ikke efter 1916. Antagelig vendte de hjem til Polen.

Rasmus Jørgensen boede med sine forældre ved Gl. Estrup fra 1922 til 1925, hvor faderen var husmand. Han kom tilbage til Gl. Estrup som karl i 1929. Rasmus Jørgensen erindrer, at der i det andet hus fra Grenå-Randers landevejen, på Liltvedvej, i 1922 boede en polsk malkepige ved navn Katrine, hun »passede sig selv«. I samme hus boede en polsk familie, faderen hed Mikhail. Familien rejste til Polen i 1923. Efter dem kom endnu en polsk familie med far, mor og en dreng, omkring 14 år. Modern var meget polsk, men faderen og drengen var meget præget af det danske. Drengen var stor og flot, og et par piger fra Fausing var »helt vilde« med ham - vistnok så vilde, at de undte ham en del. Det endte med en skolesag i vinteren 1924/25. Både præsten og skolekommissionen blev inddraget og det er desværre også alt, vi ved i dag.

De få oplysninger, vi har kunnet hente i de offentlige arkiver og igennem mundtlige overleveringer er kun brudstykker, vi har vanskeligt ved at danne et mere fuldstændigt billede af polakkernes liv på Gl. Estrup. Hvad var de beskæftiget ved, når de ikke var i roerne og hvordan var deres liv. Disse spørgsmål gjorde, at undersøgelsen blev udvidet til at omfatte Djursland.

Polske landarbejdere på Djursland i 1892

Lad os gå tilbage til det våde og kolde forår i 1892. Roerne havde taget skade af kulden, og flere steder havde man været nødt til at så påny. Et andet problem var mangel på arbejdskraft. Hvis vejret nu artede sig og roerne kom op, ja, så var det et problem at få tyndet ud i rækkerne og i det hele taget at holde ukrudtet væk. Så var det, at ideen om

at hverve polakker til landet blev undfanget. Det var egentligt ikke et nyt fænomen. I Tyskland havde man igennem mange år anvendt polsk arbejdskraft - så hvorfor ikke også her.

En kreds af godsejere henvendte sig til det randrusianske fæstekontor, hvor hr. Preisler påtog sig opgaven at hjembringe polsk arbejdskraft. På et tidspunkt i juli måned 1892 ankom en gruppe på 52 polakker. Da de kom til København, nægtede de 28 at rejse videre, fordi de følte sig snydt og ville hjem. Preisler lo af deres »nykker« og lod dem blive i København. Med assistance fra det københavnske politivæsen blev de næste dag sendt til Randers.

Fra avisartikler og en Protokol over udstedte Opholdsbøger for Sønderhald, Rougsø og Ø.Lisbjerg Herreder ved vi, at en del af disse landarbejdere kom til følgende gårde: Holbækgård, Ingerslev-gård og Estruplund i Rougsø Herred og Johannelund og Sorvad i Sønderhald Herred og gårdene Stensmark, Benzons (nu Sostrup Slot) og Christensminde ved Grenå.

Flere lokale aviser blev hurtigt opmærksom på de polske landarbejdere. Deres påklædning var anderledes, ja, hele deres fremtoning vakte nysgerrighed og folk spurgte hinanden: »Hvor kommer de fra, er det flygtede russiske jøder eller sigøjnere?« Der gik flere historier på egnen om disse fremmedarbejdere. Det blev sagt, at polakkerne var hårde ved roerne, at de spiste hver anden roe, og en rigsdagmand undrede sig over, at de polske malkepiger gik med bare fødder i kostalden. For danskerne fremviste polakkerne et tarveligt indtryk med deres påklædning. De var lasede og pjaltede klædt - hvilket vel ikke kan undre når man tager deres situation i betragtning.

Allerede i 1892 rasede altså debatten om de nye fremmede, og ifølge Grenå Folkeblad i juli måned var polakkerne det almin-

delige samtaleemne i byerne som på landet. De arbejdsvenlige aviser var i stærk opposition. Der var jo stor arbejdsløshed i landet, så hvorfor importere polakker? Det var kun med til at forringe arbejdsvilkårene for danskerne, og aviserne kunne fremdrage enkelte tilfælde, hvor polakker havde forladt gårde ved Grenå og Nyborg på grund af dårlig behandling. Andre aviser så mere positivt på det; som Fyns Tidende, der påpegede at polakkerne var godmodige folk, der var vant til streng arbejde og tarvelig kost, og at man havde fundet »kilden til en god arbejderstand«. Det må virkelig have skuret i socialdemokratiske ører - her i fagbevægelsens første år. Debatten om »fremmedarbejderne« aviserne imellem var kort og heftig - knap en måned varede den. Gruppen på de 52 polakker blev næppe opfattet som en reel trussel, men de socialdemokratiske aviser opponerede snarere imod det faktum, at udenlandske arbejdere blev hvervet i en tid med stor arbejdsløshed i landet.

Aviserne og protokollen over udstedte opholdsbøger giver et billede af polakkerens kønsfordeling og oprindelsessted; i protokollen registreredes tre kvinder og syv mænd, hvoraf ni havde russisk legitimationkort. I aviserne omtales både mænd og kvinder, og det nævnes et sted, at polakkerne kom fra Kasimir i den russiske del af Polen. Med hensyn til oprindelsesstedet og kønsfordeling adskilte de »jyske« polakker sig fra de store sæsonvandringere til Lolland-Falster. På øerne var det overvejende kvinder og flertallet kom fra Galizien, den øst-rigske del af Polen. Forskellen i oprindelsesstedet synes at fortsætte i de følgende indvandringere. En større andel, dog ikke et flertal, kommer fra den russiske del til Jylland. I 1910 var det gl. Randers Amt den egn i Jylland, der modtog flest polakker og her er tallene fordelt således 33% fra den russiske del og 65% fra Galizien; for øernes ved-

kommende er tallene henholdsvis 12% og 88%.

Omtalen af den polske gruppe på de 52 personer og registreringen i Protokollen i juli-september 1892, er den hidtil først kendte omtale af organiseret hvervning af polske landarbejdere til Danmark. Lolland-Falster, som er blevet kendt for de polske roepiger og de i dag mange efterkommere, modtog først i 1893 de første 400 polske roepiger.

Deres arbejdsliv

Marianne Kania var en af de polakker, som blev i Danmark. Hun kom hertil som 8 årig i 1899 sammen med to ældre søskende. Hun vendte hver vinter tilbage til Polen for at besøge familien, indtil hun var omkring 16 år, hvor hun var hjemme for sidste gang. Hun besøgte aldrig siden Polen. Hun valgte at blive i Danmark; her arbejdede hun de næste 50 år på flere gårde som roepige, malkepige og ved forefaldende arbejde. I Danmark blev hun gift, med en anden polak og her fik hun sine 11 børn.

Marianne Kania tilbragte de første år på Lolland-Falster og kom senere til Djursland, hvor hun og hendes mand Johan arbejdede på flere gårde. To af hendes børn lever og historien om Marianne bygger på interviews med datteren Anna.

På Djursland havde de fleste herregårde store kvægbesætninger, som naturlig krævede foderroer. De polske landarbejdere blev hvervet til roesæsonen, men de kom som regel herop, inden sæsonen startede og blev oftest sat til forefaldende arbejde, også i pauserne i roearbejdet. Mariannes første arbejdsopgave var at læsse møg, hvilket i sig selv var et beskidt arbejde, og da Marianne ikke havde arbejdsfodtøj, var det med bare fødder i møget. Det hed sig, at de polske piger oftest blev sat til mandearbejde. At læsse møgvogne var mandearbejde, hvormod det at sprede møg var kvindearbejde.

Der blev ikke taget hensyn til Mariannes alder: hun blev sat til de samme arbejdsopgaver som de andre polakker.

Landvæsenselever på herregårdene skulle i løbet af deres elevtid udfylde en dagbog til bedømmelse hos Landhusholdningsselskabet. I dagbogen blev noteret for hver dag, hvilke opgaver der blev udført og hvor mange heste- og mandskræfter, der blev anvendt. Der findes en dagbog for Rosenholm Slot, som dækker perioden maj 1909 til maj 1910. Skemaet, der er gengivet side 45, viser et uddrag af denne bog. Det interessante ved denne trykte bog er, at der er en særlig kolonne til polakker. Rosenholm havde i 1909-10 fem - ti polakker. Mange andre gårde havde ligeledes polsk arbejdskraft: alene i Sønderhald Herred havde Estrup, Hevringholm, Sorvad, Løvenholm, Georgsminde, Kjærhavegård, Sivested og Tustrup polakker i 1907.

Dagbogen giver et enestående indblik i arbejdet på en stor herregård igennem et helt år. I maj 1909 var polakkerne ankommet, antagelig som det følgende år allerede i april måned. Roesæsonen var endnu ikke begyndt og polakkerne blev sat til forefaldende arbejde, som det anføres i dagbogen; »Forskelligt«. Desværre er det kun for enkelte dage anført specifikt hvilke opgaver, det drejede sig om. Det kunne være lugning af slotsbroen, dræning eller spredning af muldskud. Da roesæsonen startede, var alle polakkerne i roemarken sammen med fem karle og en eller to elever. Daglejerne er ikke i roemarken. Ind imellem roearbejdet deltager polakkerne i høsten af høet og kornet. Senere i sæsonen arbejder polakkerne med optagning af kartofler, kålrabi, roer og tærskning. Polakkerne arbejdede oftest sammen med karlene omkring selve markarbejdet og ikke med daglejerne. Det er kun i forbindelse med de store arbejdskrævende opgaver.

Marianne Kania sammen med sin datter, i slutningen af 1950'erne. Marianne kom til Danmark fra Polen som 8-årig i 1899 og i over 50 år var hun beskæftiget ved det danske landbrug. Privatfoto.

Polakkerne deltog ikke i røgt og pleje af de 200 køer på Rosenholm, her var der en elev og seks karle i stalden. Fra en avisartikel i 1907 kan vi skønne, at polakkerne deltog i staldarbejde på Sorvad. Ud fra dagbogen kan vi se at polakkerne på Rosenholm rejste hjem om vinteren, dette har måske ikke været tilfældet for polakkerne på Sorvad og muligvis af den grund havde de det større ansvar at arbejde med dyrene. Det skal bemærkes, at malkepigerne tilsynladede ikke er opført i dagbogen. De polske kvinder arbejdede flere steder som malkepiger. Med tiden opnåede de polske landar-

bejdere et ry som flittige arbejdere og det hed sig på Auning egnen, at skulle man have en dygtig fodermester måtte man have en polak.

Lange arbejdsdage ved landbruget - særlig ved sæsonbetonet arbejde er ikke et særsyn, men snarere et faktum. At de polske arbejdere skulle have haft længere arbejdsdage end de danske arbejdere behøver nødvendigvis ikke betyde, at de blev presset til mere arbejde. De var her for at tjene penge, hvilket medførte, at de tog flere timer, hvis de har været på akkordarbejde. Om roearbejdet på Djursland var akkordarbejde må indtil videre stå hen i det uvisse - det var det de fleste steder på Lolland-Falster.

Hvordan deres forhold til deres danske arbejdskammerater har været kan vi kun gisne om. De steder, hvor der har været en større gruppe af polakker, må vi formode, at de har holdt sig for sig selv - men efterhånden som årene gik og polakkerne her på Djursland valgte at blive i landet har man søgt større omgang med danskere. Det kunne heller ikke undgås, da landarbejderfamilier som regel boede i huse, der lå tæt på arbejdsstedet. Mariannes datter fortæller, at hendes forældre kendte mange polske familier, men også havde kontakt med danske familier. Det var ikke sådan at man hang sammen i polske »kolonier«, det var ikke muligt, da man arbejdede spredt rundt på gårdene.

Det generelle indtryk er, at polakkerne ikke blev behandlet dårligere end danskerne. Men det er som oftest de dårlige omtaler, der dukker frem. På herregården Benzons blev to polske kvinder udsat for en så grov mishandling, at sagen blev taget op i Rigsdagen i 1907 og var årsag til at andre partier ud over Socialdemokratiet begyndte at interessere sig for polakspørgsmålet. Det førte til den såkaldte polaklov, der sikrede udenlandske arbejdere ordentlige arbejds-

forhold. Rosenholm var ifølge den polske kvinde Rosalie Franzyk en god arbejdsplads; hvilket hun selv var et godt eksempel på. Hun var der i næsten 50 år. Marianne Kania nævnte aldrig, at hun eller andre polakker skulle have været udsat for en dårligere behandling end deres danske arbejdskammerater. Hvis man passede sit arbejde, var der jo ikke noget at komme efter.

Polakkernes liv

Arbejdsugen var seks dage. Polakkerne havde fri om søndagen og på katolske helligdage. På fridagene havde polakkerne mulighed for at være sammen med polakker fra andre gårde. Da Marianne kom til Danmark var det sammen med to ældre søstre. Det var almindeligt at rejse sammen med familie. I den første registrerede gruppe i »Protokollen...« er der således to hold søskende og i Kirkebogen for den Katolske Kirke i Randers ses flere med samme efternavn. Søskende, forældre/voksne børn har naturligvis søgt sammen på fridage, ligesom man kan forestille sig, at de søgte sammen med folk fra hjemegnen. Kirkebogen viser, at ved barnedåb og bryllupper deltog polakker fra andre gårde som faddere og forlovere.

Afhængig af hvor de boede på Djursland søgte polakkerne kirken i enten Randers eller Århus, og efter 1930 den katolske kirke i Pindstrup. Mariannes datter fortæller, at familien gerne tog til Århus om søndagen, hvis forældrene havde fri. Familien kom til kirken i Pindstrup en gang om året, når der var en særlig fest der, muligvis Kristi Legemes- og Blodsfest i juni. Denne højtidelighed finder sted den 2. torsdag efter Pinse, men markeres som regel den efterfølgende søndag. Det var en højtidelighed, som tiltrak katolikker fra hele Jylland. Efter krigen ophørte disse »Pindstrup-stævner«. Katolikkerne søgte i stedet til Øm. Kristi Legemes-

Staldfolk på Gl. Estrup. Kvinderne var malkepiger. Den siddende kvinde i den sorte kjole er Flora Svendsen, som arbejdede på Gl. Estrup mellem 1908 og 1913, og boede i Liltved. Manden i sidste række t.v. fremviser kálroer og runkelroer på sin greb. Polakkerne hjalp også i stalden, i hvert fald på andre gårde, så vi ved ikke, om der er polakker blandt staldfolkene på dette billede. Privatfoto.

og Blodsfest har i dag fået et mere afdæmpet indhold.

I polske hjem var det mere en regel end undtagelse, at man havde krucifikser og helgenbilleder ophængt. Dette var nødvendigvis ikke udtryk for en mere glødende tro. Marianne og hendes familie havde et almindeligt liv som de fleste, religionen spillede i hverdagen ikke den store rolle. Men Kirken havde en vis indflydelse på børnenes skolegang. Den så helst, at børnene, fremfor at gå i folkeskolen, gik i den katolske skole i Århus. Når familien boede i omegnen af Århus, gik børnene der, men ellers i folkeskolen. To af Mariannes børn blev sendt til den katolske kostskole i Silkeborg, hvor de var i to år.

Langt de fleste polske børn blev født inden for ægteskabets rammer. De få uægte

børn, der nævnes i Kirkebogen, har oftere polske forældre end polsk mor / dansk far. De polske forældre kan have ønsket at vente med at gifte sig, til de kom hjem. At få eller have børn var ikke et problem. Det var almindeligt at tage børnene med på arbejde, de mindste kunne ligge i barnevogne og de lidt større passede sig selv. Der var enkelte, som valgte at sætte børnene i pleje.

At vokse op som barn af polske forældre kunne give en del knubs på vejen. Børnene blev drillet i skolen med tilråbene »Polak pak pak«. Marianne og Johan skiftede ofte arbejdsplads, hvilket betød mange skole-skift for børnene. Anna erindrer, at det sværeste ved at flytte så meget rundt var, at man skulle begynde i en ny skole og det hændte, at de blev drillet både af lærerne og

eleverne. Men det hjalp, at de var en stor børneflok, der kunne støtte hinanden.

De polske landarbejdere opnåede forholdsvis hurtigt et godt ry som flittige og nøjsomme mennesker, og det har givetvis gjort det lettere for dem at blive accepteret i lokalsamfundet - og dermed integreret. Marianne Kania havde allerede som 16-årig valgt at blive her og hun havde den erkendelse, at børnene var danskere. Hun og Johan talte polsk indbyrdes, men dansk til børnene. Og de accepterede, at børnene giftede sig med danskere.

Marianne og Johans børn valgte alle at bryde med den katolske kirke, hvilket ikke skabte problemer i forhold til forældrene. For andre andengenerationer kunne et giftemål med en uden for kirken betyde et brud med forældrene. I to tilfælde har efterkommere fortalt, at de ikke kendte noget til den polske families historie: »for vi kom ikke sammen med den del af familien, det var vist noget med kirken.« En enkelt fjerde generation efterkommer var døbt og gift i den katolske kirke, men den katolske tro havde ingen betydning for hendes liv.

Efterkommere af de polske landarbejdere er i dag for flertallets vedkommende tredje generation og nedefter. De har som oftest ringe kendskab til deres polske baggrund eller nogen interesse for den. Kun få beken-der sig til den katolske tro, men derudover har de ikke videreført traditioner fra forfædrenes land. Anna, som er datter af polske forældre, er formentligt mere typisk for efterkommere end atypisk. Hun føler ikke et særligt forhold til Polen og har aldrig været der. Det er ikke sådan, at hun spidser ørene, når der kommer nyheder om polske forhold. Hun er dansk.

Litteratur

Ole Højrup: Herregård og Omegn. Herregårdsliv 8. Beretninger fra århundredeskiftet. Nationalmuseet 1982.

J.C.B. La Cour: Danske Gaarde. Andet Bind. 1908.

George Nellemann: Polske Landarbejdere i Danmark og deres efterkommere. Folkelivs studier 7. Nationalmuseet. 1981.

Felix Møller Mielec: »Polakker i Pindstrup« i Historisk Aarboeg fra Randers Amt 1986.

Kilder

Brandtaksationsprotokoller for 1886 og 1918. Lokalhistorisk Arkiv for Sønderhald Kommune.

Dagbog for Johannes Christensen. Landvæsenselev. Rosenholm. 1909. Rosenholm Arkiv.

Sognefogedarkiver (tyendeprotokoller). Landsarkivet, Viborg.

Folketælling for Sønderhald Herred 1911.

Protokol over udstedte opholdsbøger 1875-1903. Sønderhald, Ø. Lisbjerg og Rougsø Herreder. Landsarkivet, Viborg.

Herredsfogden i Sønderhald, Ø. Lisbjerg og Rougsø Herreder. Pasjournal 1902-1920.

(Til- og Afgangsprotokol for Fausing Sogn) Landsarkivet, Viborg.

Kirkebog: Liber Baptismalis Ecclesiae. Randers Romersk-Katolsk Menighed 1868-1902. Landsarkivet, Viborg.

Kontraminstrielbog for Romersk-Katolsk Jesu Hjerter Kirke i Randers. Paabegyndt den 1. Januar 1892. Landsarkivet, Viborg.

Aviser, der i 1892 omtaler polske landarbejdere:

Demokraten (8. marts; 17. juni; 8. juli; 8. aug.; 11. aug.; 12. aug.; 15. aug.; 16.a ug.)

Randers Dagblad (28. juli; 3. aug.)

Grenaa Fokeblad (27. juli; 19. aug.)

Grenaa Avisen (8. aug.; 16. aug.)

DATO	ARBEJDSOPGAVE	ELEVER	KARLE	DAGLEJERE	POLAKKER
13.5	Spredt muldskud	2	2		2
	Forskelligt	22	3	8	3
14.5	Kørt gødning	3	1	2	2
	Spredt muldskud	2	1		2
	Forskelligt	3	3	7	1
14.6	Udtyndning af roer	1	5		5
15.6	Udtyndning af roer	2	5		5
13.7	Stakket hø	12	22		22
	Rengøring i gården	2	22		2
	Forskelligt	1	1	52	2
14.7	Udtyndning af turnips	1	5		5
13.8	Hakke roer	1	5		5
14.8	Hakke roer	1	5		5
13.9	Kørt byg	52	6	6	1
	Sammensætte havre		2	1	4
14.9	Kørt byg	2	42	3	2
	Kørt ærter	32		42	12
	Sammensætte havre	2			2
	Høste havre			1	1
13.10	Optagn. af kartofler	2	2		22
14.10	Tærsket havre	12	1	2	12
	Forskelligt	22	2	5	82
11.11	Tærsket havre	4	5	3	8
	Rensning i gården	2			2
12.11	Tærsket havre	32	5	32	8
	Rensning på vejen	3		1	2
15.11	Polakkerne rejst				

Uddrag af dagbogen for landvæsenselev Johannes Christensen på Rosenholm. Kolonnen med hestene er udeladt. Fra 14. september er der 10 polske landarbejdere på herregården.

Polakker på Gl. Estrup

ÅR	DANMARK	RANDERS AMT	GL. ESTRUP
1892	52	omk. 45	
1893	ca. 400		
1894	ca. 800		
1898	ca. 1.600		
1901	ca. 2.600		
1905			10
1907	6.647	362	12
1908			3
1909	8.639		
1910	10.419	ca. 400	4
1911	10.320	288	5
1912	11.957		4
1913	12.672	314	
1914	14.451	369	2
1915	ca. 2.000		3
1916	ca. 1.500		3
1917	ca. 400		5
1918			16
1919			1
1920	ca. 800		
1921	ca. 300		
1922		131	
1923	ca. 100		
1924	1.427		
1925	1.696		
1926	997		
1927	348		
1928	571		
1929	488		

Tallene er baseret på George Nelleman »Polske Landarbejdere i Danmark«, »Statistiske Efterretninger«, »Kirkebogen for den Katolske Kirke i Randers«. Tallene giver ikke et fuldstændig billede af antallet af polske landarbejdere i Randers Amt og på Gl. Estrup. Tallene her er baseret på Kirkebogen, med undtagelse af årene 1905 og 1919, hvor tallene er hentet hos »Pasjournalen for Fausing Sogn 1902-20.« Tidligere medarbejdere har berettet, at der i årene 1922-24 kun var få polakker på Gl. Estrup. I 1892 kom der flere polakker til Djursland, men det vides ikke med sikkerhed hvor mange. Antallet er et skøn.

Den store Combiner

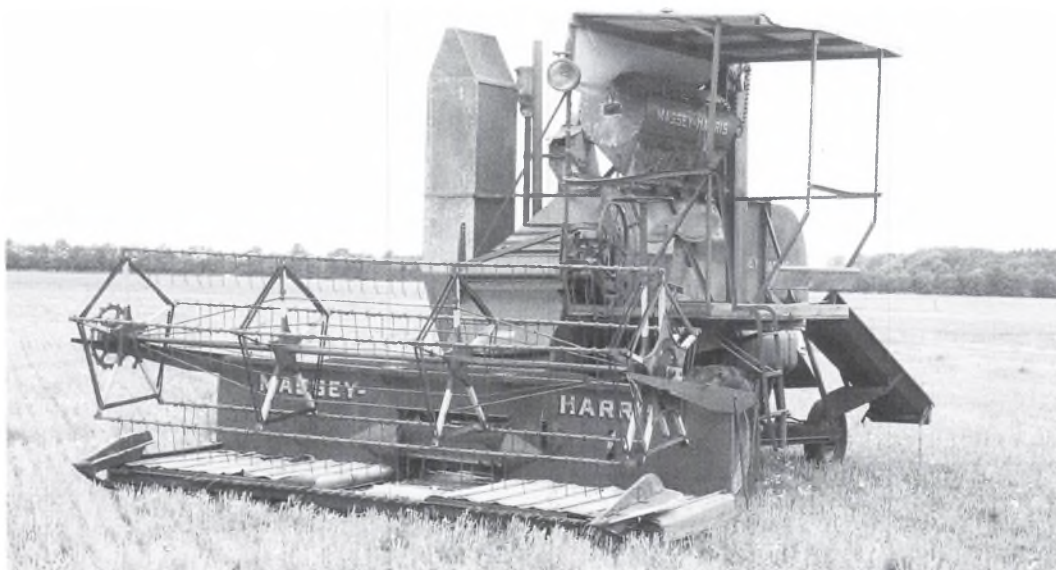
af *Henning Bencard*

Det var en milepæl i Højstrups historie, da den store Combiner kørte i marken første gang, i høst 1947. Der var ingen ende på alle de skrækvisioner der blev rullet op, af naboer, venner og bekendte, og ikke mindst af kornkøbmanden. Kornet ville ladebrænde, spireevnen gå fløjten, kimen ville blive slået af, osv.

Men inden jeg kommer for godt i gang, må jeg hellere præsentere Højstrup, som er en forpagtning på 330 ha, under Vemmetofte Kloster. Min far Ernst Bencard var en fremsynet mand, som ikke veg tilbage for nye ideer. Han købte sin første mejetærsker i 1946, en Massey-Harris Clipper. Det var en 6 fods bugseret maskine med hjælpemotor. Den var formentlig ikke god nok, idet den kun fik 1 års arbejde på Højstrup. Men

systemet må have overbevist ham om, at det var den rigtige vej frem. Far købte så en helt ukendt kæmpemaskine som ankom direkte fra USA, den hed Massey-Harris 21. Det er året inden Marshall-hjælpen bliver indført, så det var til fuld pris, Såvidt det erindres godt 20.000.-.

Selve maskinen som nu står på Landbrugsmuseet, er den samme som kørte igang i høst -47, og der er aldrig foretaget ændringer på den. Den ankom i trækasser og blev samlet af en ekspert fra København, på gården. Der er et 12 fods skærebord med sejl på bordet, et højre og venstre, almindelige selvbindersejl. Vinden er den man kørte med i USA dengang, en almindelig trævinde som på en selvbinder. Indføringssejlet har kæder i siderne og er et af problemsteder-

Den store Combiner på Dansk Landbrugsmuseum.

ne. Derfra og bagud er der i princippet ingen forskel på den og en moderne mejetærsker. Skærebordet kan selvfølgelig løftes, men uden hydraulik, der er 3 kraftige hjælpefjedre og et stort håndhjul, og så ellers håndkraft. Motoren er en 6 cyl. sideventilet Chrysler med et komfortabelt kraftoverskud, og en flot og karakteristisk lyd. Der er 3 gear frem og 1 bak, ved landevejskørsel skal man skifte remskiver og rem, så får man et højgear. Maskinen er en sække-maskine, altså 2-mandsbetjent, føreren og ham der tager sække fra. Sækkeslidsken tager 4 sække á 100 kg, plus 1 oppe på platformen. De 5 tdr. blev så aflagt sammesteds som ved forrige skår, sådan at sækkene lå samlede i rækker på tværs. Det var temmelig rationelt, men en vellykket hvedemark gav den gang 30 fold, det gange 50 tdr. land, gav 1500 tdr! Sækkene skulle rejses til fyraften, med bunden opad, siden håndlæsses og køres hjem, det sidste tit en regnvejrsdag.

Kapaciteten er ikke stor efter moderne målestok, men var i hvert fald større end gårdens 2 stk. 48" stationære tærskværker. Cylinderen er kun 32", men til gengæld er ilægningen jo langt mere jævn, det husker jeg tydeligt, som et af argumenterne for det nye systems fordele. Kapaciteten er jo begrænset af den mands kapacitet, som tager sække fra, næppe ret meget mere end ca. 45 tdr. i timen blev det til.

Driftssikkerheden var i de første år ret god, maskinen var jo ny, senere kneb det mere. Årsagen var oplagt, erfaringsgrundlaget var lille, alt skulle jo læres fra bunden. Vintereftersyn med udskiftning af sliddele var ikke indført; alle de remme og kæder, elevatorer, aksler og snegle, alle var de potentielle fejlkilder, som kunne melde sig på ubelejligede tidspunkter, og det gjorde de! Men som årene gik, hjalp det.

Det nye tærskesystem kolliderede jo noget med de traditionelle høstmetoder,

ikke mindst på gårde med frøavl. Skårlægning kom først til senere, så de selvbinderehøstede frøafgrøder, som var mejet i neg og sat op i hobe og som skulle mejetærskes, frembød et problem. Men man afmonterede vingen, det ene sidesejl og knivtrækket, af sikkerhedshensyn. Der gik så en mand foran og stak negene ind på bordet, hvor ilæggeren stod, han skar båndene og lagde i, som på tærskværket, men bare på indføringssejlet.

Derudover var der begge de faste folk på maskinen, føreren og ham der tog sække fra. Heldigvis var der jo godt med folk dengang, så det gik altsammen.

Maskinen er god til frøafgrøder, fra de småfrøede, Timothe og Hvidkløver og til Roefrø, Bønner og lign. Der er et godt sortiment af sold og returgodset kan sendes enten over cylinderen eller over soldene, iøvrigt en facilitet flere moderne maskiner mangler. Desuden er der et roterende sold over sækkeudløbene, således at der er 3 sorteringer i 4 udløb, hvilket vil sige at varen var af lige så fin en sortering, både i korn og frø som efter de stationære tærskværker. Cylinderen som har 2 hastigheder, 820 og 1080 omdr./min., er trukket med en duplexkæde fra forlagsakslen, et udmærket system efter tidens forhold.

Støvproblemet kunne være påtrængende, hvis vindretningen er uheldig, men dengang var det jo dagligdags. Jeg kan dog garantere for, at de stationære værker ved tærskning fra lade, eller i marken var værre. Så alt ialt tør jeg sige, at trods alle de traditioner, skik og brug, og så videre, som trivedes, også på de store gårde i høstens tid, så faldt det nye system ret hurtigt på plads. For folkene var dertale om betydelige arbejdslettelser, på nær knokleriet med sækkene selvfølgelig. Men 100 kg sækkene, tøndesækkene, var jo en del af hverdagen i forvejen. En af de ting man slap for, var som nævnt, tærskarbejdet

En samtidig reklame for 21'erenes krigs-indsats. Det er sjældent at se en så begejstret mejetærskerfører nu om dage.

fra lade om vinteren. Det kunne virkelig være et rædsomt svinearbejde, et orgie i støv.

Et problem var kornkøbmanden, idet man som sædekornsproducent, fik et lodret forbud mod at mejetærsker kontraktpartierne. Det blev overholdt de første par år, indtil købmanden en vinterdag ringede og komplimenterede med den fine kvalitet i et havreparti. Han havde sendt en prøve ud i Europa til sine kunder der og havde fået det hele solgt. Min far betroede ham så, at hele partiet var mejetærsket, hvorefter klausulen blev ophævet.

Nu nogle oplysninger om maskinens forhistorie. I 1938 blev den første selvkørende mejetærsker markedsført, Massey-Harris

20. Den blev ikke produceret i noget større antal, ca. 500 stk., men var alligevel så banebrydende, at det eksemplar der står på Ford-Museet i Detroit, bærer en bronzeplade, der forkynder at den er fredet som et nationalt klenodie.

Det store gennembrud kom med no 21, som i 1941 gik i produktion. Den var af samme størrelse som no 20, men væsentlig forenklet. Imidlertid kom krigen, og maskinfabrikkerne fik andet at tænke på, kanoner, kampvogne m.v., derudover var der kun små stålrationer til andet. De kolossale indkaldelser gjorde imidlertid, at de amerikanske bønder ikke var i stand til at producere korn m.v. nok til at møde behovet, med den maskinpark der var til rådighed. Direktion

Billedet er taget på Højstrup, i Enghaven, 1964. Fører Erik Nielsen, Sækkemand Holger Mortensen. Holger stod iøvrigt på den maskine i alle 18 år. Uoriginalt er aksehæverne og den 7 fods høtyu. Begge dele var ret uundværlige. (Foto: Erik Nielsen).

nen for Massey-Harris gik derfor til myndighederne, og foreslog oprettelsen af en »Harvest-Brigade«, som skulle være med til at løse problemet. Det gik i orden, og 500 stk. M-H 21 blev produceret, ud over den fastsatte kvote af maskiner og sat ind i en samlet indsats. Man startede i Texas og endte i oktober oppe ved den canadiske grænse. Hele indsatsen blev styret med radio. I 1944 præsterede »Brigaden« på 4 måneder at høste ca 407.800 ha, (1.019.500 acre), med et udbytte på ca 892.857 t, (25.000.000 bushel), hvede og andet. Man kan, hvis man har lyst, lege med tallene og forbløffes.

Til Danmark kom et antal MH 21 med Marshall-hjælpen, de fleste med bordsnegl, og mange med tank. Massey-Harris standse produktionen af no 21 i 1949. I Europa begyndte MH derefter, at lave mejetærskere i Skotland, men det er en ganske anden historie. Til slut vil jeg anbefale læseren, at besøge den gamle maskine på Gl. Estrup, og se et reelt stykke landbrugshistorie.

PS: I begyndelsen af 50'erne blev der leveret en såkaldt pick-up-reel, senere benævnt lejesædvinde. Det blev en betydelig forbedring i lejesæd, og den blev sjældent afmonteret. Efter 18 års tjeneste blev den gamle maskine i sommeren 1966 kørt på landevejen og over Hundested-Grenå, til Gl. Estrup.

Jeg brugte udtrykket »Combiner« i begyndelsen af artiklen, det var faktisk benævnelsen de første år, for det vi i dag, heldigvis, kalder en mejetærsker.

Kildemateriale:

Tidsskriftet, Tractor and Machinery, Sept. 97.

Tidsskriftet, Ferguson Heritage No 11- 97.

Notater fra Jørgen NielsenKliphøj, Erslev.

Assistance fra Massey-Ferguson, København.

Med tak til de pågældende.

Mit eventyrlige liv som Karolinepige

af Ruth Damsgaard Brandt Kofoed

*For første gang i livet på helt egen »boldgade«!
Spændende så det ihvertfald ud, - det måtte prøves!*

Situationen og chancen blev min i sommeren 1969.

Netop, denne sommer - dette år, havde jeg som 23-årig afsluttet min studietid på Holbæk Seminarium og stod nu som ung, forventningsfuld, nybagt lærer omsider med beviset på min nye værdighed i hånden - klar til at kunne springe ud i verden og indvie de danske skolebørn i mangt og megen nyttig lærdom - og ikke mindre klar til, af en nok så prosaiske grund, muligheden for -

endelig - at tjene penge. I en daværende studerendes øjne måtte en lærerløn være en næsten fyrstelig gage set i forhold til den nok så beskedne studieøkonomi, man ellers havde haft til rådighed.

Til seminariekammeraters store forbløffelse og undren havde mine tanker og handlinger i den sidste del af studietiden forment sig ganske anderledes end deres: - »Udlandet, - ja, jeg ville tage til udlandet!« - og for mig faldt det helt naturligt at tænke på et år i Tyskland som Karolinepige. Dels havde mit linjefag på seminariet været »Tysk«, og for mig ville et års ophold i Tyskland være en enestående chance for indefra at få ind-

Bagagevognene var til stor hjælp på vore mangfoldige rejser med tunge kufferter som trofaste følgesvende.

sigt i tysk sprog og i tysk levevis, og dels udspillede min barndoms univers sig på datidens engagerede og alsidige, nu nedlagte mejeri, Ourø Andelsmejeri. Opvæksten her gjorde, at mejeribegreber for mig ikke var ganske fremmed tale, og at tanken om et yderligere liv blandt ost kun syntes ganske naturlig. Karolinepige-jobbet kendte jeg intet konkret til og vidste ikke, hvad jeg egentlig gik ind til; men jeg havde både læst og hørt lidt om det og så det som en udfordring for mig.

Hvilken chokbølge det må have sendt gennem min familie at lytte til mine planer på dette tidspunkt i min karriere, aner jeg ikke den fulde dybde af, og planerne kunne i starten med rette være blevet betragtet som luftkasteller, - jeg burde jo ud at »have en lærerstilling og tjene penge«, og da rejseaktiviteten blandt unge mennesker i 1969 slet ikke havde det niveau og de muligheder, den har i dag, må mine forældre have haft deres betænkeligheder. Hvis betænkelighederne overhovedet var til stede, mærkede jeg imidlertid aldrig noget til dem; så med den fantastisk store tillid, opbakning og forståelse, jeg i stedet for blev mødt med af mine forældre, skrev jeg uden tøven min ansøgning om jobbet som Karoline-pige.

Med bevistheden om, at jeg var god til tysk og havde lidt forhåndsviden om ost og smør, sendte jeg i foråret 1969 min ansøgning til Mejerikontoret i Århus. En rum tid senere modtog jeg et brev derfra. Med ivrige hænder åbnede jeg brevet, og med glæde læste jeg, at man gerne ville møde mig til en samtale i København på en nærmere angiven adresse, dato og klokkeslet. Nu begyndte det at blive rigtigt spændende...!

Jeg rejste følgerig de 60 km til København, hvor man ville samle de ansøgende piger fra den østlige del af Danmark. Under

vejs i toget gjorde jeg mig mange tanker, bl.a. at der jo altså også måtte være tale om piger fra den vestlige del af Danmark, hvor mange var der mon i det hele taget tale om, og havde jeg overhovedet en chance. Nå, men jeg mødte op og så til min forbløffelse en masse piger på min egen alder. Alle sad vi, hver især, spændt ventende på, at det blev vores tur til at komme bag den lukkede dør.

... Endelig sker det - det næsten uudholdelige øjeblik, hvor døren går op, og hvor benene på dit navns nævnelse lydigt bærer dig ind i samtaleværelset. Du hilser pænt på alle de tilstedeværende, og alle er de for dig i dette øjeblik de allervigtigste personer. Samtalen flyder let, både på tysk og dansk. Dine svar om grunden til din ansøgning, om din uddannelse, om dine forventninger o.m.m.a. falder klare og gennemtænkte, og du går atter ud - med en god følelse af medvind og held.

Jeg blev under samtalen klar over, at ansøgningerne fra alle de interesserede piger allerede var blevet selecteret én gang inden denne samtale (der havde altså været rigtigt mange), og at der herefter ville foregå en sidste bedømmelse og udvælgelse. Samtalsituationen var altså ikke blot spændende, men også afgørende for, hvem der skulle være Karolinepiger i Tyskland for det næste år. Jeg rejste herefter hjem igen og ventede spændt på endeligt svar. Brevet kom, jeg åbnede det, spændingen blev udløst, og stor var min glæde, da jeg kunne konstatere, at jeg var blandt de ialt 27 heldige piger, der nu blev sat til at skulle møde d. 10. aug., kl. 14.00 på hotel Kragelund i Århus.

Eventyret kunne tage sin begyndelse.

Inden afrejsen fra Danmark skulle vi gennemgå et 14 dages oplæringskursus i Århus. Her blev vi præsenteret for relevante sider

På det spinkle bord ses, ud over ost, et par af Karoline-pigens vigtige redskaber: en ostehøvl og en ostekniv. Forretningen hér førte forresten også dansk øl.

af dansk osteproduktion, lige fra et besøg hos den firbenede »Karoline« på hendes saftige grønne »residens« på en gård udenfor Århus, over osteriets arbejdsprocesser til det færdige produkt, placeret i massevis på snorlige hylder på ostegrossistens lager. Vi blev lært op i, hvad den enkelte ost hed, hvordan den appetitligt kunne arrangeres og med hvilket tilbehør, og naturligvis om, hvordan den smagte - og derefter måtte vi øve/prøve selv.

Vi fik også oplyst, at vi ville blive udstyret med en stor firmakuffert, indeholdende alle slags for en Karoline-pige nødvendige rekvisitter, såsom f.eks. ostehøvl, store osteknive, karolineservietter, - ikke at forglemme to sæt Karoline-dress med et par hvide træsko, trøje og lange hvide skindstøvler til vinterbrug. Kufferten skulle være vores trofaste ledsager hele året igennem, og ud fra dén oplysning måtte jeg indse, at jeg blev nødt til at reducere kraftigt i min egen bagage - tre store kufferter ialt - det ville være for meget. Jeg fik sendt min den ene tilbage til mine forældre, inden vi forlod Danmark, og selv om det naturligvis var svært overhovedet at undvære noget, lykkedes det mig faktisk at indskrænke mig!

Endelig blev vi, og det var nok dét punkt, der pirrede min nysgerrighed mest, undervist i kropssprog og make-up. Eftersom brugen af vand og sæbe for mig hidtil havde været dagens mest logiske rutine på skønhedens felt, var det meget spændende og fængslende at høre chefstewardesse Inge Correll fra SAS fortælle og demonstrere; men at vi derefter skulle bruge eget ansigt som sminkeobjekt, var for mig og for flere af os noget af en overvindelse at tage helt alvorligt.

Der skulle da også gå en rum tid, før jeg »gav mig hen til den slags fjas«.

Modet, hjulpet af spænding, kom i øvrigt under et ophold i en af vore første, større tyske byer, hvor en veninde og jeg blev enige om, at vi - »absolut kun for sjov« - ville besøge en Beauty-Shop. Forsigtige og på feltet ganske uerfarne entrede vi en meget fornem forretning med en masse spændende små og store krukker i mange farver og udformninger, sirligt placeret på de mange renpudsede glashylder - imponerende så det ud. Vi havde bestemt os til dette fremmelige eksperiment uden i øvrigt at betro os til nogen af de andre piger, der i spøg drillede os med vores sparsomme toilethylde, hvor tandbørste og tandpasta holdt hinanden med selskab, eskorteret af en prunkløs deodorant. I baghovedet sad for øvrigt en belærende, men velmenende bemærkning fra en på feltet indsigtfuld »Karolinesøster«: Jamen, man kan da ikke leve uden brug af sminke - og da slet ikke gå udenfor en dør! - Nuvel, efter kyndig behandling af den rutinerede sminkøse og opfyldt af en ny, indre sikkerhed, sluttede vi vort besøg af med at investere en lille formue i nogle af de fornemme og, med et slag, ganske nødvendige krukker. Forresten har jeg i alle de forløbne år givet Sonja ret i hendes synspunkt angående sminke!

Nå, men opholdet i Århus nærmede sig sin afslutning, og efter, at vi var blevet fotograferet, ekviperet og efterhånden også orienteret mod det udenlandske, gik vi fulde af forventning og eventyrlyst næste morgen ind i den bus, der skulle føre os sydpå, nærmere betegnet til Düsseldorf, hvor et nyt 14-dages kursus var arrangeret for os. Turen vekslede planmæssigt mellem kørsel og pauser, og som storbyens lys tonede sig mere og mere op på den mørke aftenhimmel, lavede 27 rejsetrætte Karolinepiger mere og mere op til deres nye »hjemland for det næste år«. Vi blev indlogeret på byens

fornemste hotel, Parkhotel, fik en aldeles udsøgt behandling og følte os vel nærmest som æresgæster. Vi fik ihvertfald en forsmag på, hvad hotelliv ville sige, f. eks.: stuepige på værelset, godnat-chokolade på hovedpuden, tjenere med hvid dug over armen, men f.eks. også: en fremmed seng at sove i, tøjet i en kuffert - altid på andre hylde og bøjler, hver dag restaurationslokaler med variabel hygge.

Kurset i Düsseldorf foregik udelukkende på tysk. Vi blev præsenteret for flere af de ansvarlige for institutionen, Dänische Molkereiwirtschaft. Vi blev sat ind i hele arbejdsgangen vedr. vore fremtidige Karolinebesøg ude i butikkerne. Vi mødte og smagte de af konkurrenternes oste, vi ville kunne finde på det tyske marked. Vi »arbejdede« et par dage på den stedlige Kaufmannschule, for at lære noget om tyske handels- og butiksprocedurer. Vi blev underkastet en i Tyskland obligatorisk, men for os noget forbløffende og komisk helbredsundersøgelse, som alle ansatte, der arbejdede i den tyske levnedsmiddelsbranche, skulle igennem. Vi lærte noget om det at rejse og det at bestille hotel. Kort sagt blev vi færdigoplært som Karolinepiger og fik det endelige bevis på vor nye status: en rustik træbroche, påmalet en ternet Karolineko - noget som kun de ægte, danske Karolinepiger blev udstyret med, og som ingen tyske hjælpe-demonstratricer fik æren af at bære.

Som det sidste skulle det meget spændende spørgsmål afgøres: hvor i Tyskland skulle vi virke? Tyskland var delt ind i tre regioner: Nord, Süd und Mitte. Mange af os, incl. jeg, ville helst til Syd-Tyskland - vi fandt det vel mest fremmedartet og tiltrækkende her; men da de 27 piger skulle deles i tre ca. lige store grupper, måtte det afgøres ved simpel lodtrækning. Jeg trak loddet - til fordel for den nordlige region og blev naturlig-

Et snap-shot af en ægte Karolinepige på Grüne Woche. (Forfatteren selv).

vis meget skuffet. Nå, men da ingen ville bytte, fik jeg det bearbejdet og vendt til noget positivt, og jeg må sige, at vi 11 »nordlige piger« fik et rigtigt godt sammenhold og fællesskab, - og så kunne vi jo forresten lettere rejse på visit i Danmark. (Det skulle senere vise sig at blive til fordel for mig.)

Vi kom til at virke i området fra den danske grænse til Göttingen, samt i en længere periode i forbindelse med »Grüne Woche« i Berlin og under den danske uge i Düsseldorf. Vores ilddåb fik vi på en uges »Hausfrauenausstellung« i Hannover, hvor vi alle deltog, og hvor vi bagefter to og to kom ud i byens forretninger. Denne tomands-arbejdsstruktur var for øvrigt tilbagevendende året igennem; men nok så ofte

Fridage og udflugter blev det også til. Her på udflugt på Helgoland.

var man alene om ansvaret for aktionens forløb. Hannover hørte forresten til de byer, som vi gentagne gange besøgte for fornyede reklameindsatser, og som vi følte, at vi vendte »hjem« til. I disse byer boede vi som regel på de samme hoteller og lærte efterhånden steder og disse byers puls at kende.

Rejse og bestille hotel var for os to absolut nødvendige størrelser at kunne operere med, og til det brug blev to bøger helt uundværlige redskaber: 1) Den store, tyske Togplan 2) Den tyske Hotelguide.

En Karolinepige var altid undervejs, to dage her - tre dage der - en dag i en lille by - op til fem dage i en større by. Ved de store reklamefremstød blev vi endog helt stabile i byen: måske hele 14 dage. Den længste periode var i øvrigt »Grüne Woche«- fremstødet i Berlin. Her var vi i ialt 5 uger.

Alle arbejdsuger året igennem gik fra tirsdag til og med lørdag, fra før forretningen

lukkede op om morgenen, til nøglen blev drejet om ved lukketid. Så man kan jo ikke sige, at vi kom sovende igennem eventyret. Mandagen var beregnet som fast rejse-/skiftedag og var altså aldrig arbejdsdag, uanset om vi rejste på denne dag, eller om vi valgte at rejse i vores fritid.

Skiftet til et nyt sted foregik som følger:

I god tid fik vi en fælles plan over, hvor den næste reklameindsats skulle foregå. Vi kunne her altid følge med i, hvem af os der skulle være hvor, hvornår og hvor længe. Som det første lagde vi mærke til byens navn. Derefter slog vi op i hotelguiden, udså os et, i forhold til byens givne transportmuligheder, centralt beliggende hotel og telefonerede hurtigt dertil for at reservere hotelværelse for det pågældende tidsrum, så det var i orden. Dernæst studerede vi togplanen og lagde så vor rejseplan med togtype, afgang- og ankomsttid og togskift.

Når rejsetidspunktet kom, arriverede vi, tungt belæssede, til banegården, sikrede os straks fra hvilken perron, toget ville afgå, og styrede så direkte mod bagageindleverin-

gen for at indskrive vores tungeste bagage til bestemmelsesstedet. Med den nys indkøbte billet i tasken satte vi os derefter tilrette i kupéen og lagde snart denne by og

Under den danske uge i Düsseldorf præsterede varehuset Karstadt en meget flot udsmykning - på vikingeskibet foran befandt sig tre ædle vikinger.

vore oplevelser her bag os og var hurtigt igang med at drøfte det næste projekt. Følelsen af at afslutte ét sted og gøre sig beredt på et andet samt følelsen af togets accelererende hastighed ud af en by, dets susende fart gennem landskaber, dets rullen forbi stationer, for så til sidst at kunne følge dets brusende triumf ind i »målet« er simpelthen en følelse så fantastisk, at den ikke kan beskrives, men som ganske enkelt skal opleves.

Vel ankommet til den nye banegård, atter med en kuffert i hver hånd samt tasken med sko og den hvide karolineskuldertaske også anbragt et eller andet sted, gik turen i en sort taxa (de tyske taxaer var altid letgenkendelige på deres kulør) snart til det nye hotels adresse. Det skete, at hotellet kun lå lige om nærmeste gadehjørne, og det var absolut ikke populært hos pågældende chauffør; men han smeltede som regel, når han opdagede, at vi virkelig var danskere og altså ikke kendte byen. På hotellerne var vi altid gennem samme formelle indskrivningsprocedure, før vi kunne komme på værelset til et velfortjent hvil, og særligt rart på dette tidspunkt var det, når de tunge kufferter beredvilligt blev båret til vores værelse af en venlig portier eller tjener, hvorefter vi atter kunne anbringe vores tøj på hylder og bøjler for at gøre os det så hjemligt og rart som muligt.

Hoteller blev unægteligt en særdeles væsentlig del af vores Karolinetid. Det var altid det første, vi tænkte på at få i orden, inden vi kom til en ny by, og det sidste, vi tog afsked med, når vi atter forlod byen, og det var naturligvis primært et sted, hvor vi kunne få kost og logi; men det blev også dét sted, hvor vi hurtigt måtte føle os hjemme, og vi blev faktisk vældig dygtige til kvikt at få akklimatiseret os. Fra Dänische Molkerei-

wirtschaft's side havde man via diæternes størrelse sikret sig, at Karolinepigerne kunne bo godt, - vi kunne rent faktisk bo på luksushotel hver dag. Om nogle gjorde det, ved jeg ikke eksakt; men med et almindeligt, snusfornuftigt handelstalant fandt vi hurtigt ud af, at hvis vi valgte et lidt billigere hotel, kunne vi bruge nogle af de resterende penge til andre fornødheder og dermed tære mindre på vores faste løn. Jeg for min part havde en studiegæld hjemme, og den skulle betales tilbage hurtigst muligt, når jeg kom hjem, så her var en god lejlighed til at spare penge op til netop dette formål. Det blev derfor almindelige middelklassehoteller, der blev foretrukket, og faktisk var det sådan, at vi ofte vendte tilbage til det samme hotel, hver gang vi besøgte den samme by, - for så var det jo næsten som at komme hjem. Det gav hen over året kendskab til luksurværelser, værelser af middelstandard; men også værelset på det lille Gasthaus blev prøvet, med dets duftende rene, hvide sengetøj, det nyligt renvaskede gulv og med vinduerne på vid gab for at lufte ud - ud til den landlige, »naturlige« luft; thi det var måske en rum tid siden, her sidst havde boet nogen.

Én gang husker jeg, at det gik galt for os: Alle 11 piger skulle denne gang arbejde og bo i Hamburg, og vores sædvanlige hotel var booket op til og med netop den dato, hvor vi skulle ankomme. Vi måtte altså bestille værelser for én nat et andet sted, så frem med hotelguiden. Det viste sig at være vanskeligt p.g.a. et større arrangement i Hamburg; men efter at have fået afslag fra flere hoteller, lykkedes det os endelig at finde et. Vi ankom til Hamburg hen på aftenen, tog en taxa til hotellet - eller hvad dette sted nu kunne kaldes efter ærbare pigers mening. Nå, vi blev checket ind, ganske vist på en anderledes lemfældig vis, men blev dog endelig vist op på vore værelser. Det må siges, at vi hurtigt fik nok: værelserne var

under al kritik, på gangene hørte vi kvindehyl og så mænd suse hastigt afsted i slåbrok, så - efter en kort rådslagning tog vi en resolut beslutning: fattede al vor baggage, gik igen ned ad trapperne, denne gang i rask tempo, og »sejlede« ud igen, idet vi takkede farvel, til receptionistens vrede og ærgrelse, for vi havde jo intet betalt endnu og gjorde det heller ikke. Selvom det var blevet endnu mere sent, lykkedes det os at opdrive et acceptabelt sted for natten, og stor var glæden, da vi dagen efter endelig kunne checke ind på »vores eget« hotel.

En ganske almindelig dag startede ved morgenbordet, hvor der i løbet af årets mange hverdage blev sat mange tyske Brötchen til livs - smurt med tysk, traditionelt usaltet smør, og godt hjulpet af et drys salt fra saltbøssen blev de spist med stor nydelse, bl. a. sammen med den flydende tyske honning, der stadig er en stor delikatesse for mig. Om søndagen, når vi havde god tid til at nyde morgenmaden, og hvor vi ofte fik bragt den op på værelset, vankede der ingen friske Brötchen, men kun toast, for da havde alle bagere lukket.

Så hastede vi hver især til dagens arbejde, og når vi så kom hjem, faldt hele »Karolinepynten«, benene blev slænget op, og snakken gik nu livligt om dagens oplevelser. Selvom det ikke var tilladt, spiste vi mangan en aften »hjemme« på hotelværelserne. Menuen var ofte, måske ikke overraskende, smagsprøver på ost, samt andre lækkerier, som vi købte i »vore« butikker, evt. tilsat en flaske rødvin. Når vi valgte denne form, var det dels, fordi vi ofte var for trætte til at klæde os om, og dels, fordi det i længden blev for kedsommeligt at spise på restaurant hver eneste dag. I weekenderne derimod gik vi med fornøjelse ud at spise, meget gerne på kinesisk restaurant eller for at smage andre eksotiske køkkener.

Andre havde også travlt med ost på Grüne Woche - her tager den tyske dekoratør en tårn med. Notér den applikerede Karolineko bag på Karolinepigens tørklæde.

Det var også i weekenderne, vi f.eks. tog på sight-seeing i omegnen, til koncert eller på diskoteque. Vi mødte altså tyskerne både i hverdagssituationer og under mere afslappede former og mødte en befolkning, der åbent tog imod os, og som gerne gav udtryk for deres beundring af og imponerthed over, at vi, som »rigtige« danskere, levede et år blandt dem i deres land, åbenhjertigt kontaktede det lokale folk og fuld af selvtillid prøvede at promovere vore ukendte, danske produkter. Ganske ukendte var de nu nok ikke, da TV jævnligt sendte reklamespots med mottoet: »Prima, Prima, Käse aus Dänemark«, et godt, iørefaldende slogan.

En typisk arbejdsuge, begyndende i en ny butik et helt nyt sted, foregik på den måde,

Så var der flere udfoldelsesmuligheder i en stor forretnings stabile ostebod.

at man først, f.eks. et par dage før, telefonisk kontaktede forretningsindehaveren for at præsentere sig, for at lave en nærmere aftale for den første dags mødetidspunkt og for

at sikre sig, at forretningen kunne stille så nødvendige rekvisitter som et passende bord og en vægt til rådighed. Som regel var tingene i orden; men det skete også, at man,

når man dukkede op, måtte konstatere, at bordet var ejerens private autoklapbord og aldeles ikke stort nok til dette formål. Det måtte selvfølgelig hurtigt skiftes ud til et større, så Karolinepigen kunne komme i gang med sin opstilling og være klar, til de første kunder dukkede op. Det skete forresten også, at den bestilte ost ikke var ankommet til dagen, og så var der jo intet andet at gøre end at rykke for den og vente. Begge tilfælde var selvfølgelig ingen god start; men disse situationer hørte heldigvis til sjældenhederne.

Ugens første morgen i hotellets vestibule oprandt, og dér stod man så, iført sin nyrensede, hvide kjole, med det nystrøgede, røde forklæde på, det ligeledes røde tørklæde fikst arrangeret på håret og med sin tungtpakkede, sorte Karoline-kuffert ved hånden, ventende på den taxa, som man havde fået receptionen til at bestille, og som netop pga. den tunge kuffert blev refunderet af firmaet, her på den første dag og i øvrigt »hjem« igen den sidste dag. På de mellem-liggende dage var vi henvist til at benytte de offentlige transportmidler, bus, sporvogn etc., med mindre vi altså selv ville betale en taxa. Nå, men taxaen ankom til hotellet, og snart efter var man med adressen i hånd på vej til det nye bestemmelsessted. Det var med spændt venten og søgende blik, man steg ud af taxaen og entrede hoveddøren, som kunne være personaleindgangen til et stort varehus, hvor alt var under kontrol, og hvor selv ens personlige ting skulle efterlades i et stålskab på personalegangen, eller det kunne være den eneste indgang til en lille købmandsforretning, hvor man hurtigt blev observeret af alle. Man opsøgte derefter den ansvarlige, blev præsenteret for alle og vist lidt nødtørftigt rundt. Så fik man anvist sin plads og naturligvis også, hvor den forhåbentligt bestilte og indleverede ost befandt sig.

Nu begyndte man hurtigt, og efterhånden særdeles rutineret, at indrette sin præsentationsbod. Ost blev båret fra køl, diverse frugt og grønt til dekoration blev indkøbt, kufferten med alle rekvisitterne blev lukket op, og snart så alt indbydende og salgsklart ud - parat til at modtage kunderne, når de kom forbi på deres indkøbsrunde. De blev så mødt med et smil og med ordene: Guten Tag, bitte probieren Sie mal dänischen Käse! Man skar så med ostehøvlen en smagsprøve og bød den til. Mange smagte. Nogle sagde tak og gik, og andre sagde tak og købte. Atter andre undveg med et længere foredrag om, at maven ikke kunne tåle det. Hvis man fik solgt et stort stykke på 300 g, var dagen reddet, og man havde noget sensationelt at fortælle pigerne om aftenen. Generelt købte tyskerne, efter danske begreber, ganske små stykker ost, hvis de da ikke valgte at købe osten i skiver i stedet for, og vi talte tit om, hvordan en familie kunne nøjes med så lidt, og om hvordan de mon serverede osten. Det skete naturligvis også, at kunder brat ændrede kurs, når de så én, eller rettere så lod de som om, de intet så. Mødet med de mange vidt forskellige mennesker var et studie i psykologi, og man lærte megen menneskekundskab og meget om mennesketyper.

At Karolinepigen og den danske aktion ikke ganske kunne overses, sås deraf, at dekoratører forinden havde været i butikken med diverse reklamemateriale, og stort som småt var som blikfang relevant anbragt overalt, f.eks. hængte store, ternede papkaroliner som mobiler ned fra loftet, plakater med appetitvækkende fotos lyste op, og boden, hvis en sådan fandtes, var udsmykket - klar til Karolinepigens ankomst. Overalt så man sloganet: »Prima, Prima - Käse aus Dänemark«, og alt sammen overvejende i rød/hvide farver. Der var opskrifter, bør-

neark, ja, selv en fotostat af en Karolinepige, skåret i pap i fuld størrelse, - alt var der tænkt på, og alt så festligt og indbydende ud. Forretningen markerede de festlige dage ved generøst at tilbyde kunderne ekstra gode ugetilbud, kundgjort i reklameavisen, hvor den gæstende Karolinepige kunne opleve, at se sig præsenteret med navns nævnelse, og helt klart - folk læste det, og de kom virkelig for at se og hilse på den fremmede, og igen spørgsmålet: er du virkelig fra Danmark? Ja, selv gennem konkurrencer som f.eks.: »Skær dig et gratis stykke ost« - ved at ramme f.eks. 200 g« eller »Drei-Käse-Hoch«, hvor det gik ud på, at ens barn kunne gå lige til målet af tre hele danske oste på højkant, ville en idérig forretningsleder prøve at formå kunderne indendørs for at deltage i festlighederne - og selvfølgelig for at handle i netop hans butik.

Lang tid før hele denne Werbeaktion kunne løbe af stabelen, var omegnens målgruppe, f.eks. alle Spar-købmænd, blevet inviteret til at deltage i en smags-prøve-aften. På denne aften blev der kræset for dem, de så med egne øjne, hvordan ost kunne præsenteres, de hørte om, hvordan den blev lavet, og så var målet naturligvis, at de skulle få lyst til at deltage og dermed til at afgive en bestilling på ost. Med i kontrakten, og det var jo det særlige, lå så forsikringen om, at der kom en ægte, dansk Karolinepige ud i deres butik for at præsentere varen. Senere fik de så tilsendt et bekræftende brev med de nøjagtige datoer og andre facts, bl.a. Karolinepigens navn, men som en vigtig detalje, at pigen ikke måtte gå ind under de samme bestemmelser, som var sat op for det øvrige personale, og at hun kom for at arbejde selvstændigt.

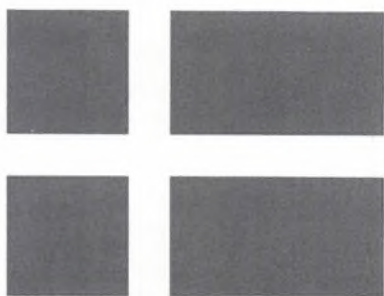
Arbejdet må være dygtigt udført; for mange butiksførere valgte at deltage, og det er vel ikke ganske overdrevet, at vi 27 piger i

årets løb tilsammen besøgte omkring 3000 levnedsmiddelforretninger, og derigennem fik kontakt med utroligt mange mennesker. Derudover kan tilføjes diverse udstillinger med deres enorme kontakt til publikum, - som helhed opnåede vi en berøringsflade af et kolossalt format.

I det hele taget blev der taget godt hånd om vores organiserede velfærd. Resten var naturligvis op til os selv. Økonomisk havde vi ingen spekulationer, idet vi automatisk blev tilmeldt Deutsche Bank, og alt vedr. pengespørgsmål blev ordnet her. Spændende var det at blive betjent af en ulastelig klædt person i de meget store og imponerende banklokaler - vores hjemlige danske syntes temmelig lilleputagtige i sammenligning hermed. Postadressen i Tyskland var tilrettelagt således for os, at post fast skulle tilstiles Dänische Marktinformationsstelle i Hamburg. Vi undgik på den måde de altid vekslende hoteladresser og dermed fejlfor-sendelser. Desuden blev vi tilmeldt en tysk Krankenkasse. Jeg personligt fik god brug for den, da jeg hen på året var så uheldig at komme for tæt på en elektrisk pålægsmaskine med min pegefingerkno, netop da jeg havde skåret dagens sidste skive ost. Uheldet kom til at betyde flere ugers uarbejdsdygtighed og møde med det noget »firkan-tede« tyske arbejdsmedicinske system. Det skal nu også med, at vi betalte skat i Tyskland.

Karolinepigerne og firmaet imellem var der kontakt på mange planer. Som en meget vigtig rutine indkaldte den tyske regionsleder, Herr Thom, en gang om måneden alle 11 piger til Regions-Besprechung, et møde hvor mange aktuelle spørgsmål blev taget

»Die Lure« nåede ud til alle handelspartnere — og til Karolinepigerne.

DIE LURE

DANISCHE INFORMATIONEN FÜR DEN DEUTSCHEN MARKT

Jahrgang 6, Nummer 6/7, vom 27. November 1969

**PS
machen
hungrig**

Seite 14

**Aktionen am
laufenden Band**

Seite 11, 12 und 13

... und ANUGA

Seite 4

**Groll
an der Grenze**

Seite 2

**Dänische Woche
Düsseldorf:
Profit winkt**

Seite 16

**Maß-Halten mit
KAROLINE in München
und Küßchen, Küßchen**

Seite 9

**Der ganze Herbst
auf 18 Seiten
... und ein Witz!**

DIE LURE

DIE LURE dient der Information des deutschen Fachhandels. Sie wird einem begrenzten Kreis führender Persönlichkeiten des Handels, der Ernährungswirtschaft und deren Organisationen zugestellt. Der Inhalt ist nur für den Empfänger bestimmt. DIE LURE erscheint monatlich. Herausgeber: Marktinformationsstelle der Dänischen Molkereiwirtschaft, 4000 Düsseldorf, Konrad-Adenauer-Platz 10, Fernsprecher 35 36 49, Fernschreiber 538 7534 - Druck: Howa-Druck - Düsseldorf

op til drøftelse, og hvor vi fik Werbeplanerne for de næste par uger udleveret, bl.a. for vore forberedelsers skyld, og vi vidste således også altid, hvor hinanden befandt sig. Ved samme lejlighed blev alle vore månedlige udlæg på firmaets vegne refunderet, men kun hvis vi havde lavet udførligt regnskab og med de behørigte bilag i behold. Ikke mindst var det ved denne lejlighed også et kærkomment gensyn pigerne imellem, efter at vi i længere tid ikke havde set hinanden.

Dernæst fik vi regelmæssigt besøg i forretningen af områdets tyske reklamekonsulent, der delvis kunne checke forretningens tackling af opgaven af og samtidig aflevere de næste par ugers Werbeplaner til os, og endelig dukkede danske, Tove Christensen, Karolinepigernes overkaroline eller supervisor op, for at følge os i funktion, og det var nu ganske rart også at få dansk besøg.

Desuden blev der udsendt skriftlige Rundschreiben med mødeindkaldelser og dagsorden, foruden meddelelsesblade med nye forordninger som f.eks. at det ikke mere var tilladt at stikke prisskilte i madvarer, eller at vi ved næste møde ville få udleveret en ny trøje.

Dänische Molkereiwirtschaft producere- de regelmæssigt reklamebladet, »die Lure«, med omtale af, hvad der foregik på firmaets reklamefront i hele Tyskland. Disse blade blev også udleveret til os Karolinepiger, og det var med megen moro, at man kunne læse om sig selv og hinanden i dette eller hint reklamefremstød, illustrativt belyst med fotos.

Tiden lærte mig at gribe en chance for særlige oplevelser, når den opstod. Det førte flere sjove episoder med sig, og som én af de for mig særdeles værdifulde står en ekstraordinær tur til Hannover. Karolinepigerne opholdt sig på dette tidspunkt alle 11 i Ham-

burg, en afstand fra Hannover på ca. 150 km, og blev på trods af dét, og på trods af at det skulle foregå på en hverdagsaften midt i ugen, stillet overfor spørgsmålet, om to af os var interesserede i, hurtigst muligt efter arbejdstids ophør, at suse til Hannover og deltage som Karolinepiger i en festlig osteaften i Hannover. Min veninde, Inga, og jeg meldte os straks, og da alle de andre piger »bestemt ikke magtede« den slags på dette tidspunkt af dagen og ugen, blev opgaven vores. Aftenen før planlagde vi den lange dags nødvendige gøremål meget grundigt, og vi bestemte togaftange mod Hannover og tilbage til Hamburg, hvor vi næste morgen atter skulle være tilbage i hver vores forretning. Vi tog nu på arbejde om morgenen med en ren »uniform« i tasken og klædte os senere om i det rumlende togs kupé - fra den ene Karolineuniform til den anden. Her foretog vi også det nødvendige toilette, og med benene oppe nåede vi tillige at tage os et nødvendigt hvil før ankomsten til Hannover.

Vel ankommet til hotellet, blev vi vist ind i en sal med en masse muntre mennesker og med et stort, pragtfuldt ostearrangement som samlende punkt. Vi skulle være det pyntelige Karolineindslag og så ellers konversere med folk; men stor var min overraskelse, da en dansk stemme pludselig hilste på mig og nævnte mit navn. Det viste sig da, at flere danske mejerifolk var blandt gæsterne, blandt dem også nogle af mine forældres særdeles gode mejerivenner, både nu afdøde ostekonsulent Jens-Peter Voldby og grosserer i mejeriarikler Poul Tærsebøl, begge Slagelse, havde jeg jo mødt ganske mange gange i mit barndomshjem på Orø, hvor de havde tilbragt både faglige og selskabelige stunder. Aftenen blev som følge af dette personlige møde ekstra indholdsrig og munter, og det blev ud på de små timer, før Inga og

jeg kunne gå i seng, og i stedet for at skulle overnatte på vores sædvanlige hotel blev vi nu indlogeret på et luksusværelse her på hotellet. Næste morgen var vi ovenikøbet så heldige, at få køreledighed til Hamburg, og det kan nok være, at vi efter arbejdstids ophør den dag havde noget at berette for de andre piger.

En ganske særlig plads i mit hjerte fik opholdet i Berlin.

Vi skulle efter endt juleferie møde i Berlin d. 6. januar, 1970 til denne måneds Besprechung. Her blev vi informeret om den forudgående 4-ugers aktion i berlinske levnedsmiddelforretninger og om den store fødevarerudstilling, Grüne Woche, der skulle løbe over 1 uge.

I 5 uger skulle hotel Sylter Hof således danne rammen om vores berliner-liv, hvor vi på vore fridage var på sightseeing ved de berømte steder, og hvor vi om dagen nød Berlins modestrøg til conditoribesøg og Einkaufsbummel. Aftenerne brugte vi til f.eks. musical- eller diskoteksbesøg. At spise sukiyaki på en japansk restaurant var også muligt i Berlin.

Berlin er en fantastisk by og var dengang ikke mindre fantastisk. Påvirkningen af jerntæppet og Berlins placering i datidens Europa kunne mærkes i mangt og meget, og også vi Karolinepiger kunne fornemme den store bys klagesang og tøvende puls. Institutionen »Grüne Woche« stod som et fælles frihedssymbol, hvor berlinerne kunne mærke ånden fra det frie Europa, og hvor det frie Europa kunne vise berlinerne, at de ikke var glemte.

På udstillingen, der omfattede mange nationer, blev der ikke sparet på idéer og opsætning, og heller ikke den danske ind-

Grüne Woche Hauswirtschaft

Prima Prima

aus Dänemark

*Nicht
Karoline (🐄)
persönlich, aber
Fr. Ruth Damsgaard
Christensen wird
Ihnen am 3.4.10.69
prima, prima Käse aus
Dänemark vorstellen!*

Prima Prima Käse aus Dänemark	100 g netto
Havarti	69
Danbo	73
Esrom	79

im Straßenzentrum: Lübbecker Straße - Böhlhorst Schwabenring

Med reklameavisen blev både pigens navn, dansk ost og købmandens butik præsenteret.

sats svigtede. Under sloganet, »Med Danmark til bords« og med en utrolig flot opsætning betog den aldeles publikum, for når man fra indgangen gik ned ad den store, imponerende trappe, så man den danske kæmpestand ligge for sine fødder som et romantisk eventyrland.

Som en del af adskillige mindre danske fødevarerstande fandtes altså også den store ostestand. Her arbejdede vi alle 27 piger for første gang sammen, og det i sig selv var spændende. Når nogle stod bag disken ude hos publikum og tilbød smagsprøver og solgte ost, var andre i kulissen for under munter snak at skære de små smagsprøveterninger, som formelig blev revet væk pga. det store besøgstal, atter andre holdt en lille pause, hvor man fik lejlighed til se sig lidt

omkring. Hele messeområdet var ufatteligt stort, og det var for en pauserende Karolinepige ikke til at nå at se det hele; men et besøg hos konkurrenten fra Holland for at købe en varm Hawaii-toast var der altid lige tid til. Arbejdsdagene under messen var anderledes tilrettelagt end til daglig. I den uge mødte vi senere på formiddagen, men sluttede så til gengæld først af midt på aftenen, når udstillingen lukkede.

Den afgørende årsag til Berlins ganske særlige plads i mit hjerte er den, at jeg under Grüne Woche-dagene mødte en ung bornholmer, dengang elev på Næsgaard Agerbrugsskole på Falster, og min skæbne var beseglet. I dag bor jeg på Bornholm, bærer navnet Kofoed, og Niels og jeg har fået 4 pragtfulde børn. Desuden fungerer jeg som lærer på Bornholm på 28. år - med tysk som hovedfag. Så min Karolinepige-tid blev i sandhed et både oplevelsesrigt og udbytterigt år.

At Karolinepige-institutionen, der startede i 1964, blev populær sås af det store ansøgerfelt på omkring 150 ansøgere, der var på landsplan i 1969. Ca. 70 blev indkaldt til samtale, og af dem blev de 27 altså udvalgt til ansættelse fra d. 10. august, 1969 til d. 31. juli, 1970. Et af de få og vigtige kriterier for antagelse var en optagelsesalder på 21 år, så det var ikke helt purunge piger, der blev udsendt; men ansvaret hos pigen var også ganske stort, delvis overfor hende selv, men også overfor det arbejde, som skulle udføres, og ikke mindst lå der i arbej-

det en selvstændighed, som krævede respekt for opgaven, fleksibilitet og konduite samt gensidig tillid og forståelse firmaet og pigen imellem.

Det faktum, at vi, ægte danskere med et ægte dansk navn, kunne ses i vor stilrene rød/hvide uniform for hver eneste dag, et eller andet sted i Tyskland, at møde høj som lav, minister som fattig kone, var et ganske unikt koncept, og den professionalisme og det festlige tilsnit, der var over hele institutionen, gjorde Karolinepige-idéen til et fantastisk godt reklamefremstød - ikke blot for dansk mejeribrug, men for hele Danmark og for alt dansk som helhed, ja, man kunne måske gå så langt som til at kalde os ambassadører. Danmark opnåede gennem Karolinepigen stor good-will i meget, meget vide kredse af befolkningen, og hvilken positiv effekt, det førte med sig på længere sigt, har man naturligvis ikke kunnet måle; men havde man herhjemme dengang haft større forståelse for indflydelsens dimension, ville man formodentlig fra flere sider have bakket mere op om institutionen - også økonomisk, og ved et tankeeksperiment havde den måske bestået endnu - omend måske nok i en ændret form.

Men alt har sin tid - også dette udenlandske Karolinepige-eventyr. Det ophørte som én af de følger, der fulgte i kølvandet på den store mejerimæssige udvikling og omlægning, der foregik i de år, hvor mere end 1000 mejerier reduceredes til nogle få.

Christen Skeel Den Riges Dagbog

af *Hanne Valsø Vensild*

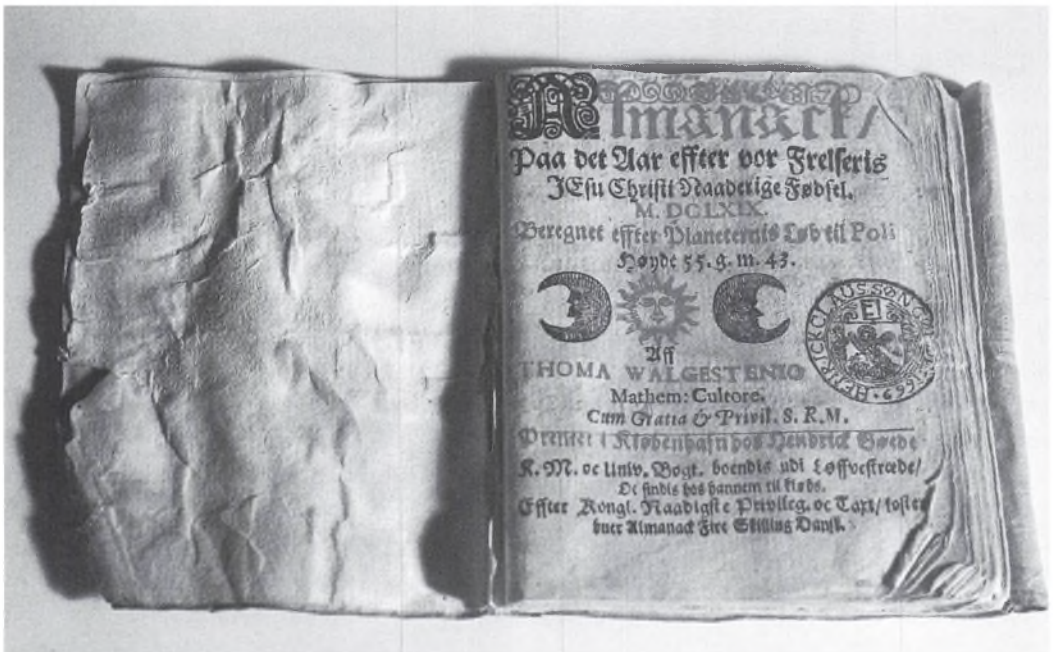
Hvad arkivet gemte på Gl. Estrup

I Herregårdsmuseets arkiv befinder der sig en lille uanseelig bog på ca. 10 cm. gange 8 cm. med pergamentsomslag. Det er en almanak »paa det Aar effter vor Frelseris Jesu Christi Naaderige Fødsel 1669«. Trykt i København hos Hendrick Gæde kgl. Maj. og Universitets bogtrykker. Det oplyses desuden på 1. side, at prisen er 4 skilling danske. Det er den ene af tre almnakker, som er overleveret fra Christen Skeel den Rige (1623-1688). De to andre, som befinder sig i Rigsarkivet i Christen Skeels privatarkiv, er fra henholdsvis fra 1680 og 1682.

Almanakken består af 2 sammensyede hefter. Et på 54 sider, hvoraf de 30 sider er fortrykte og de øvrige 24 sider oprindelig

har været blanke, men er blevet anvendt af Christen Skeel til dagbogsoptegnelser. Det andet hefte er på 32 sider. Det indeholder astrologiske oplysninger samt »Nogle korte oc andæctige Morgen oc Afften Bønner oc Psalmer At bruge hiemme udi huusene saa velsom for reysende til Lands og Vands. Item Bønner om Skriftemaal saa oc naar mand vil gaa til Herrens Nadver«. Den næstsidste side er revet ud, men der sidder lidt tilbage, således at man kan se at den har været beskrevet, ligeledes er det sidste blad beskrevet af Christen Skeel.

Som tidligere nævnt indeholder almanakken først og fremmest en trykt kalender. Hver måned fylder 2 sider. Ud for hver dato anføres dagens navn, herefter følger astrolo-

Almanak fra 1669. Brugt af Christen Skeel som optegnelsesbog.

giske oplysninger. Desuden fungerer kalenderen som en meteorologisk forudsigelse for hele året. Undertiden afsluttes med religiøse oplysninger. F.eks. oplyses det at dagens navn 2. jan. er Abel, at der vil komme snefog eller blæst og: »der Herodes var død, Matt 2«.

Almanakken blev købt i 1958 af forfatter Ole Vinding, der oprindeligt havde fået den som gave af lensgreve Kresten Scheel Ruggård (født 1915), hvilket betyder at den har været i slægtens eje og senere er kommet tilbage til sit »hjem«.

At føre dagbog var kommet på mode fra slutningen af 1500-tallet. Den mest kendte dagbogsskriver fra den periode er Christian d. 4. Men der er overleveret en del dagbøger fra Christen Skeels familie. Fra hans morfar, rigsråd og lensmand, Eske Brock, er der bevaret 9 dagbøger. Ligeledes findes der nogle fra hans far, Jørgen Skeel. Men læse og skrivefærdighederne var nu ikke længere kun forbeholdt en lille snæver overklasse, også borgere og præster skrev dagbøger. Man kan sige at Christen Skeel blot gjorde som så mange andre danskere på dette tidspunkt.

Dagbogens optegnelser er ikke umiddelbart læselige for et moderne menneske, idet ikke blot stavningen afviger fra moderne retsskrivning, men også bogstavernes form er forskellig fra vor tids bogstaver. Den første der har lavet en udskrift af dagbogen er baron Berner Schilden Holsten. Hans udskrift findes ligeledes i slottets arkiv. Den har naturligvis været anvendt som støtte for den foreliggende udskrift. Forskellen på de to udskrifter er, at Holstens udskrift ikke er bogstavret, og at der flere steder er forskel på tolkningen af de bogstaver Christen Skeel har skrevet.

Denne artikel er bygget således op: først en udskrift foretaget af denne artikels forfatter, dernæst en »oversættelse« til moderne

dansk, herefter følger noter til skrivealmanakken og til slut nogle kommentarer til dagbogens indhold. Noterne er sat i alfabetisk rækkefølge, således at de kan anvendes både ved læsning af udskriften og ved læsning af »oversættelsen«.

Christen Skeel har brugt sin almanak på samme måde, som vi i dag bruger vores lommekalender. Når han har fået meddelelse om en vigtig begivenhed f. eks. et bryllup som han skulle deltage i, har han straks indført det ud for den pågældende dato, d.v.s. på den blanke side modsat den fortrykte side. Derfor er der nogle optegnelser, som bliver afbrudt af andre oplysninger.

Til illustration kan følgende eksempel anvendes: midt på den oprindeligt blanke side overfor den fortrykte side med datoerne 17.-28. feb. har Christen Skeel skrevet: »Den 26. feb. døde Jacob Sefeldt hos os på Estrup.« Senere er Christen Skeel begyndt at nedskrive oplysninger om nogle lånebeviser, som han sendte til Niels Rosenkrantz d. 22. feb. At oplysningerne er nedskrevet på forskellige tidspunkter fremgår af, at der er tydelig forskel på blækkets farvestyrke. Christen Skeel har været klar over, at det var et notat som ville komme til at fylde en del, derfor startede han på den første side, som hørte til februar måned. Optegnelsen fylder så meget, at notatet om Jacob Seefelds død er »omklamret« af de økonomiske transaktioner.

Undertiden har der ikke været plads nok til det Christen Skeel ville skrive. Derfor har han anvendt forkortelser, hvilket gør det vanskeligere for os at forstå i dag. Undertiden har bogen været vendt på siden, for at han kunne udnytte den lille margen for oven. Derfor er det besværligt at læse den bogstavrette udskrift, da der opstår ofte meningsforstyrrende indskud. I den nutids-

Geheimeråd Christen Skeel »den Rige« 1623-1688. Udsnit af Abraham Wuchters' billede af Christen Skeel og hans hustru, Birgitte Rosenkrantz. Billedet er ikke signeret, men tilskrives A. Wuchters. Renæssancesalen på Gl. Estrup.

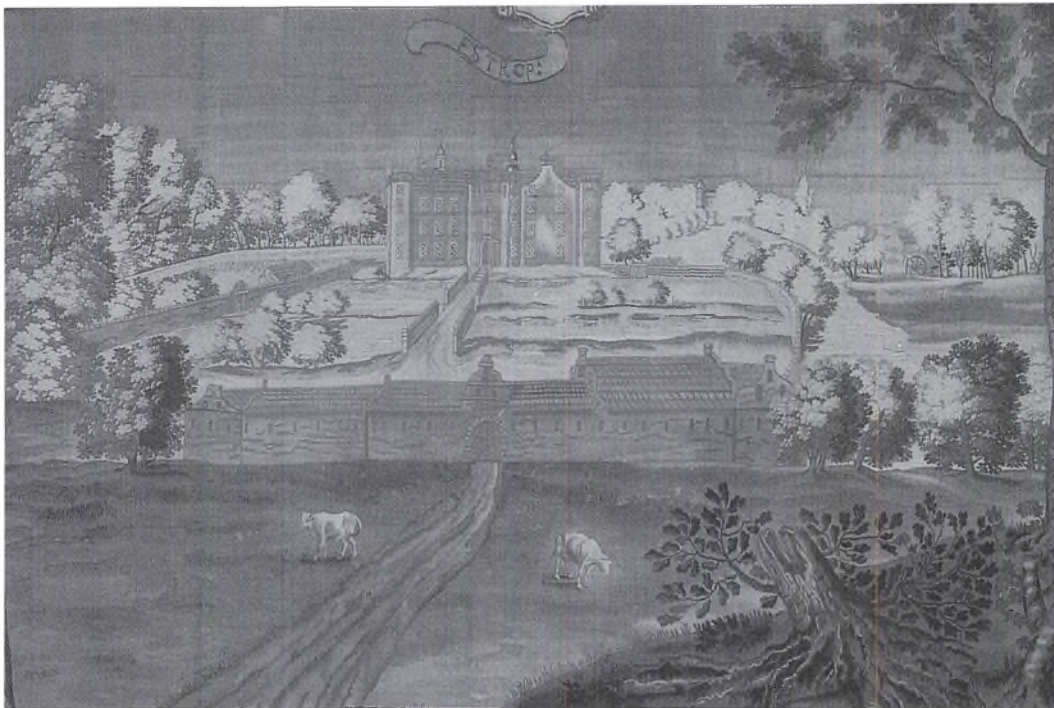
fordanskede version er meningsfuldheden prioriteret højere end notaternes rækkefølge.

Christen Skeel

Christen Skeel var søn af Jørgen Skeel og Jytte Brock, eneste barn ud af 4, der overlevede begge forældre. Han blev ejer af følgende hovedgårde: Sostrup hvor han var blevet født 23. jan. 1623, Skærvad, Gl. Estrup, Ulstrup og Ørbekgaard i Jylland, Ravnholt på Fyn, Tølløse på Sjælland samt dele af Krenkerup, Rosenlund og Nørre-

gaard på Lolland. Christen Skeel opnåede at blive geheimeråd, assessor i statskollegiet og højesteret, ridder af Dannebrogssordenen, stiftamtmand i Viborg og amtmand over Hald og Skivehuus amter.(1)

Han var en af tidens mest godsrige mænd. Desuden havde han forstået at tilpasse sig de nye tider med enevælde og en styrket centralmagt, hvor hans viden og uddannelse kunne anvendes. Hans barndom og ungdoms uddannelse havde formet sig efter samme mønster som flertallet af de unge adeliges i midten af 1600-tallet. Det var nu nødvendigt for de unge adelsmænd at få boglig, teoretisk viden og lærdom. Det var vejen frem mod de indflydelsesrige poster i centraladministrationen. Våbenbrug og militær viden var ikke længere afgørende for en adelsmands karriere. Krudtet og kanonerne havde skabt behov for en anden type hær end tidligere. Hæren blev professionel og store dele af den var en lejehær. Adelen blev derfor til embedsmænd. Christen Skeels uddannelse var velegnet til de nye tider. De første år blev han undervist hjemme, senere, i 1635 da han var 12 år, blev han sat i huset hos magister Svend Nielsen ved Odense Gymnasium. Men da hans broder Axel døde 2 år senere, kaldte moderen, Jytte Brock, ham hjem til Sostrup, hvor han blev undervist de følgende 3 år. 1640 døde Jytte Brock, herefter var Christen enearving til en af de største godssamlinger i Danmark. Han var da 20 år. Christen Skeel besluttede sig til at foretage en større dannelsesrejse ud i Europa. Det var almindeligt at adelens sønner rejste ud i en ung alder med ledsager, en hovmester eller en lærer, for at videreuddanne sig ved forskellige europæiske universiteter. Desuden rejste de rundt og oplevede de europæiske storbyer. Det er på mange måder det samme som vor tids unge, som kan rejse på Interrail rundt i Europa. Nogle har også mulighed for at

I Riddersalen på Gl. Estrup hænger 8 gobeliner fra slutningen af 1600-tallet. Gobelinerne viser de herregårde Gl. Estrups ejer havde på dette tidspunkt. Motivet på denne Gobelin er Gl. Estrup.

læse på stipendier fra EU på de forskellige universiteter. Den store forskel på uddannelsesforløbene i 1600-tallet og i dag er den store specialisering som finder sted i dag. Dengang læste man lidt af hvert, man fik indsigt i historie, jura, teologi, o.s.v.. Formålet med studierne dengang og nu er dybest set ens: at dygtiggøre sig. De unge adelige vendte hjem til deres godser og havde en næsten sikker forvisning om et embede i administrationen.

I midten af 1600-tallet bestod den danske adel af 155 slægter eller 1760 personer, hvilket var ca. 2 promille af den danske befolkning. Adelen var dog ikke nogen homogen gruppe. Der var højadelige, som havde jord, penge og magt, det var den gruppe, der havde indflydelse og betydning. Desuden var der lavadelen som ikke adskilte sig væsentligt fra storbønderne. (2) Christen Skeel

tilhørte eliten, han ansås for at være en af de 4 rigeste mænd i Danmark (3).

Christen Skeel blev ofte anvendt i det offentlige tjeneste, således som det også fremgår af hans titler og udnævnelser. Den opgave der har haft mest betydning, og hvor han har haft indflydelse langt ud over sin egen levetid, var hans arbejde i lovkommissionen som blev nedsat 1661. Formålet var at skabe et samlet dansk lovkompleks for hele riget. Arbejdet afsluttedes 1683 og betegnes Chr. d. 5's danske lov.

Vi får et kalaidoskopisk billede af en storgodsejers beskæftigelser, og hvad der har optaget ham. Almanakkens optegnelser er meget kortfattede, i de fleste tilfælde blot en registrering af nogle faktiske forhold: hvor mange tønder byg der kunne tærskes af en trav, hvor Christen Skeel overnattede på en af sine mange rejser, hvem han sendte bre-

ve til. Han har noteret indtægterne fra det kirketående han modtog, hvilke heste der skulle sendes hvorhen o.s.v. Men ingen personlige udbrud eller tilkendegivelser. Stilen er så upersonlig, at vi end ikke kan afgøre om han foretog sine rejser alene, eller om der var andre fra familien med. Kun på rejsen til København i juni måned, er det helt sikkert, at der var flere end ham selv, idet han skriver »vi«. »den 25. juni rejste vii fra Estrup«. I forbindelse med de øvrige rejser har han kun skrevet: rejst, eller: ankommet. Med denne gennemførte upersonlige stil bliver det vanskeligt at komme tæt på skrivealmanakkens forfatter. Men hans hensigt har heller ikke været at fortælle os noget, kun at notere for sin egen erindring. Det eneste sted hvor man fornemmer en følelse, eller at han har været grebet af øjeblikkets betydning og storhed, er ved hans udnævnelse til geheimeråd, d.v.s. kongens personlige rådgiver.

1 nov. »girde jeg udi jesu Naffn hans Kongl. Mayt. paa Kiøbenhavns Slott Eeden for att Vare Geheime Rath och Assessor udi Collegio status och den højeste Reett.«

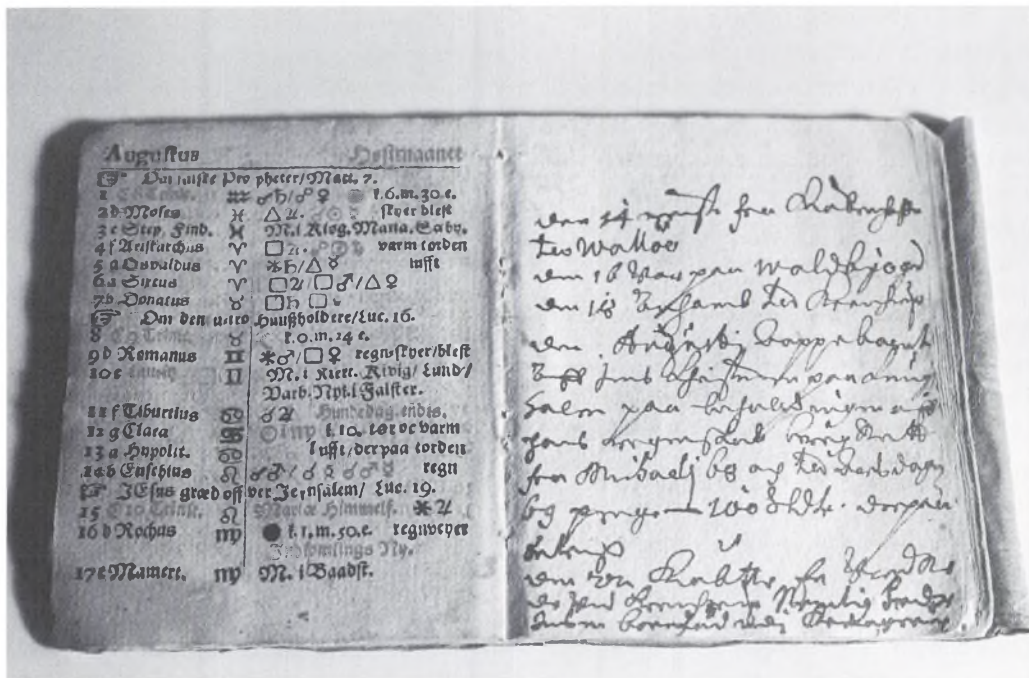
Men ellers er det, som nævnt, vanskeligt at »nå« personen bag disse optegnelser. Ingen følelser, ingen overvejelser, ingen nære familiemedlemmer nævnes, ingen indtryk af hvordan familien har fungeret, ingen sorger og ingen glæder. Familien har ikke været lille, og har, som vi skal se, spillet en væsentlig rolle, sammen med slægt og venner. Men for at forstå det skal man bagom skrivealmanakkens korte, kontante oplysninger.

I året 1669 havde Christen Skeel været gift i 17 år med Birgitte Rosenkrantz, datter af Palle Rosenkrantz til Krenkerup og Elisabeth Lunge. Da de blev gift i 1652, var Christen 29 år og Birgitte 19 år. Hvor mange børn parret havde i 1669 er det vanskeligt at afgøre. Men i hele deres ægteskab fødte Bir-

gitte 10 børn, heraf var de 5 dødfødte og kun 2 af de øvrige 5 nåede skelsår og alder, nemlig Jørgen født 1656 og Elisabeth Sophie født 1660. Men familien bestod ikke kun af far, mor og nogle få børn. De havde, som det var almindeligt, andre adelige børn og unge boende. Disse indgik på lige fod med familiens øvrige medlemmer, og blev opdraget og uddannet som dem. Der kunne være flere grunde til at børn blev anbragt hos familie og venner, en af dem er den meget nærliggende: mange mennesker døde tidligere end vi gør i dag. Gennemsnitsalderen var lavere. Derfor kunne man opleve at børn pludselig stod uden forældre. Slægten måtte så træde til. Slægt forstået i hele dens udstrækning. I 1659 døde Christens fætter Christen Albretson Skeel. Eftersom han var enkemand, måtte nogle i familien tage sig af hans børn. Det resulterede i at 2 af fætterens døtre: Birgitte, født 1638 og Berte født 1644 blev opfostret hos Christen og Birgitte. Ligeledes havde man Birgitte Rosenkrantz' søsterdatter Elisabeth boende, eftersom hendes mor Mette Pallesdatter Rosenkrantz var død i 1665.

I den ligtale, der blev forfattet af Søren Glud efter Christen Skeels død, nævnes i alt 7 unge adelige frøkner, som havde været en del af den skeelske husholdning. Hvor mange af disse unge piger der boede sammen med familien i 1669 er ikke helt gennemskueligt, men i hvertfald 3. Ingen af familien nævnes i almanakkens optegnelser. Derimod får man nogle gange en antydning af, at man i 1600-tallet har haft en slægtsforpligtigelse og slægtsfornemmelse som går langt ud over vore dage.(4)

I april måned skrev Christen Skeel: »Niels Andersen heeder den Karlle der haffer tient Moster Anne Gyldenstjerne«. Hvordan Anne Gyldenstjerne kunne være moster til enten Christen Skeel eller til Birgitte Rosenkrantz er ikke helt gennemskueligt.

Almanakken 1669. På den ene side den fortrykte kalender, og på den anden side har Christen Skeel lavet sine optegnelser.

En egentlig slægtsforbindelse kan ikke påvises. Måske var hun blevet opdraget sammen med enten Jytte Brock, Christens Skeels mor eller Elisabeth Lunge, Birgitte Rosenkrantz mor, hvilket kunne være årsag til, at hun blev opfattet som en søster. Det er dog ikke muligt at afgøre. Men »mosterskab« skal nok forstås på en anden måde. Normalt har man anvendt betegnelsen »moster«, således som vi gør i dag, og derudover om en kvinde i den foregående generation, som f.eks. var gift med ens morbror. (5). Men i tilfældet Anne Gyldenstjerne er slægtsfølelsen udvidet i betydelig grad. Birgittes søster Mette Pallesdatter Rosenkrantz (død i 1665) havde været gift med

Erik Rosenkrantz til Rosenholm. Hvilket betød at man følte sig i slægt med hinanden og dermed også med Eriks søster Sofie Rosenkrantz, som var gift med Steen Brahe, hvis mor var Anne Gyldenstjerne. Altså: Birgitte Rosenkrantz's søsters svigerindes svigermor.

Et andet eksempel på at slægts- og familieforhold blev opfattet anderledes end vi gør det, kommer til udtryk i følgende bemærkning i september måned: »den 12 Vaer Syster Augusta Elisabeth Rumor hos os på Tølløse«. Umiddelbart er der ingen af de to ægtefæller, Christen og Birgitte, der er i familie med Augusta. Christen har overhovedet ingen levende søskende og Birgittes

søstre hedder alle Pallesdatter Rosenkrantz til efternavn. Men med »søsterskabet« er det som med det omtalte »mosterskab«- vi skal ud over vor sædvanlige opfattelse af ordets indhold.: Augusta var i marts måned blevet gift med Frederik v. Arensdorff. Brylluppet var blevet fejret på Hemmelmark nær Ekernførde fjord, og i hvert fald Christen Skeel havde deltaget i brylluppet, det fremgår af skrivealmanakken. Det var Frederik v. Arenstorffs 2. ægteskab. Det første havde været med Christence Lykke, som var død 1667. Hun var datter af Frands Lykke og Elisabeth Eskesdatter Brock. Altså en kusine til Christen. På grund af ægteskabet mellem Frederik v. Arenstorffs og Augusta Elisabeth Rumohr har man opfattet hende som en »erstatning« for Chistance.

Et tredie eksempel på slægtskabsfølelse og -forpligtigelse kommer frem i et notat d. 26 feb., hvor Christen Skeel har noteret, at Jacob Seefeld døde »hos os paa Estrup«. Han var en ugift svoger til Birgitte Rosenkrantz's søster Margrethe. Hun var i 1641 blevet gift med Peder Seefeld. Om Jacob har været syg længe, og om det var et tilfælde, at han opholdt sig på Gl. Estrup netop da han døde, oplyses ikke. Men denne mand, som familien Skeel-Rosenkrantz efter vore begreber ikke kan siges at være i familie med, har man under alle omstændigheder haft boende.

Ved at gå bag om disse optegnelser begynder man at få indsigt i og forstå sammenholdet i den gamle danske adel. Man forstår, at det betød meget at etablere ægteskaber, som skabte baggrund for sammenhold og kunne give magt og indflydelse. Man forstår slægtens betydning i videste forstand, som et solidaritetsbånd der bandt denne lille overklasse sammen.

De tre nævnte meget korte notitser viser tydeligt, at det er forbundet med nogen vanskelighed at tolke almanakkens optegnelser.

Det er lykkedes at finde ud af et flertal af optegnelserne, men der er fortsat »hvide pletter på landkortet«. Det har ikke været muligt at komme bag om alle notitserne.

Christen Skeel Den Riges skrivealmanak, 1669

side 7 på modsat side 1.-16. februar

Den 31 jan lefferett Eyler Eyllersen paa Odden en obligation att indfuodre betaling effter hoss Hans Wulff udi VendSyselle paa 35 Rixdlr. (Senere tilføjet: Casserit)

Samme dagh skreff till Jørgen Bielcke med Jens Radsteen

den 3 Feb skreff med Claus Iffer- sen til Madz Nielsen paa Tølos och skichede hannem dett skøde fra f karen Reedz paa en grd udi Nør Vallrødt

Den 22 Feb. skichet med ett budt fra saaftgåadt til Steen Hun dorpt hans Mays skøde paa dett godz udi Soelgard och Jermidt Iligemoeedr shichet til Niells Rosenkrandz Steen Brahes breffe... dett Ene som luider paa mig self

side 8 på modsat side 17.-28. februar

rester paa forvden Hvis Allrede betalt er til den 22 Marti first kommende capit och Rente - 3922 sldr

Dett Andett Radsted Hohpitall tillhørendes til samme dato forfaldet Capitall och Rentte - 281 sldr 14 10/13

Den 26 døde Jacob Sefeldt hos os paa Estrup

Hanne Valsø Vensild

Radsted Hospital
penge fra den 11 juni 65
och till den 11 juni 69 Be
løber 67 sldr 12 4/5 sk.
Heromb giøres richtyhed

*side 11 i almanakken, på modsat side 1.-16.
marts*

den 4 Reist fra Estrup til Vorgard
den 5 til Bredall(e)
den 6 Anchomb til Kollding
6 Søffren danske udi Kollding
An Marchett.

den 7 reiste til Hadersleben hos
den 8 til flensborig hos
beette paa Veyen half
veye til Tollsteede

den 9 til Hennllmarch och Komb
offuer Mesunde feryestede
den 10 stod obr. Arensdorpf
bryllup med J frue Augusta
Elisabeth Rumor
den 12 til Lindau W R gdr

side 12, på modsat side 17.-31. marts

den 13 Anchamb til flensbo
rrig
den 14 paa En Mill Ner Kollding
d.15 til Yddings
d. 16 Anchomb til Estrup

Gindrup Kirchetiende
Rough vj td.er 2 skip
Beugh 2 1/2 tder 1 skip
NB anne Søffrendatter
til hans Christensen udi
Skouff Vallrød
NB NB Niels Søffrensen
hos P.E.
NB P.Søn hos Peder Nielsen udi Estrup

side 15, på modsat side 1.-17. april

Gierild Kirchetinder
Rough xi tdr 2 skip
Beugh 9 tdr (Beigh/Biugh)
Ørum Kirchetinde
Roug Xvj tdr. vii skip
Biug vi tdr

den 14 døde Her Pedr udi
Fausing

d 16 april den Comission udi
Wiborig att forretags Imellem
B och Raad och menige Borgerskab

*side 16, på modsat side 18.-30. april
(på tværs, foroven på siden)*

Knud Ollesn
udi S Kiemet
Anders Pe
dersen thi
nendis Poff
vell Chisten
udi S Kemit
Knud Hansen Friis

den 21 Antog En stallpoegh
ved Naffn Poffvel Mouridzen
beKom en sldl. paa handen
den 22 den hest att Made udi
Snoghaye
den 26 April Kaldett Niels
Nielsen Aarøe til prest ved
Estrup
den 28 April bryllup paa Rosen
holm (overstreet)
d. 26 fuellett R.gangrhoppe
och den spettett hoppe

(på hovedet)

Niels Andersen heeder
den Karlle der haffter tiendt
Moster Anne Gyldenstjerne.

s. 19, på modsat side 1.-16. maj

PÅ TVÆRS øverst

Til
Raffen
holtte
er saad
In Maj
1669
B. 40
tdr. 3 skip
3 fdr.
Blandtk
7 tdr 3 skp
are 61 tdr
7 skip.

d. 3 Maj Comicheonen udi
Wiborrig Atter att foretages
Imellem B. och Raaedt ibid

den 7 maj for Mig forkyndett
En Kongl. steffning Anlangendes
Her Knud poullsen Kolding Sogn
prest til Boreberig och Menige Bor
borring sogne md er 4 de. parten
aff Borrberig Kirchestiende

MED ANDET BLÆK:

den 12. bryllup paa Rosenholm

Hand Aff J Rosenkrandz hafft
de udi feste och bekommett
til satisfaction for (noget ulæseligt overstre-
get) bryllup?
Reparation Anvendt paa Kirken

och siden same Tinde Aff er
dett efter Comis. forhandling
ttil sognemendene.

s. 20, på modsat side 18.-31. maj

den 19 Steen Brahes opbrud
udi Købbenhaffen
den 25 Maj foruntt Mogens Niells
aff Krag's Aggr halffparten aff
fadrens grd ibid for 40 sldr.
med foerderligt att betalle
skall Sette mig Niells Pedrsen
af Lund och Niels Jennsten udi
Tamestrup til forloffre

PÅ TVÆRS

Hans Olluffsen
Aff Københaffen
bekom udi betalling
for dette jus til Ørum
och gindrup fra Estrup
4522 tdr. Roug frig
Maal Noch 10 sldr.
Noch 197 tdr. 4 skp.
Ruugh 1 fp. smør til for
æring
fra Tølløes 600 tdr. buig
Noch 106 tdr. Maltt
100 tdr Rueg

s. 23, på modsat side 1.-17. juni

den 2 juni fedsett Jens Søffrens
aff Padderup hans fadders gadt
ibid for 16 sldr straxen att betale
Iligemaader fedstett Christen Søffren
Rasmus Skredders boell udi Aff-
ning udden feste att giffve
frøkorner igen aff hvis dertil
saaedt er

Hanne Valsø Vensild

den 5 juni shichett copie Aff
vores Comissions forretning udi
Viborig Imellem B. och Raaedt
och Borgerskabett til Jens Rod
steen Veed ett bud Jacob farsøe
Jens pedersen thorup och L Bering
haffer heroppe

den 9 offershihett med Anders
Liltved til Madz på Tølløese
som till den 11 juni paa Mine Vejne
skulle udgiffves udi Københaffen effter
min Memorial 828 rixdr 184 srs

sidste afsnit overstreget, lodret i venstre
side langs med afsnittet står Rigtit

blad 24, på modsat side 18.-30. juni

Noch Assignation giffett til Otto
Jusva von Korpff och Peder Coredue
til hannem att leffere forpacht
Nings pengene aff dett Lolandske
gods som igien En diell aff er
befaltt att udgiffve til J.D.Gers
dorphes udgffte til den 11 juni

den 9 Christen Mur Mand giffett paa
handen paa arbedet paa Auffning
kirke 20 sldr
Hendrich glarMester Iligemaader 5 sldr
noch betald Christen MurMand Ett Ser
delles arbed paa Estrup 7 sldr 14 sk

den 25 juni rejste vii fra Estrup
d 26 dito Anchomb udi J Naffn
til Tølløesegaardt
den 29 dito reiste til Kiøbenhaffen

blad 27, på modsat side 1.-17. juli

Skoffene udi Mierløse her
rett udi hver quartall
som beløber - 148 tdr 4 skp
harttk Er penge 37 Rixdr 1 s

Anno 1669 beløber tiende
Registret sig ved Tølløse
Roug 45 t 15 N 30 tp 1 fj
B 121 t 3 N
..re (havre) 28 t 192 N
blandk 19 t 142 N

blad 28, på modsat side 18.-31. juli

den 18 Jørgen Skiell Duus
bryllup med J frue Birgite Reez
udi Kiøbenhaffen
Madzes Nielsens bevis
til Peder Laurzen udgiff
vet paa 794 Risdr
1 mk 8 s Er beholdingen
aff Krencherup Rosen
Lund Nørregard til 69
Noch Aff Christen Duus
50 Rixdr. Er udi forne sum
Indberegnet til 794 Rixdr

Blad 31, på modsat side 1.-17. august

den 14 reiste fra Københaffen
til Walløe

den 16 var paa Waldbjøgrd
den 18 Anhamb til Krencherup

den Augusti Aappebaret
Aff jens Christensen paa Lung
holm paa beholdningen aff
hans regnskab berignett
fra Michaeli 68 och til Aarsdagen
69 penge - 100 sldlr derpaa
Anvis

den 22 Købte En Vonde
de ved Krencherup Nemlig Peder
Jensen barnefødt udi Krencherup

blad 34, på modsat side 18.-31. august

En skibskarll sig frij
som ichund var aff ringe
middel for 40 sldtr
pengene til Peder Laursen
lefferet

den 31 skichde dett kunge
breff till Martinus omb
B.B. i R. Iligemaade
skreff til Raffeholt
d 23 Reyste fra Krencherup til
Wordingborig
d 24 til Vallbygaard
d 26 til Walløe
d 28 Anchamb til Københaffen
igen

blad 37, på modsat side 1.-15. september

den 9 leffverede Hans hille-
brand snedichr paa Arbeidet
aff den ramme ved Abra
ham Vuchter bestiltt ere 3 sldr

den 11 Reyste fra Københaffn
hiem til Tølløsegaard
den 12 Vaer syster Augusta
Elisabeth Rumor hos os paa Tølløse

Blad 38, på modsat side 16.-30. september

den 18. bekom den kongl.
befaling Anlangendes Pouel
Cornelius dat den 16 forleden
som strax er med en ordonant
Rytter fra Ringsted bleff skichet
til Walløe

den 22 Reystt til Københaffn
den 26 hiem kom til Tølløse Igen.

(lodret på den resterende halvdel af siden)

Er opMaaltt ved Raffenhaltt den 8
Xbris Efftt 12 traffer
gardrs Biug 8 tdr 1 skp
reen biug och 1 tdr effter
bugh
Er opMaaltt aff 60 traff
ver tiende Roug 35 tdr
Aff 78 traffer sæde
ruh. Rough 55 tdr
aff til blandk 6 tdr och
tiende hvede 5 tdr (gardt)

blad 41, på modsat side 1.-15. oktober

Den 5 skreff til M och skichede
peder offver

den 12 Ladt Afftersk En traff
Roug ved Tølløese aff gards
Auffl derudi vaer 4 skp 12 fjr
den 12 Anchomb fra Estrup til
Tølløese 12 kiør 5 quier 4
merplage udi 4de Aar, den hvide
bogehest och den blessett Reyterhest
herAff blev igen skichet til
Sedingard den hvide bogehest
2 merplage udi 4de Aar fød paa
Hielm Noch 2 pasheste fra Raff
holm, En Rytterhest fra Tølløse
och 1 Aff mine egne pasheste.

blad 42, på modsat side 16.-31. oktober

den 17 Schichede Peder pedersen
som Var Antaget til Auffls
karll til Sedingaardt bort
till loland med die 7 beestter
fich 9 mark resepenge medt
Same til Shichede Palle

Hanne Valsø Vensild

med RasMus Laresen
den Kongl. befaling omb. die
jorder til Ellested Keeche
den 24 octob. Secretaire Dine
Schulttes bryllup med statholder
Gabels datter.

den 19 octob Saaede Til Tøllø
se 38 tdr 1 skip. Roug udi
ØsterVangen.

Same dag er op Maaltt Aff
Lade gaardens Affling effter 29 t.
Roug 21 tdr. 1 fdk. Kand beløbe udi
traffene 4 skip och 2 fdr

blad 45, på modsat side 1.-19. november

den 1 Nov. girde jeg udi jesu
Naffn hans Kongl. Mayt. paae
Kiøbenhaffens Slott Eed for
att Vare geheime Rath och Asses
sor udi Collegio status och den
højeste Reett.

den 3 Antog En Urttegaards Mand
loffvet 20 Rixdr. Aarlig løn Til Tøllø
segaard bekombe 1 Rixdr. paa handen

den 3 leffverde
Sadellmagger udi Københaffn
paa det Nye Kufftøye 10 Rixdr
Noch bekom M.Raattleff Til han
nem 40 Rixdlr

den 13 leffverte til Boris paa Min
Vogn 100 Rixdr
Same dag reiste fra Kiøbenhaffen
d. 17 Udskichet til BS til den
tømmerMand som gjør trappen 30 Rixd.

blad 46, på modsat side 20.-30. november

den 18 Nov OpMaaltt aff 20 t
Tinde biug 12 tdr 42 skip biugh
ved Tølløse
den 29 opMaaltt Ved Tølløese effter

10 traffver Buig gaardens Auff
ling halff parten Nye gard Neye och (ulæse-
ligt)
halffpartten Skoupendingh och
6 tdr 1 skip som ieg lod tershe
den 27 skichet med posten til
Morting den odre fra SkatCam
meret omb NørEnges Contribution
den 26 Nov. Rest fra Tølløese och
til Tierbye
den 27 Anchomb til Raffnholt
den 18 Xbris Opmaaltt Ved
Raffenholt aff 10 traffer
are tiende Are 10 tdr - 1 skp

blad 50, på modsat side 18.-31. december

den 31 xbris 69 OpMaaltt
Ved Raffenholt effter 32
traffver gardzens are

48 tdr 2 skip
traffver

(siden er revet delvis ud)

(lodret på den sidste halvdel)
Raffnholt
Indaufflett 69
Rug
B

Blad 52 s. 22

teksten er en fortsættelse af foregående
side, som er revet ud:

Effter Middagen saavell som ellers
saa Varmtt som Mand Vell kandt
thaalle sin handt derudi och maa
oxen Iche driche tho thimer derefter
och vill mand gjøre dett tiere
dett Intett skadde thi dett køller
Lungen. Probatum est.

**Christen Skeel Den Riges almanak
1669, omskrevet til moderne dansk.**

Februar 1.-16.

Den 31 jan. Jeg leverede en obligation på 35 rdl. til Eiler Eilersen på Odden, han skal indfrie betalingen efter dens pålydende hos Hans Wulff i Vendsyssel (senere tilføjet: kasseret).

Samme dag skrev jeg til Jørgen Bielcke med Jens Radsteen (som bud).

Den 3. feb. skrev jeg, med Claus Iversen som bud, til Mads Nielsen på Tølløse, og sendte ham skødet fra frue Karen Reedz på en gård i Nørre-Vallingerød.

Den 22 feb. sendte jeg med et bud fra Skaføgård til Sten Hohendorff Hans Mays. skøde på gårdene i Soelgård og Hjermind, ligeledes sendte jeg til Niels Rosenkrandtz Steen Brahes breve, det ene lydende på mit navn.

Februar 17.-28.

Det der er tilbage til førstkommende 22. marts er capital og rente: 392 2 sldr. Udover hvad der allerede er betalt.

Det andet brev som tilhører Radsted Hospital forfalder på samme dato. Capital og rente: 281 sldr. 14 10/13 skilling.

Den 26. (feb.) døde Jacob Sefeldt hos os på Estrup.

Radsted Hospitals penge fra den 11. juni 1665 og til den 11. juni 1669 beløber sig til 67 sldr. 12 4/5 skilling.

Dette bekræftes.

Marts 1.-16.

Den 4. rejst fra Estrup til Voregård. Den 5. til Bredal. Den 6. ankom til Kolding. 6 Søffren danske (?) i Kolding. Anmærket.

Den 7. rejst til Haderslevhus. Den 8. til Flensborghus. Gjorde holdt på halvvejen til Toldstedet.

Den 9. til Hemmellmark og kom over ved Mysunde færgested. Den 10. stod oberst Arensdorps bryllup, med jomfrue Augusta Elisabeth Rumor.

Den 12. til Lindau, Wilhelm Rumors gård.

Marts 17.-31.

Den 13. ankom til Flensborg.

Den 14. en mil fra Kolding.

Den 15. til Yddings

Den 16. ankom til Estrup.

Ginnerup Kirketiende: Rug 6 tdr. 2 skp. Byg 2 1/2 tønde 1 skp.

NB Anne Sørensdatte til Hans Christensen i Skov-Vallingerød

NB Niels Sørensen hos P.E.

NB P. søn hos Peder Nielsen udi Estrup.

April 1.-17.

Gjerrild kirketiende: Rug 11 tdr. 2 skp. Byg 9 tdr.

Ørum Kirketiende: Rug 16 tdr. 7 skp. Byg 6 tdr.

Den 14. døde hr. Peder i Fausing. Den 16. april kommission i Viborg mellem borgmesteren og rådet og det menige borgerskab.

April 18.-30.

Knud Olsen i Sønder-Kemtrup, Anders Pedersen tjener hos ham. Povel Christensen i Sønder-Kemtrup tjener hos Knud Hansen Friis.

Hanne Valsø Vensild

Den 21. blev der antaget en stalddreng ved navn Povl Mouridsen, han fik en sletdaler på hånden.

Den 22. jeg skal møde hesten i Snoghøj

Den 26. april Niels Nielsen Aresø blev kaldet til præst til Estrup.

Den 28. april bryllup på Rosenholm (overstreget)

Den 26. foledede den røde gangerhoppen og den spettede hoppe.

Niels Andersen hedder den karl, der har tjent moster Anne Gyldenstjerne.

Maj 1.-16.

Til Ravenholt er sået i maj 1669 byg 40 tdr. 3 skp. 3 fjd. kar

Blandkorn 7 tdr 3 skp. Havre 61 tdr 7 skp.

Den 3. maj kommission i Viborg, atter at foretage mellem borgmesteren og rådet der.

Den 7. maj er forkyndt for mig en kongelig stevning der drejer sig om hr. Knud Poulsen Kolding, sognepræst i Borgbjerg og de menige Borgbjerg sognemænd for 4. parten af Borgbjerg kirketiende.

(med andet blæk) den 12. bryllup på Rosenholm.

Han har haft det i fæste af J. Rosenkrantz og har fået kompensation for det, der er anvendt på reparation af kirken.

Senere er samme tiende efter kommissionens forhandling givet til sognemændene.

Maj 18.-31.

Den 19. Steen Brahes opbrud fra København.

Den 25. maj er det blevet Mogens Nielsen af Krogsager forundt

at få halvparten af sin fars gård samme steds for 40 sld.

Skal straks betale.

Han sætter Niels Pedersen af Lund og Niels Jensen i Tammestrup som kautionister.

Hans Olufsen i København fik som betaling - for patronatsretten til Ørum og Ginnerup - fra Estrup 4522 tdr. rug i fri mål, samt 10 sldr. og derudover 197 tdr. 4 skp.rug, 1 fp. smør til foræring.(?)

Fra Tølløse 600 tdr. byg. desuden 106 tdr. malt og 100 tdr. rug.

Juni 1.-17.

Den 2. juni er Jens Sørensen fra Paderup blevet fæstet til sin faders gård samme sted mod at betale 16 sldr straks.

Ligeledes har Christen Sørensen fæstet Rasmus Skrædders boel i Auning, uden at give fæste. Hvis der er tilsæt skal han betale frøkornt.

Den 5. juni sendte jeg en kopi af vores kommissionsforretning i Viborg mellem borgmester og rådet og borgerskabet til Jens Rodsten med et bud Jacob Farsøe, som Jens Peder Thorup og L. Bering har her oppe.

Den 9. sendte jeg Anders Liltved til Mads på Tølløse, som på mine vegne skal betale 828 rdl. 184 sk. i København efter min instruks.

Endnu en pengeanvisning er givet til Otto Jusva von Korpfiff som skal levere forpagtningspenge af det lollandske gods til Peder Cordue. En del heraf skal gives til dækning af J.D. Gersdorffs udgifter 11. juni.

Den 9. Christen Murmand har fået 20 sldr. kontant for arbejdet på Auning kirke.

Henrik Glarmester er ligeledes blevet betalt 5 sldr. Desuden er Christen Murmand yder-

ligere blevet betalt for et særdeles godt udført arbejde på Estrup 7 sldr. 14 sk.

Den 25. juni rejste vi fra Estrup. Den 26. ditto i Jesu navn ankom vi om natten til Tølløsegård.

Den 29. ditto rejste vi til København.

Juli 1.-17.

Skovene i Merløse herred beløber sig i hartkorn til 148 tdr.

4 skp. pr. kvartal. Svarer til 37 rdl 1 sk.

Anno 1669. Det tiende som er registreret ved Tølløse beløber sig til Rug: 45 traver 15 neg, 30 tdr. 1 fjd.

Byg: 121 traver 3 neg. Havre: 28 traver 192 neg og blandkorn 19 traver 142 neg.

Juli 18.-31.

Den 18. Jørgen Skeel Dues bryllup med Jomfru Birgitte Reez i København.

Mads Niensens (det sidste ord er overstreget) bevis til Peder Laursen lyder på 794 rdl 1 mark 8 sk. Det er beholdningen af Krenkerup, Rosenlund og Nørregård i 1669.

Desuden af Christen Duus 50 rdl. Er iberegnet alt: 794 rdl.

August 1.-17.

Den 14. afrejse fra København til Vallø. Den 16. var på Valbygård.

Den 18. ankomst til Krenkerup.

Den (manglende dato) august er indtægten fra Jens Christensen på Lungholm beregnet ud fra hans regnskab fra Mikkels dag 68 og til årsdagen 69 til at være 100 sldr, derpå en anvisning.

Den 22. købte en vord ved Krenkerup, Peder Jensen barnefødt i Krenkerup.

August 18.-31.

En skibskar, købte sig fri, for 40 sldr. Han var fattig. Pengene er leveret til Peder Laurssen.

Den 31. sendte det kongebrev til Martinus om B.B. i R.

Ligeledes har jeg skrevet til Ravnholt.

Den 23. Rejste fra Krenkerup til Vordingborg.

Den 24. til Valbygård. Den 26. til Vallø. Den 28. Ankom til København igen.

September 1.-15.

Den 9. Betalte jeg 3 sldr. til Hans Hildebrand snedker for arbejdet på den ramme som var bestilt ved Abraham Wuchters.

Den 11. Afrejse fra København hjem til Tølløsegård. Den 12. (sept.) var søster Augusta Elisabeth Rumor hos os på Tølløse.

Sept. 16.-30.

Den 18. fik jeg den kongelige befaling, som drejer sig om Poul Cornelissen, dateret den 16. dennes, den er straks blevet sent til Vallø med en ordonnans, en rytter fra Ringsted. Den 22. rejst til København. Den 26. hjem til Tølløse igen.

Den 8. september er der ved Ravnholt blevet opmålt efter 12 traver af gårdens byg, 8 tdr. 1 skp ren byg og 1 tdr. efterbyg.

Der er opmålt 60 traver tiende rug, 35 tdr. havre, 78 traver sæderug. Rug 55 tdr., til blandkorn 6 tdr. og til tiendehvede 5 tdr. gårdens (?) (ulæseligt).

Hanne Valsø Vensild

Oktober 1.-15.

Den 5. skrev til M. og sendte Peder over (med brevet)

Den 12. lod jeg tærseke en trave rug ved Tølløse af gårdens avl. Den indeholdt 4 skp. 12 fjr.

Den 12. kom der fra Estrup til Tølløse 12 køer, 5 kvier, 4 store kastrerede hingste, som er i deres 4. år, den hvide jagthest og den blissede rytterhest. Heraf blev følgende sendt videre til Sædingegård: den hvide jagthest, 2 kastrerede hingste i deres 4. år, født på Hielm, desuden 2 rejseheste fra Ravnholm, en rytterhest fra Tølløse og en af mine egne rejseheste.

Oktober 16.-31.

Den 17. sendte jeg Peder Pedersen, som var antaget som avlskarl på Sædingegård, til Lolland med de 7 heste. Han fik 9 mark med som rejsepenge. Samme dag sendte jeg den kongelige befaling om jordene til Ellested kirke til Palle med Rasmus Larsen.

Den 24. okt. Sekretær Dine Schulttes bryllup med statholder Gabels datter.

Den 19. okt blev der sået ved Tølløse 38 tdr. 1 skp. rug i Østervangen. Samme dag er ladegårdens avling blevet opmålt efter 29 traver rug 21 tdr. 1 fdk. Kan beløbe sig til 4 skip. og 2 fdr. i traverne.

November 1.-19.

Den 1. nov. aflagde jeg ed i Jesu navn til Hans Kongl. May. på Københavns slot på at være geheimeråd og assosser i Statscollegiet og i Højesteret.

Den 3. antog jeg en urtegårdsmand til Tølløsegård, han blev lovet 20 rdr. årligt i løn. Han fik straks udbetalt 1 rdr.

Den 3. betalte jeg saddelmageren i København 10 rdl. for den nye kuffert. Desuden fik M. Ratlef 40 rdl.

Den 13. betalte jeg Boris 100 rdl. for min vogn.

Samme dag afrejse fra København.

Den 17. sendte til BS 30 rdl til tømeren som skal lave trappen.

November 20.-30.

Den 18. nov. er der af 20 traver tiende byg opmålt 12 tdr. 42 skp. byg ved Tølløse.

Den 29. Ved Tølløse er der opmålt af 10 traver byg som er gårdens avling, halvparten nye (?) og halvparten Skovpenge (?) og 6 tdr. 1 skp. som jeg lod tærseke.

Den 27. sendte jeg med posten ordren om Nørenges afgifter til Morting.

Den 26. nov. rejst fra Tølløse og til Tjærebye.

Den 27. ankomst til Ravnholt.

Den 18. december opmålt ved Ravnholt af 10 traver havre tiende, havre 10 tdr. 1 skp.

December 18.-31.

Den 31. december 69 opmålt ved Ravnholt efter 32 traver gårdens havre..... 48 tdr. 2 skp.,

(siden er revet i stykker, derfor er det sidste blot løsrevne ord). i traverne, Avlet på Ravnholt, rug, b

(Teksten på den sidste side er en fortsættelse af den foregående side, som mangler)

Eftermiddagen såvel som ellers, så varmt som man vel kan tåle sin hånd deri, og må oxen ikke drikke to timer der efter, og vil man gøre det oftere skader det ikke, det køler lungerne. Probatum est.

(det hjælper)

KOMMENTARER TIL DAGBOGEN

Christen Skeel foretog ifølge sine optegnelser 10 rejser i 1669. Som tidligere nævnt er det umuligt at afgøre, om der var andre af familien der deltog i disse rejser, dog med undtagelse af rejsen i juni hvor målet var København. På en rejse der forekommer senere på året (11. september) fra København til Tølløse må man gå ud fra, at der har været flere deltagere end ham selv, eftersom han har skrevet at Augusta Elisabeth Rumor var hos »os på Tølløse« (tabel 1).

Den første rejse Christen Skeel har noteret i sin kalender strækker sig over tidsrummet 4. marts til 16. marts. Han, og formodentlig Birgitte Rosenkrantz, skal deltage i et bryllup på godset Hemmelmark ved Ekernførdefjord. Brylluppet var, som tidligere nævnt, mellem oberst Fr. Arenstorff og Augusta Elisabeth Rumor.

Selve rejsen forløb over mange dage, men opholdet ved Ekernførde blev kun til 2 dage. Den startede fra Gl. Estrup 4. marts og 16. marts kunne Christen notere: »Anchomb til Estrup«. Udturen strakte sig over 6 dage, hvorimod hjemturen blev presset sammen på 5 dage, hvor den første dagsrejse endda var ganske kort, idet man besøgte brudens broder Wilhelm Rumohr på Lindau hovedgård som lå ca 25 km. fra Hemmelmark.

Når man ser på de afstande der blev tilbagelagt (tab. 2) ser det ikke ud af ret meget. 4. marts var det en afstand på 50 km., fra Gl. Estrup til Vorgård, som ligger vest for Århus. Den korteste dagsrejse var fra Kolding til Haderslev, kun 30 km, den længste var fra Haderslev til Flensborg, 65 km. Men når man tager datidens veje og transportmidler i betragtning, så er 50-60 km. en ganske pæn afstand. På hjemturen, som kun varede 5 dage, blev der tilbagelagt nogle ganske lange stræk på 75 km. fra henholdsvis Flensborg til Kolding og senere fra Ydding, til Gl. Estrup. Hvis man sammenlig-

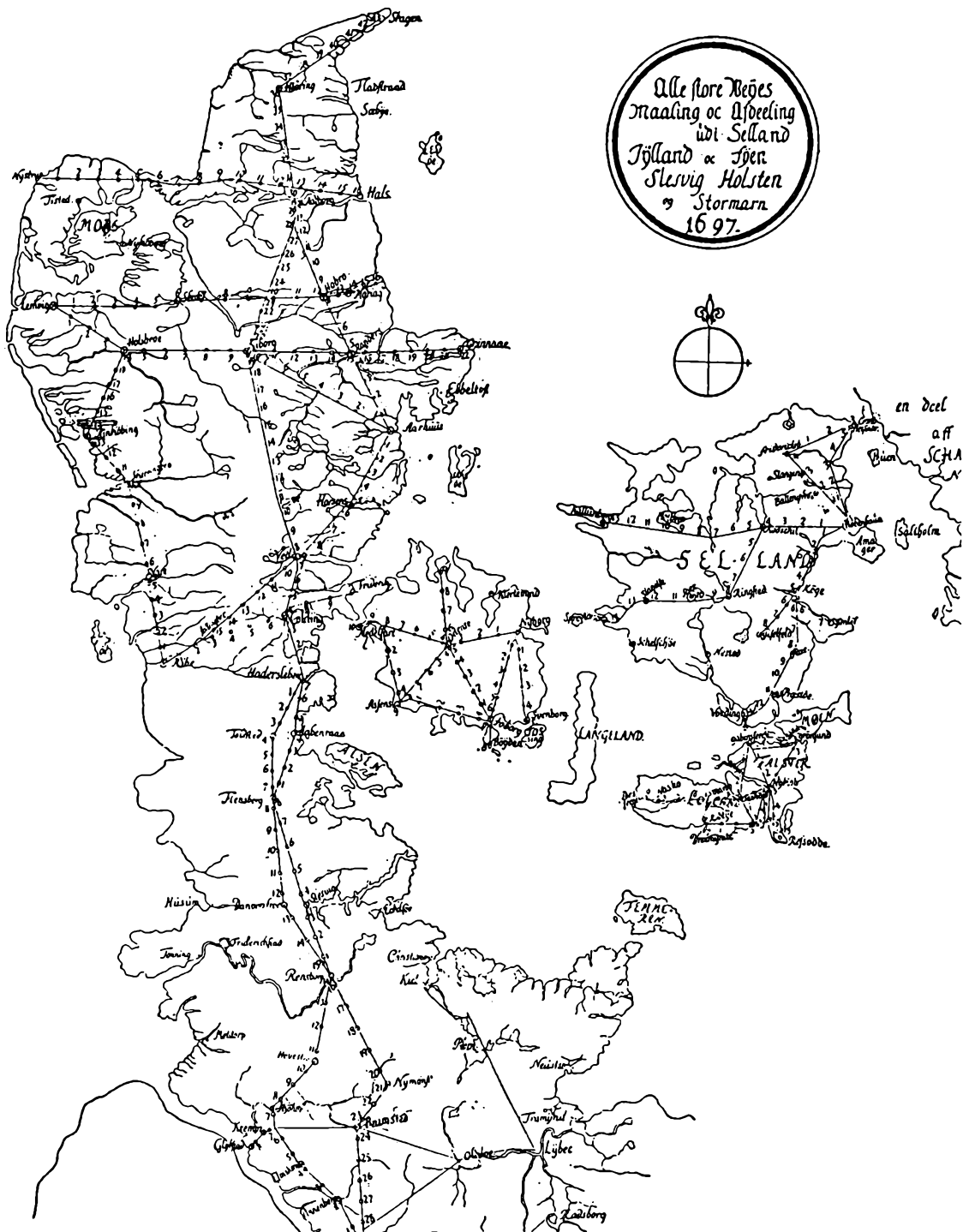
ner med den såkaldte »agende post«, en personbefordring som postvæsnet arrangerede fra København til Ålborg (6) i midten af 1600-tallet, så kan man se, at Christen Skeels dagsrejser er helt normale for datiden. I 1656 brugte den »agende post« således 6 dage på at komme fra København til Ålborg. Den startede fra København søndag morgen kl. 5, og om tirsdagen nåede man frem til Vejle, onsdag gik turen fra Vejle over Horsens til Århus, en tur på ca. 70 km. Torsdag var det en kortere tur fra Århus til Randers, 36 km., og fredag nåede vognen Ålborg efter at have tilbagelagt 74 km. For moderne mennesker er det ubegribeligt, at det er gået så langsomt. Vi sætter os ind i en bil og tilbagelægger hele turen på een dag, ligegyldig om det er fra København til Slesvig eller til Ålborg. Men 1600-tallets veje har ikke meget til fælles med nutidens. Ingen asfalt, kun jordveje, som kun var rime- lig farbare om vinteren, når der var frost og ved sommerens begyndelse når vejene var helt tørre. Der fandtes to typer af veje: alfar- veje som var for alle, og kongeveje som var forbeholdt majestæten og de få personer, som fik tilladelse til at anvende dem. Der var sat bomme op med låse og vagtmandskab, som skulle sikre at forbudet blev overholdt. Det kunne være fristende at benytte disse veje, som var velholdte og gode at køre på, men straffen for at overtræde forbudet var hård. (7) Kongen ønskede ikke at få ødelagt sine veje ved at andre sled dem i stykker. De var kun velfungerende, fordi de ikke blev brugt så ofte. Vejene var elendige i middelalderen. Der blev ikke gjort ret meget for at forbedre dem i tiden der fulgte. Det mest anvendte transportmiddel var ridehesten frem til slutningen af 1500-tallet. Så ændredes det til hestevogn. Hermed stilledes der nogle andre krav til vejene. Men i løbet af 1600-tallet blev Danmark indviklet i flere krig- e, og i den sammenhæng blev landet inva-

deret af fjendtlige tropper flere gange. Det gik ikke kun ud over befolkningen, men også over vejene, som ingen havde overskud til at gøre noget ved. Efter svenskekrigenes ophør 1660 indløb der til stadighed efterretninger til centraladministrationen fra hele landet om hvor elendige og faldefærdige broer og veje var. Nogle steder så slette, at det var med livet som indsats at færdes på dem. Som hovedregel pålagde regeringen jordejerne at sørge for at deres bønder holdt veje og broer i god stand. Vedligeholdelse af vejene opfattedes naturligt nok af bønderne som en ekstra byrde, som de forsøgte at undgå. Det arbejde de normalt blev pålagt var at fylde jord i de opkørte hjulspor. I året 1672 beskrev en amtmand i den vestlige del af Sjælland vejene »Over det hele land som meget slemme, så at enhver skyer dennem, mange lide skade paa deres heste ved slemme broer, mange vælte og slå dennem for-dærvet«. (8) Fra Frederik d. II's tid (1559-1588) findes en forordning, som beskriver de krav, man stillede til vejene. Eftersom der nok ikke var sket nogen ændringer til det bedre fra hans regeringstid og til Christen Skeel tog på sine rejser i 1669, vil det være passende at lade oplysningerne fra denne forordning afrunde billedet af de veje Christen Skeel benyttede: Det skulle være synligt hvor vejen gik, den måtte være bred nok til en vogn, mødtes derimod to vogne, måtte den ene køre »af vejen« d.v.s. ud i marken. Endelig måtte der på vejen ikke findes uovervindelige hindringer, såsom åløb, der ved for høj vandstand kunne umuliggøre færdslen. »Når da altså nogenlunde tydelige mærker langs vejkanterne angav hvor den alfare vej gik, når stubberne i skovvejen ikke var for høje eller pladsen for snæver mellem træer og gærder og når træbroer førte over de dybeste åer som man havde at passere så måtte vejen erklæres »redelig«.« (9).

Et var vejenes elendige tilstand, noget

andet var hvilket befordringsmiddel man brugte på vejene. Troels Lund skriver i Dagligliv i Norden (10) om enkedonning Sophie (Fr. II's enke) at hun havde vældige diskussioner med rigsrådet om sine døtres brudeudstyr, særlig voldte det problemer at få overbevist rigsrådet om det nødvendige i at bruge for 8000 kroner sølv til udsmykning til en vogn. Hvorefter Troels Lund skriver: »Hvad hjalp imidlertid al denne herlighed, når man dog selv i disse pragtstykker ligeså lidt som i den tarvelige fjælevogn var forskånet for den ubarmhertige støden! De store huggede næsten lige så hårdt som de små (vogne).«

Var vejene et problem, så var vognene det ikke mindre. Det må have været forbundet med mange stød og slag at sidde i datidens vogne, uanset om man var bonde eller kongelig. Den mest udbredte vogntype lignede en åben kasse, smallere forneden end foroven, med høje sider og nedenunder kassens bund to faste aksler med 4 lige store hjul. Siderne kunne være af flettede vidjer, så det lignede en kurv, eller de kunne bestå af faste fjæle, således at det dannede en vognkasse (11). Fra slutningen af 1500-tallet og langt op i 1700-tallet eksperimenterede man med vognene. Naturligvis fandt man ret tidligt på at overdække fjælevognen. Det hjalp mod vejret. Men det fundamentale problem, at undgå alle de stød som vejens ujævnheder afgav, var det vanskeligt at løse. Man eksperimenterede med vognes form, og da man fandt på at sætte bærestolen på hjul, fandt man en behageligere afløser for 1500-tallets vognkasser. Dog var det først da man omkring 1700 fandt en måde, hvorpå man kunne ophængninge vognkassen i fjedre, at man fik løst det egentlige problem, at undgå alle støddene fra vejenes ujævnheder. Fra det tidspunkt havde man en anvendelig karrosse. Men det var ikke den behagelige udgave Christen Skeel rejste i.

Kort over Danmark og hertugdømmerne, 1697. 1691-97 blev landets hovedveje opmålt. Man må formode at det er disse veje Christen Skeel har benyttet på sine rejser.

Selv om Christen Skeel var blandt de rigeste i Danmark, var han også henvist til de uaffjedrede vogne, måske havde han en »bærestol på hjul«, hvilket betød at transportmidlet var overdækket og havde et lille vindue. Men ingen affjedring. Så han og hans familie delte skæbne med den øvrige del af befolkningen og har fået alle de knubs og stød vejen afgav fra sten og huller. Men ud af hans optegnelser kan vi se at han d. 13. nov. købte en vogn i København for 100 rdl. (betalte til Boris 100 rdl. for en vogn). Nogle dage før havde han købt en ny rejsekuffert hos saddelmageren for 10 rdl. samt ansat en urtegårdsmand til en årsløn af 20 rdl.

Det betyder at den vogn Christen Skeel havde investeret i, svarede til 5 årslønninger for en urtegårdsmand. Han kunne rejse standsmæssigt, både når det drejede sig om kuffert og rejsevogn.

Veje og transportmidler var kun nogle af rejselivets besværligheder. Dertil kom problemet hvor man skulle overnatte. Det var småt med herberger og kroer i 1600-tallet med mindre man nåede frem til de større byer. Her var der både udskænkingssteder og logihuse som ofte var drevet af apotekere, toldere eller købmænd. I mindre byer var det ofte præsten eller borgmesteren som gæstfrit åbnede sine døre. Undertiden måtte man overnatte hos en bonde. Det var nok ikke alle der fandt det lige behageligt. Således skriver tyskeren Samuel Kiechel følgende om en overnatning hos en bonde i Ry: »Var hos en bonde natten over, hvor vi havde et magert herberge med kun lidt at spise og plumret vand at drikke...Da vi nu skulle til at sove, gjorde vi vort leje på jorden, for folkene ligger om vinteren ikke alene med kone og børn i stuen, men har også derinde, foruden hunde og katte, ungt kvæg som lam, kalve, geder, duer og, hvad der først rigtig gør det ubehageligt: pattegrise, der

giver en stærk lugt fra sig og i almindelighed har deres leje midt i stuen, kommer om natten og slikker en i ansigtet, så man på grund af den grimme lugt og stank for en ringe penge bliver hurtigere mæt end af det bedste måltid.« (12) Ganske vist er rejsebeskrivelsen fra 1586, men det samme kunne opleves i 1669.

Dog må man formode at Christen Skeel og hans familie har fundet bedre overnatningsmuligheder på deres rejser. Hvis vi endnu en gang vender tilbage til rejsen til Hemmelmark, vil vi se, at der overnattes 9 gange på hele rejsen, ud over at man naturligvis overnatter på Hemmelmark. Ud af de 9 overnatninger foregik de 4 i større byer, de tre på fæstegårde som tilhørte Christen Skeel, henholdsvis Vorgård, Bredal og Ydding og endelig en enkelt overnatning hos Wilhelm Rumohr på godset Lindau. Man må formode, at fæstebønderne på de 3 pågældende gårde har sørget for rimelige overnatningsforhold. Det fremgår dog ikke af oversigten over deres respektive landgildebetaling, at de er forpligtiget til at huse godsejeren. (13). Men der har nok ikke sovet pattegrise på stuegulvet nogle af de steder. Kun en enkelt overnatning kan muligvis have givet problemer: 14. marts nåede man ikke frem til Kolding, man manglede en mil d.v.s. 7 km. Men som sædvanlig har Christen Skeel ikke givet nogen oplysninger, så vi må overlade denne overnatning til den frie fantasi.

Som det fremgår af oversigten side 86 og 87 foretog Christen Skeel flere rejser i løbet af 1669. Nogle var i embeds medfør, f.eks. de tre rejser til Viborg i løbet af foråret, hvor der skulle tages stilling til en strid mellem borgmester og rådet i Viborg på den ene side og borgerskabet på den anden side. Det gælder for denne sag, som med det meste af det Christen Skeel har noteret, at man ikke får nogen oplysninger om sagens indhold,

endsige hvad sagens udfald blev. I juni måned forlod Christen Skeel og formodentlig hele familien Gl. Estrup. Man rejste til København over Tølløse. Turen fra Jylland til Sjælland har nok været problematisk, eftersom Christen Skeel skriver i sin almanak ud for 26 juni: »Ankom udi J.Naffn«. Man opholdt sig i København til begyndelsen af september, dog med afbrydelse af en rejse til Krenkerup på Lolland. Man kan godt undre sig over at familien tager ophold i København om sommeren. Byen har været varm og ildelugtende, så rejsen til Krenkerup må have været en behagelig afbrydelse. Det fremgår af ligningen over Christen Skeel, at han havde en gård i København, men hvor den har ligget oplyses ikke.

Ud for skrivealmanakkens oversigt over første halvdel af august har Christen Skeel noteret: «den 14 reiste fra Københaffn til Walløe, den 16 var paa Waldbjøgrd, den 18 Anhamb til Krencherup».

Bag denne korte opremsning af datoer og navne på godser, hvor man åbenbart har overnattet, gemmer der sig formodentlig nogle hyggelige familiebesøg på henholdsvis Vallø og Valbygård på Stevns.

Denne rejse var ganske anderledes afslappet og foregik i et roligere tempo end rejsen i marts. Afstandene var korte, og både på vejen til Krenkerup og på hjemrejsen havde man et par dages ophold på Vallø og Valbygård. Vallø ejedes af Otto Skeel, en søn af Christens Skeels fætter Christen Albretsen Skeel. Han var gift med Kirsten Bille, som var kusine til Birgitte Rosenkrantz, på hendes mors side, eftersom Kirsten Billes mor var Kirsten Lunge, Kirsten Billes far var Hans Bille til Jungetgård.

Valbygård ejedes af enken efter Otto Albretsen Skeel, som var onkel til Valløes ejer og dermed fætter til Christen Skeel. Enken hed Ide Jørgensdatter Lunge og var i øvrigt også kusine til Birgitte Rosenkrantz. Denne

rejse illustrerer tydeligt hvor tæt de adelige slægter var forbundet med hinanden.

Opholdet på Krenkerup strakte sig kun over 6 dage. Godset ejedes af Birgitte Rosenkrantz og hendes søskende. Christen Skeel havde påtaget sig administrationen af godset. Man må derfor formode, at formålet med opholdet på Krenkerup var at føre tilsyn med driften af godset. De eneste oplysninger der er i skrivealmanakken, er om henholdsvis en vornedbonde og en skibskarl. Christen Skeel skrev om bonden, at han købte ham. Det skal nok forstås således, at Christen Skeel købte den gård, som den stavnsbundne bonde Peder Jensen havde i fæste. At Peder Jensen er vorned, betyder at han ikke kan opsiges sit fæstemål på gården, således som man kunne i størstedelen af Danmark på det tidspunkt. Stavnsbåndet blev først indført i hele landet i 1733.

Peder Jensen kunne som vorned kun flytte fra gården, hvis han købte sig fri, købte et fripas, således som den nævnte skibskarl fra godset havde gjort for 40 sldr. Pengene blev afleveret til Peder Lauersen, som må formodes at være godsets forvalter. 40 sldr. var ikke nogen ringe sum penge, det svarer til 26 rigsdaler og 4 mark, altså mere end en urtegårdskarl fik i årsløn. Det har ikke været muligt for ret mange at spare så stort et beløb sammen. Det er vanskeligt at tyde Christen Skeels bemærkning om at skibskarlen var fattig. Er meningen at manden i virkeligheden burde have betalt mere for sit fripas, men at han slap billigere fordi han var fattig, eller er det blot en konstatering?

Efter hjemkomsten fra Krenkerup blev Christen Skeel kun et par uger i København. Herefter bosatte han, og formodentlig hele familien, sig på Tølløsegård i Holbæk amt. Opholdet varede til 27. nov. Så gik turen videre til Fyn, hvor familien tilbragte resten af året på Ravnholt.

Under opholdet på Tølløsegård var Chri-

sten Skeel i København to gange. Hvad formålet var med den første rejse 22-26 sept. oplyser skrivalmanakken intet om. I forbindelse med det næste ophold, som formodentlig har været på et par uger, mangler der dato for rejsens begyndelse. Men i hvert fald har Christen Skeel været på Københavns slot 1. nov. Det var her han aflagde ed i Jesu navn til majestæten. Han blev udnævnt til assessor i Statskollegiet og Højesteret. Inden han rejste tilbage til Tølløsegård, havde han som tidligere nævnt købt både rejsekuffert og vogn. Begge dele var formodentlig bestilt lang tid i forvejen, da håndværkerne som oftest arbejde på bestilling, så man skal nok ikke opfatte hans indkøb som impuls køb, foretaget i en glad stemning efter udnævnelsen til assessor.

Christen Skeels rejseaktivitet var omfattende. Når man tager vejenes tilstand og vognenes umagelighed i betragtning, er det imponerende så meget han og familien har rejst.

Den nomadeagtige tilværelse skyldes vel, at det var fornuftigt at man havde kontrol med, og viden om hvad der foregik på de ejendomme man fik sine indtægter fra.

OVERSIGT OVER CHRISTEN SKEELS REJSER 1669 (tabel 1)

Chresten Skeel foretog 10 rejser i året 1669:

1. rejse, 4.- 16. marts:

Gl. Estrup - Hemmelmark retur.

Formålet: at deltage i et bryllup.

2. rejse, i dagene omkring 16. april:

Gl. Estrup - Viborg retur.

Formålet: at undersøge en sag der er blevet appelleret fra Landstinget. De stridende parter er henholdsvis byens styre og de almindelige borgere.

3. rejse, 3. maj:

Viborg retur.

Formålet: fortsætte med arbejdet på ovenstående sag.

4. rejse, i dagene omkring 5. juni:

Gl. Estrup - Viborg retur.

Formålet: at afsige dom i ovenstående sag.

5. rejse: 25.-29. juni:

Fra Gl. Estrup over Tølløsegård til København.

Formålet: Ophold i København.

6. rejse:

14.-28. august: København - Krenkerup retur.

Formålet: At føre tilsyn med administrationen på Krenkerup. Undervejs gøres ophold hos familien.

7. rejse: 11. september:

København forlades.

Formålet: at tage ophold på Tølløsegård.

8. rejse: 22.-26. september:

Tølløse - København retur.

Formål: Ukendt.

9. rejse:

De sidste dage af oktober til 13. november.

Tølløse - København retur.

Formålet: Chr. Skeel udnævnes til geheimeråd og dommer i Højesteret.

10. rejse: 26. - 27. november:

Fra København til Ravnholt på Fyn.

Formål: Den sidste del af året 1669 skal tilbringes på dette gods, muligvis fordi man hermed kan pleje selskabelig omgang med andre adelige, eller fordi forandring fryder.

**OVERSIGT OVER REJSERUTEN TIL
HEMMELMARK RETUR marts 1669
(tabel 2)**

Alle afstande er i cirka-tal.

4. marts rejst fra Gl. Estrup til Vorgård
50 km.

5. marts rejst fra Vorgård til Bredal
65 km.

6. marts rejst fra Bredal til Kolding
34 km.

7. marts rejst fra Kolding til Haderslev
30 km.

8. marts rejst fra Haderslev til Flensborg 65
km.
Gjorde holdt ved Toldstedet.

9. marts rejst fra Flensborg til Hemmelmark
61 km.
Kom over ved Mysunde færgested.

9.-11. marts ophold på Hemmelmark.

12. marts rejst fra Hemmelmark til Lindau
23 km.

13. marts rejst fra Lindau til Flensborg 43
km.

14. marts Rejst fra Flensborg til en mill syd
for Kolding 76 km.

15. marts rejst fra Kolding-området til
Ydding 42 km.

16. marts rejst fra Ydding til Gl. Estrup 75
km.

Ud over rejserne havde Christen Skeel som nævnt noteret adskillige ting i sin almanak. Han havde bl. a. været meget optaget af hvad han fik i kirketienende. Af almanakken fremgår det, at han fik tienende fra kirkerne i Ginnerup og Ørum, begge beliggende nær Ørbæk gods i Djurs Nørre hrd., Randers amt. Ørbæk var ejet af Christen Skeel. Desuden modtog han tienende fra Gjerrild kirke, nær Sostrup hovedgård, som ligger i samme herred.

Fra midten af 1600-tallet solgte kronen ud af sine ejendomme for at skaffe penge til den slunkne statskasse. I forbindelse med reformationen i 1536 var al kirkegods blevet beslaglagt og inddraget under kronen. Allerede i Chr. d. 4's regeringstid begyndte kronen at privatisere kirkegodset. Den nye ejer skulle vedligeholde kirkebygningen, til gengæld fik han indtægterne fra kirken d.v.s. det tienende der blev betalt til kirken. Samtidig havde ejeren også retten til at bestemme, hvilken præst der skulle have embedet, jus patronatus eller som Christen Skeel skriver »dette jus«.

I henholdsvis slutningen af marts og begyndelsen af april modtog Christen Skeel tienende fra Ginnerup, Gjerrild og Ørum kirker. På den tomme side, overfor datoerne 18.-31. maj noterede han, hvad det kostede ham at få patronatsretten til Ørum og Ginnerup. Betalingen faldt i naturalier, og der er noteret hvor meget der blev betalt af avlen fra henholdsvis Gl. Estrup og Tølløsegård, som er de to godser han hentede ydelserne fra. Det beløb sig til 700 tdr. rug, 106 tdr. malt og 600 tdr. byg og 10 sldr. og som en venlighed noget smør til foræring.

Rettighederne var blevet solgt af Hans Oluffsen i København. Hvem han var, kan man kun gætte sig til, intet sikkert kan siges. Muligvis en storkøbmand eller anden person som kronen kom i gæld til under svenskekrigene, hvor mange måtte levere

Gobelin fra Riddersalen på Gl. Estrup. Motivet er Krenkerup, det gods som Birgitte Rosenkrantz og hendes familie ejede. Christen Skeel førte tilsyn med det. Godset kom senere i Skeel-familiens eje.

varer til hæren uden at få kontant betaling. Efter 1660 afvikledes gælden, ofte ved at give et skøde på jord eller andre former for faste indtægter.

Christen Skeel har vel haft interesse i at

få afrundet sine besiddelser og har derfor købt »dette jus« af Hans Oluffsen.

Hvis man sammenligner tiendeindtægterne fra de to kirker Ørum og Ginnerup: 28 tdr. 1 skp. rug og 15 tdr. byg med købspri-

sen, kan man godt undre sig over, hvor den økonomiske fordel var ved denne handel. Løseligt udregnet vil det tage 35 år, før man kan se en fordel i investeringen, først da er betalingen indtjent. Desuden skulle ejeren også vedligeholde kirkebygningerne. Christen Skeel må have tænkt meget langsigtet. Investeringen har mest været til gavn for børnene.

Det var ikke kun patronatsret til kirker Christen Skeel interesserede sig for, også godsmængden blev forøget i 1669.

Det fremgår af en notits under 3. feb. at der var blevet handlet gods på Sjælland med fru Karen Redtz, som havde solgt en gård i landsbyen Nørre-Vallingerød, Tølløse sogn. Forvalteren på Tølløsegård Mads Nielsen fik tilsendt skødet på nyerhvervelsen. Det blev så hans opgave at meddele fæstebonden at landgilde og andre afgifter herefter skulle betales til den nye ejers repræsentant. I 1668 havde Christen Skeel købt en del gods af Steen Hohendorff i Hjerminde sogn, hvorved Ulstrup gods blev forøget (14). Den egentlige handelsaftale var afsluttet året før, men under datoen 22. feb. noterede Christen Skeel, at han havde sendt et bud til rentemester Steen Hohendorff »hans Mays skøede paa dett godz udi Soelgard och Jermid«. Det krævede åbenbart et kongeligt underskrevet skøde at foretage denne handel.

Christen Skeel gjorde som alle andre jordejere i 1600-tallet: han arronderede sit gods, d.v.s. han samlede eller koncentrerede fæstegårdene omkring hovedgårdene. Tidligere havde det været udmærket at have fæstegårde beliggende spredt rundt om i landet, landgildebetalingen fra fæstegårdene var godsejernes hovedindtægt. Men fra slutningen af 1500-tallet var priserne på landbrugsvarerne stigende. Det var hovedsagelig adelen der kunne få gavn af prisstigningerne, og for yderligere at effektivisere

driften af hovedgårdsjordene søgte man at presse bøndernes hoveriydelserne i vejret. Da man naturligvis fik størst og bedst arbejdskraft ud af de bønder der boede tæt på hovedgårdens marker, var det oplagt at samle så mange gårde fra de nærliggende landsbyer som mulig.

Skrivealmanakkens optegnelser viser os en person, som har interesseret sig for store og små ting i den daglige drift af de store godser. Han har noteret navnene på karle og piger, som fik nyt tjenestested, og hvilke bønder, der fik fæstekontrakter. Undertiden får man også et lille indblik i de betingelser bønderne måtte gå ind på for at få en gård i fæste. 25. maj betalte Mogens Nielsen 40 sldr. mod at få halvdelen af sin fars gård i Krogsager, Hørning sogn, Randers amt, i fæste. Det var det samme beløb, som skibskarlen på Krenkerup gods skulle betale for sit fripas. Pengene skulle betales straks, men Mogens Nielsen havde åbenbart været nødt til at låne dem, og de to bønder i Tammestrup kautionerede for Mogens Nielsen. Ganske andre betingelser stilledes der til Jens Sørensen i Paderup, som 2. juni fik lov til at fæste sin fars gård mod straks at betale 16 sldr. Desuden nævnes Christen Sørensen, som ikke skal betale nogen indfæstning. Han fik Rasmus Skrædders sted i fæste. Den betaling som Christen Skeel opkrævede fra fæstebønderne var et engangsbeløb, som skulle betales når en gård skiftede bruger. Forskellene på beløbsstørrelserne var nok ikke tilfældig. Men må gå ud fra, at Mogens Nielsen af Krogsager fik fæstebrev på en meget stor gård. Christen Sørensen har overtaget et hus med ganske lidt jord, eftersom det var Rasmus Skrædders han overtog. Håndværkerne sad ikke på gårdene, men havde huse med lidt jord til.

Som tidligere nævnt interesserede Chri-

sten Skeel sig ligeledes for, hvilke karle og piger der kom i fæste hos hvilke bønder. Under 17.-31. marts og igen 18.-30. april noterede han navne på karle og piger som var kommet i tjeneste hos forskellige bønder. Det er kun 5 tjenestefolk der nævnes, så det kan umuligt være samtlige de tjenestefolk der får en plads det år. Det virker lidt underligt, at han har noteret dette. Muligvis drejede det sig om karle og piger fra det sjællandske eller lollandske gods, hvor der var vornedskab. Som tidligere nævnt betød det, at bønderne ikke kunne flytte uden godsejerens accept. Det der taler imod denne forklaring er, at vornedskabet ikke normalt omfattede kvinderne, og der nævnes også tjenestepiger.

Landbruget har helt åbenlyst haft Christen Skeels interesse. Han har fulgt med i, hvor meget der blev sået, og hvor stort udbyttet blev pr. trave, når det blev tærsket. Det var oplysninger fra Tølløsegård på Sjælland og Ravnholt på Fyn han hovedsagelig noterede i almanakken. I den periode hvor han boede på Tølløse, modtog han underretning om høst og såning på Ravnholt. Derudover har han fulgt med i udbyttet fra de 3 lollandske godser, som han administrerede for familien. Man kan godt undre sig over, hvorfor de øvrige hovedgårdes høstudbytte og landgildeindtægter ikke er med i almanakken. Men det er stadig ikke af hensyn til en fjern eftertid Christen Skeel lavede sine noter. Hvis andre ser vore lommebøger igennem kan det vel også have tilfældighedens præg, eller virke ulogisk. Desværre er oplysningerne fra Tølløsegård og Ravnholt ikke så fuldstændige, så man kan udregne foldudbyttet.

Christen Skeel interesserede sig for hvor meget der kunne tærskes af en trave. På Tølløsegård blev det til 4 skp. og 2 fjdr. pr. trave rug. Af 20 traver byg, som var tiendekorn fra en af de mange kirker, som hørte under

Christen Skeels ejendomme, blev det til 12 tdr. 42 skp., da det var blevet tærsket, hvilket er lidt under 4 skp. pr. trave.

Fra Ravnholt kom der efterretning 8. sept. om hvor mange skp. byg der gik på traven det år: 12 traver var blevet tærsket og heraf blev der 8 tønder 1 skp. ren byg, samt 1 td. af mindre god kvalitet, hvilket gav 5 skp 1 2/3 fjk. byg, hvis man kun regner ud fra den gode kvalitet, men 6 skp. hvis man inkluderer »efterbyggen«. Der blev tærsket 10 traver byg af Tølløsegårds avl den 29. nov. Resultatet blev 3 skp. 1/3 fjk. pr. trave.

Det er tydeligt at udbyttet på de gode fynske jorde var højere end det var på Tølløsegårds marker. Desuden kan man se, at udbyttet var større for byg end for rug.

I maj måned havde Christen Skeel noteret, hvad der blev sået på Ravnholt af byg, blandkorn og havre, og på en af årets sidste dage havde han noteret, hvor meget der blev høstet. Men siden er delvis revet itu, så vi får aldrig rede på, hvor stort udbyttet blev.

I dag klares høsten af en majetærsker, som både høster og tærsker kornet. Processen er hurtigt overstået. En mand kan styre maskinen og herefter kan fodderstofselskabet komme og afhente kornet. Før maskinernes tid var høst og tærskning en langstrakt proces. Karle høstede kornet med le, og pigerne gik bagved og bandt negene op. Herefter blev det sat i hobe, således at det kunne tørre, og først derefter blev det kørt hjem til gården, hvor det blev sat ind i laden. Dag efter dag efteråret igennem stod karle og husmænd og tærskede kornet i loen med en plegl. Produktionsnormen var en tønde korn pr. dag pr. mand. Herefter blev det renset, således at urenhederne blev sorteret fra. Så først, efter 6 anstrengende og arbejdskrævende processer, havde man det færdige produkt. For bonden var det overlevelsesmulighederne, der afhang af udbyttet,

for jordejerne var det spørgsmålet om, hvor meget der kunne tjenes netop dette år.

Heste og kreaturer spillede også en stor rolle for godsejere. Christen Skeel var optaget af, at to af hans heste foled, af at han skulle til Snøghøj færgested »den hest at møde«. I oktober noterede han, at 6 heste, 12 køer og 5 kvier blev overflyttet fra Gl. Estrup til henholdsvis Tølløsegård og til Sædingegård på Lolland. Hvorfor det skete vides ikke. Måske har det været et ressourcespørgsmål. Men det var ikke noget enkelt tilfælde. I jordebogen fra 1688 er der noteret, at fæstebonden Enevold Jensen i Bredal, på den gård hvor Christen Skeel overnattede på sin rejse i marts, har fået 2 mark »for sig til bekostning paa hesten som d. 8 maj kom fra Estrup til Fyn«.

Ud af hans notater kan ses, at han skelne mellem jagtheste og rytterheste, og at han holdt nøje regnskab med, hvor gamle hestene var. Gode heste var en forudsætning for at kunne rejse og komme omkring, og i øvrigt deltage i jagtlivets fornøjelser, som var en væsentlig social institution for godsejeren, dels for at få velsmagende kød, og for at vise sin styrke og snille samt sine evner som skytte. Jagten var forbeholdt herremanden. Hvis bønder gik på jagt, var de krybskytter og fik hårde straffe, hvis det blev opdaget.

Ligesom det er uigennemskueligt, hvilke motiver der var til overflytning af heste og kreaturer, er Christen Skeels pengetransaktioner vanskelige at få hold på. Det eneste man med sikkerhed kan sige er, at han, ligesåvel som andre adelige, var indvolveret i lånesager. De har lånt hinanden penge mod sikkerhed i jordejendom eller faste indtægter f.eks. tiendeindtægten til kirker, som de havde patronatsretten til.

På Gl. Estrup hænger der i dag et billede af Christen Skeel og Birgitte Rosenkrantz

malet af Abraham Wuchters. Billedet antages at være malet i løbet af 1650'erne. (15) Det unge par står ved siden af hinanden, han i venstre halvdel af billedet i en positur der udstråler magt og anseelse. Han indtager en attitude, der i denne periode specielt var benyttet ved fyrsteportrætter, men også af adelige. Dobbeltportrættet af det unge par blev malet af den hollandskfødte maler, som havde portrætteret adskillige af kongefamiliens medlemmer. Han blev anvendt både af Christian den 4. og Frederik den 3. Christen Skeel og hans hustru havde med valget af A. Wuchters understreget deres tilhørsforhold til den øverste elite i samfundet. Under et af sine ophold i København noterede Christen Skeel i skrivealmanakken under 9. september: «lefferede Hans hillebrand snedicher paa Arbidet aff den ramme ved Abraham Vuchter bestiltt ere 3 sldr«. Hvad fortæller denne notits? At billedet først er blevet færdigt i 1669, eller at Abraham Wuchters har malet endnu et billede til familien Skeel? I følge kunsthistorikerne Merete Bergild og Jens Jensen, som har skrevet om Gammel Estrups ejerportrætter, er det billede der i dag hænger på Gl. Estrup fra 1650'erne, følgelig har der eksisteret endnu et maleri af Skeel-familien fra A. Wuchters hånd.

I Rødestuen hænger et portræt af Christen Skeels søn, Jørgen Skeel (1656-1695). Det er hverken dateret eller signeret. I følge familietraditionen er det malet af A. Wuchter. Rammen er en forgyldt rokokoramme, så den kan desværre ikke være identisk med den ramme, som Chr. Skeel betalte Hans Hildebrand snedker for at levere. Billedet viser en ung skæggløs mand med brun, krøllet paryk. Han er skødesløst påklædt med åbenstående skjorte. I auktionskataloget over inventaret på Gl. Estrup fra 1926, tilskrives billedet Abraham Wuchter, men de to tidligere omtalte kunsthistorikere

Jørgen Skeel (1656-1695), søn af Christen Skeel og Birgitte Rosenkrantz. Billedet er i følge familietraditionen malet af Abraham Wuchters. Kan det være dette billede Christen Skeel hentyder til i almanakken? »Den 9. (september). Betalte jeg 3 sldr. til Hans Hildebrand snedker for arbejdet på den ramme som var bestilt ved Abraham Wuchters«. Det kan ikke være Hans Hildebrands ramme, eftersom den nuværende er en rokokoramme og derfor senere. Rødestuen, Gl. Estrup.

er af den opfattelse at billedet er malet af Christian Philip Getreuer, som var bosat i Randers fra 1664-1682. Hvilket billede Abraham Wuchter har malet af familiens medlemmer må fortsat stå hen i det uviste. (16)

Af dagbogsnotaterne ses at Christen Skeel blev anvendt af kongen til at varetage juridiske sager, allerede inden han var blevet udnævnt til assessor i Højesteret. I Viborg lå Landstinget. Hertil kunne man appellere dømsafgørelser, som var afsagt på lavere niveau. Men hvis man fremdeles var utilfreds også med Landstingets afgørelse,

kunne man appellere til kongen, og sagen kunne ende ved Højesteret i København, eller kongen kunne uddelegere sagen til en kommissionsforretning, d.v.s. en domstol nedsat til kun at varetage denne specielle sag. Christen Skeel fik pålagt en sag mellem Viborg bys borgmester og råd på den ene side og borgerne på den anden side. Denne sag har krævet 3 rejser til Viborg, henholdsvis 16. april, 3. maj og 5. juni. Det ser ud til at afgørelsen endelig er faldet 5. juni, for kommissionsforretningens udfald sendtes til Jens Rodsten, som i følge oplysningerne i Resens atlas var landsdommer i Viborg. (17)

Man kunne fristes til at antage at sagen var faldet ud til fordel for byrådet, eftersom det var to af rådmændene, der sørgede for et bud der kunne overbringe kommissionens afgørelse til landsdommeren. Sagens indhold er som nævnt ikke kendt.

Christen Skeel er en typisk repræsentant for den danske adel i 1600-tallet. Hans uddannelse, interesser og beskæftigelser illustrerer den ændring, der var sket med adelens position fra 1500-tallet til enevældens indførelse. Vejen til magt og indflydelse var ganske vist stadig afhængig af jordegodsets størrelse og omfang. Men det var ikke længere tilstrækkeligt, adelen skulle have en boglig uddannelse og gå i kongens tjeneste. Efter 1660 blev Frederik den Tredies tyske rådgivere mere indflydelsesrige og mange borgerlige, som havde støttet kongemagten med lån under krigen, blev jordejere og adlet. Den danske adel blev langsomt fortrængt. Men i 1669 var det endnu ikke så markant. Christen Skeel indtog flere betydningsfulde poster, og spillede som nævnt en rolle ved udarbejdelsen af det nye lovprojekt, som kom i 1683.

De interesser der afspejler sig i skriveau-almanakken er ligeledes typiske: det er både store, væsentlige sager og mindre, helt pri-

vate ting der blev noteret. Noget er omtalt, men meget er udeladt. Det sidste er naturligvis en påstand, men hvis man tager udgangspunkt i det emne der optager mest plads i almanakken, nemlig landbruget, så må man, som tidligere nævnt, undre sig over at det kun er Tølløse og Ravnholts avling der omtales. Hvad med de andre godser, hvorfor udelades de? Hvis vi overfører den erfaring eller konstatering på det øvrige materiale, så må vi konkludere, at vi kun er stødt på en meget lille del af Chresten Skeels verden og virke.

NOTER

1. V.S. Skeel: Optegnelser s. 229
2. Faye: Familieliv s. 17
3. V.S. Skeel: Optegnelser s. 234
4. Søren Glud: Ligrædiken s. 149-154
5. Ordbog over det ældre danske sprog
6. T. Topsøe-Jensen s. 84
7. T. Topsøe-Jensen s. 69-74
8. Edvard Holm: Danmark-Norges indre historie s. 197
9. Troels Lund: Dagligliv i Norden bd. 1 s. 176
10. Troels Lund: Dagligliv i Norden bd. 1 s. 167
11. Troels Lund: Dagligliv i Norden bd. 1 s. 163
12. Harald Ilsøe: Udlændinges rejser
13. Jordebog 1688, Viborg landsarkiv.
14. V.S.Skeel: Optegnelser s. 229
15. Gammel Estrup, red. af F. Nicolaisen, s. 175-176
16. Gammel Estrup, red. af F. Nicolaisen, s. 176-178
17. P.H.Resen: Atlas Danicus s. 14

NOTER til 1669-almanakken

Affning
se Auning

Arendorpf
se Arenstorff

Arenstorff, Frederik
1626-89 kom fra Mecklenburg. Officer. 1670 naturaliseredes han som dansk adelsmand, 1661 ægteskab med Christence Lykke, (1636-1667) datter af Frands Lykke og Elisabeth Esgesdatter Brock, moster til Christen Skeel.
1669 ægteskab med Augusta Elisabeth Rumohr.

Assessor
Dommer og embedsmand.

Assingat
En pengeanvisning, en anvisning på at betale et bestemt beløb.
Den udstedes af en person (Christian Skeel) til en anden (Otto Jusva von Korpff) som for den første persons regning skal yde et vist beløb til en tredie person (Peder Cordue).

Auning
Landsby i Auning sogn, Sønder Hald hrd. Randers amt.
I følge Henrik Pedersen bestod landbyen i 1682 af 11 gårde, 4 huse med jord og 13 huse uden jord.

Bering
Laurids Jensen Bering. Død 14-7 1702, 64 år. Var rådmand i Viborg, men blev af Højesteret 26-1 1670 fradømt dette embede. Senere blev han landstingssskriver. Han ejede en gård i Sct. Mortensgade i Viborg. Det oplyses desuden af han drev avling på byens mark.

Hanne Valsø Vensild

Jørgen Bielcke

1621-1696. Rigsråd og officer. Ejer af Hovinsholm og Trudsholm som J.B. købte af kongen 1666, beliggende i Kirke Sonnerup sogn, Voldborg hrd. Sjælland. 1661 gift med Magdalene Sibylle Gersdorff (1643-1685) datter af rigshofmester Joachim Gersdorff. Ved dette giftermål blev J. Bielcke knyttet til familien Skeel, idet Magdalena Sybilles to søstre, Margrete og Dorothea var blevet optaget i Chr. Skeels familie ved deres mors død.

Bogehest

en jagthest.

Boreberig se Borgbjerg sogn .

Borgbjerg sogn Hjerm hrd. Ringkøbing amt.

Brahe Steen

1623-77 officer, søn af Anne Gyldenstjerne og Jørgen Brahe.

1646 gift med Sofie Rosenkrantz, datter af Holger R. (død 1642) og søster til Jørgen Rosenkrantz og Erik Rosenkrantz til Rosenholm.

Bredal

Landsby i Engum sogn, Hatting hrd. Vejle amt.

Afstanden til Vejle ca. 8 km.

I følge Henrik Pedersen bestod landsbyen af 14 gårde og 3 huse med jord i 1682. Ud fra Gl. Estrups jordebog fra 1688 ses det at Christen Skeel ejede den ene af fæstegårdene. Ud over de normale landgildeydelse i naturalier: Rug, malt, smør, svin o.s.v. nævnes at bonden har haft bekostning på en hest »som d. 8 maj kom fra Estrup til Fyn.« Fæstegården har åbenbart været anvendt som overnatningssted både for godsejeren og for de heste som han sendte rundt til sine forskellige godser.

Commission

se Kommission.

Cornelius Poul se Cornelissen Poul.

Cornelissen, Poul

Ammunitions- proviant- og materialforvalter i Nyborg. Erhverver fra kronen i 1665 dele af det gods som var blevet inddraget fra Corfitz Ulfeldt.: Hovedgården Stovgård på Tåsinge, Bregninge sogn samt Thurø med ladegården Marsvinsholm. Begge dele som afbetaling på de lån kronen havde optaget hos ham under svenskekrigene.

Daler:

1 rigsdaler = 6 mark = 96 skilling.

1 sletdaler = 4 mark = 64 skilling.

Due

Jørgen Skeel Due til Sønderkov 1637-1701. Forældre: Manderup Due (1598-1660) til Halkær, rigsråd og Anne Albertsdot. Skeel (Fussingø), en kusine til Christen Skeel. 1669 ægteskab med Birgitte Reetz, datter af Peder Reedtz.

efterbiug se efterbyg.

efterbyg

Efter at kornet var tærsket blev det soldet eller rensat for avner. Det foregik inde i loen hvor man kastede kornet op i luften. Herved fløj det tungeste og bedste længst væk og det letteste faldt ned tættest på det sted hvor man stod. Efterbyggen er altså af ringe kvalitet.

Eilersen, Eiler Jakobsen

Muligvis forvalter eller forpagter på Odden, hovedgård ejet af Mogens Christensen Skeel. Eiler J. Eilersens far, Jakob Eilersen, var slotsskriver. I 1664 blev han af kronen tilskødet godset Klavsholm i Hjørring amt.

Eiler J. Eilersen blev senere assessor i Konsistorialkollegiet og ejer af adskillige hovedgårde.

Ellested Kirke

Ellested sogn, Vindinge hrd. Svendborg amt. Ligger nær Ravnholt. Kongen havde jus patronatus til Ellested kirke indtil 1679.

Estrup

Gl. Estrup, hovedgård Fausing sogn, Sønderhald hrd. tilhører Chr. Skeel. I følge Henrik Pedersen: 98,22 tdr. htk. eller 671 tdr land under plov.

Eyllersen, Eyler se Eilersen, Eiler Jakobsen.

Fausing sogn

Gl. Estrup er beliggende i dette sogn. Landsbyen tilhører Gl. Estrup hovedgård.

Fjerdingkar, rummål, se skæppe.

Gabel, Christoffer

Christoffer Gabel 1617-1673.

En af Frederik d. 3's tyske rådgivere. Han blev i midten af 1660-erne udnævnt til Geheime-Etats- og kammerråd, samt statholder i København. Herefter den ledende statsmand i Danmark frem til Frederik d. 3's død 1670. Han var kongens betroede mand under forhandlingerne om enevældens indførelse i 1660. Gabel søgte at befæste sin egen magt og samtidig sikre sine sønner og svigersønner ved at få dem ansat i centraladministrationen.

Gabels datter

Ermegaard Sofie Gabel. Gift med Didrik Schult 24 okt. 1669. Dør 1719.

Gersdorff, Dorothea 1654-1680.

Jomfru Dorothea Gersdorff, datter af rigshofmesteren Joachim Gersdorff 1611-1661 og Øllegaard Huitfeldt 1622-1655. Dorotheas mormor var Margrethe Rosenkrantz, søster til Palle Rosenkrantz, som var far til Christen Skeels kone Birgitte Rosenkrantz.

Dorothea blev efter sin mors død, sat i pleje hos sin mors morbroders kone Lisbeth Lunge. Hun døde 1659 og herefter blev barnet optaget i Christen Skeels og Birgitte Rosenkrantz familie. I 1671 blev hun gift med gehejmetatsminister Otte Krabbe 1641-1719.

Dorothea havde arvet Isegård i Randers amt efter sine forældre. Christen Skeel administrerede formodentlig dette gods på vegne af sin plejedatter.

Gersdorffe, J.D. se Gersdorff, Dorothea.

Gersdorff, Joachim

Død 1661. Rigshofmester. Gift med Øllegaard Huitfeldt. Ved sit ægteskab var Gersdorff slægtsmæssig forbundet med Christen Skeel.

I februar 1658 var det J. Gersdorff og Chr. Skeel som blev sendt ud for at åbne for fredsforhandlingerne med den svenske konge Carl Gustav.

Far til Dorothea Gersdorff og overceremonimester Frederik Gersdorff ca. 1650-1691 til Ravnholt og Tølløse, som 1677 blev gift med Christen Skeels datter Elisabeth Sophia Skeel.

Gierild se Gjerrild.

Gindrup se Ginnerup.

Ginnerup

Ginnerup kirke, Nørre Djurs hrd. Randers amt. Kirken ligger nær Ørbækgård som tilhørte Chr. Skeel.

Hanne Valsø Vensild

Gjerrild

Gjerrild kirke, hører under Sostrup hovedgård, som tilhører Chr. Skeel. Djurs Nørre hrd. Randers amt.

Gyldenstjerne, Anne

Gift med Jørgen Brahe, mor til Steen Brahe og dermed svigermor til Sofie Rosenkrantz, som er svigerinde til Mette Rosenkrantz Pallesdatter, Christen Skeels svigerinde. Det må være på den baggrund hun benævnes »møster«.

Haderslevhus

Det kongelige slot i Haderslev. Brændte 1644, men først efter krigen 1657-60 opgav man helt at genopbygge slottet, hvorefter den resterende del blev nedrevet. Det må være af gammel vane Chr. S. betegner Haderslev som Haderslevhus.

Hemmelmark hovedgård

Beliggende nær Eckernförde fjord. Hovedgård ejet af Hieronymus Rantzau på Neudorf.

Hennllmarch se Hemmelmark

Hjermid by og sogn, Middelsom hrd. Viborg amt.

Hjermid by

Chr. S. Har købt en del gods i sognet i 1668 af rentemester Steen Hohendorff.

Hohendorff 1625-1687

Rentemester Steen Hohendorff, solgte en del gods i Hjermind sogn til Chr. S. i 1668. Oplysningen under d. 22. feb. om at Chr. Skeel har sendt Hans Mays. skøde på gårdene i Soelgård og Hjermind virker umiddelbart uforståelig. Det drejede sig om en handel mellem de to jordejere, det er mærkeligt at kongen skulle blandes ind, med mindre det skal opfattes således, at det er de officielle papirer der er gået i orden: tinglysningen.

Holck, Henrik Ditlev (1630-1681)

Etatsråd og oberstløjtnant. Gift med Mette Bille. Overtager Skaføgård efter sin svigerfader Steen Bille 1666. H.D. Holck solgte tillige med sin broder og mor, Hilleborg Krafse, Ravnholt til Christen Skeel 1656.

Hundorpt, Steen se Hohendorff.

Iffersen, Claus se Iversen.

Iversen, Claus

Bud som sendes med et brev til Tølløse.

Jermidt se Hjermid.

Jus

Jus patronatus. Indehaveren af jus patronatus havde kaldsretten, d.v.s. retten til at indsætte præst i embedet. Under Christian d. 4's regering blev det almindeligt at kronen solgte kirketienden og kirkens øvrige indtægter som krongods for en fast takst og i lovsproget blev Patronatus ensbetydende med besiddelse af kirkens indkomst og tiende mod at påtage sig de forpligtigelser der var forbundet med vedligeholdelsen.

Kemtrup

Landsby i Grynderup sogn, Gislum hrd. Ålborg amt.

I følge Henrik Pedersen var der i 1862 3 gårde med 96,5 tdr. land under plov. Landsbyen ligger tæt ved Mariager.

Kommision, en domstol nedsat for at pådømme en enkelt sag.

Korff, Otto Josva v.

En bremisk adelsmand som i en årrække boede på Nørregård (Slemminge sogn, Musse hrd., Maribo amt), der hørte under Krenkerup, og som Birgitte Rosenkrantz ejede. Han myrdede sin hustru i 1676. Personalhistorisk tidsskrift 2 rk. bd. 5 1890 s. 261-167.

Krenkerup

Radsted sogn, Musse hrd. Maribo amt.

Palle Rosenkrantz skrev sig til Krenkerup, som han havde erhvervet i 1622 ved sit ægteskab med Elisabeth Olufsdatter Rosensparre. Hun døde 1627. Palle Rosenkrantz døde 1642 og hans efterlevende enke af 3. ægteskab Lisbeth Jørgensdatter Lunge (Dyre), død 1659, havde herefter Krenkerup under børnenes mindreårighed, indtil sønnen Jørgen Rosenkrantz i 1649 overtog Krenkerup, Rosenlund og Lungholm. Han døde 1660 hvorefter hans søstre og søstersønner arvede ham, nemlig søsteren Mette Rosenkrantz (død 1665) gift med Erik Rosenkrantz til Rosenholm og søsteren Birgitte Rosenkrantz gift med Christen Skeel til Estrup samt den i 1657 afdøde søster Lisbet Rosenkrantz's sønner.

Christen Skeel administrerede i en årække det fælles gods.

Krogsager

Landsby i Hørning sogn, Randers amt.

I følge Henrik Pedersen var der 3 gårde med ialt 177,5 tdr. land under plov i 1682.

Kufftøye

Kufferttøj: Kasse eller kiste med hvælvet låg ofte overtrukken med læder i hvilken man medfører rejsetøj.

Lauersen, Peder

Formentlig forvalter på det lollandske gods, som Christen Skeel administrerede for familien.

Lindow w R gdr

Lindau hovedgård, Borne sogn, ligger mellem Brarup og Slien.

Tilhørte Wilhelm Rumohr, broder til Elisabeth Augusta Rumohr og svigersøn til Bertram Reventlow. Denne havde overladt gården til svigersønnen.

Lungholm

Hovedgård. Olstrup sogn, Fuglse hrd. i Maribo amt.

Ejes af Erik Rosenkrantz til Rosenholm, erhvervet ved ægteskab med Mette Pallesdatter Rosenkrantz.

I følge Henrik Pedersen var der i 1682 238,6 tdr. under plov.

Merplage

Mer = større/ stor. Stor kastreret hingst.

Moster

Anvendes bl.a. om morbroders kone (eller anden kvinde i familien i den forudgående generation) I dette tilfælde anvender Christen Skeel det om sin svigerindes (Mette Rosenkrantz) svigerindes (Sofie Rosenkrantz) svigermor (Anne Gyldenstjerne).

Hanne Valsø Vensild

Mysunde

En mindre landsby på vejen mellem Flensborg og Ecernförde, syd for Slien, som her på en strækning af ca. 2 km. kun er 170-350 m br.

Nielsen, Madz

Forvalter på Tølløse.

Nørregård

Hovedgård i Slemminge sogn, Musse hrd., Maribo amt som Birgitte Rosenkrantz havde arvet efter sin far Palle Rosenkrantz.

Nør Vallrødt se Nørre-Vallingerød.

Nørre-Vallingerød.

Tølløse sogn, Merløse hrd. Holbæk amt. I følge H. Pedersen havde landsbyen 11 gårde, 1 hus med jord og 6 huse uden jord, ialt 324,8 tdr. land under plov i 1682. Landsbyen ligger ca. 2 km. fra Tølløsegård.

Obligation

Bevisdokument for længere varende, rentebærende gæld.

Odden

Hovedgård i Vennebjerg hrd. Vensyssel, som ejedes af Mogens Christensen Skeel (søn af Christen Skeels fætter, Christen Albertsen Skeel). Han var på udenlandsrejse sept. 1668 - juli 1672.

Ordonant rytter

En soldat i budtjeneste, ordonnans.

Padderup se Paderup.

Paderup

Landsby i Krstrup sogn, Sønderhald herd. Randers amt, i følge Henrik Pedersen havde landsbyen 4 gårde med 275 tdr. land under plov.

Krstrup sogn, Sønderhald hrd., Randers amt.

Palle muligvis Palle Rantzau, se denne.

Pashest

Rejsehest.

Rantzau, Palle

Søn af Frands Rantzau og Lisbeth Rosenkrantz, død 1657, søster til Birgitte Rosenkrantz. Christen Skeel og Birgitte R. havde haft 2 af Lisbeth R.s 3 sønner i pleje fra Lisbeths død. Efter at Jørgen Rosenkrantz, Birgittes broder, var død i 1660 havde hans to efterlevende søstre og Lisbeths 3 sønner i fællesskab ejet Krenkerup, som Chr. Skeel administrerede for dem.

Radsten hospital

Hører under hovedgården Krenkerup, som Birgitte Rosenkrantz er medejer af og som Christen Skeel administrerer for arvingerne.

Radsteen, Jens

Sendes med brev til Jørgen Bielcke.

Raffenholt se Ravnholt.

Ravnholt

Hovedgård. Herrested sogn, Vinding Hrd. Fyn. Christen Skeel købte den 1656 af Henrik Ditlev Holck.

Reedz, Karen

Enke efter Jens Kaas, død 1662, ejer af Krabesholm, Viborg amt og Frøstrupgård i Lunde sogn, Vester Horne hrd. Ribe amt.

Slægten Reedtz havde bl.a. Hørbygård, Hørby sogn, Tuse hrd, Holbæk amt. Salget af fæstegården i Nørre-Vallingerød til Christen Skeel kan netop ses som udtryk for jordejernes forsøg på at koncentrere deres fæstegårde i nærheden af hovedgården.

Rodsten, Jens

Nævnes s. 13 i Resens Atlas, Viborg bispedømme, udgivet 1934, som dommer ved Landstinget i Viborg. Fra den domstol var det kun muligt at appellere til kongen og Højesteret.

Rosenholm

Ejes af Erik Rosenkrantz, som havde været gift med Mette Rosenkrantz, død 1665, søster til Birgitte R. Det er uvist hvem der skulle holdes bryllup for den 12. maj.

Rosenkrantz, Birgitte 1633 - 1677

Datter af Palle Rosenkrantz og Elisabeth Lunge. Gift 1652 med Christen Skeel.

Rosenkrantz, Erik 1612-1681

Ejer af Rosenholm, Vosnæsgård, Høgholt og Kjæstrup. Gift 1. gang 1644 med Margrete Albertsdatter Skeel, en kusine til Christen Skeel. (1626-1647).

2. gang 1649 med Mette Pallesdatter Rosenkrantz, en søster til Birgitte Rosenkrantz (C.S.'s hustru) (1632-1665). Datteren Elisabeth Rosenkrantz kom til Gl. Estrup ved moderens død 1666, 11 år gammel. Da mosteren døde i 1677 vendte hun tilbage til Rosenholm.

3. gang 1666 Margrete Ivarsdatter Krabbe 1640-1716.

Rosenkrantz, Jørgen

1607-1675. Ejer af Vindinge hovedgård. Gift med Chistance Jensdatter Juel til Kjelsgård 1612-1680. Jørgen er søn af Holger Rosen-

krantz og dermed broder til Sofie og Erik Rosenkrantz.

Rosenkrantz, Jørgen

Død 1660, søn af Palle Rosenkrantz og dermed broder til Birgitte Rosenkrantz. Han ejede Krenkerup, som ved hans død overgik til hans søstre og søstersønner.

Rosenkrantz, Niels

Niels Pallesen Rosenkrantz 1627-76. Ejer af Holbækgård. Generalløjtnant og kommandant i København. Gift 16-1 1662 med Berte Skeel (1644-1720) datter af Christen Albretsen Skeel til Fusingø. Broder til Birgitte Rosenkrantz.

Rosenkrantz, Sofie

Blev 1646 gift med Steen Brahe Er søster til Jørgen og Erik Rosenkrantz og datter af Holger Rosenkrantz.

Rumohr, Augusta Elisabeth

Datter af Henrik Rumohr til Roest og Tøstrup 1600-1653 og Ida Brockdorff 1600-1668.

Rosenlund

Hovedgård i Toreby sogn, Musse Hrd., Maribo amt.

I 1669 ejede Erik Rosenkrantz til Rosenholm denne hovedgård. Han havde fået den efter sin hustru, Mette Rosenkrantz død 1665. Christen Skeel administrerede Rosenlund, eller førte tilsyn med den. Da Erik Rosenkrantz døde 1681 blev gården overtaget af Jørgen Skeel, Christen Skeels søn.

Saaftogaard se Skaføgård.

Sedringard se Sædingegård.

Dine Schultte se Didrik Schult.

Hanne Valsø Vensild

Schult, Didrik 1644-1704

Sekretær i Danske Kancelli. Blev senere, under Schumachers (Griffenfeld) forvaltningsreformer gjort til oversekretær for Danske Kancelli, men »alle sager af betydning gik til Schumacher. Om Schult hed det lidt ondskabsfuldt, at han var sekretær for bryllupper og begravelser«. »Han var en ganske brav mand men kunne i ingen henseende hamle op med Schumacher«. (Politikens Danmarks historie bd. 8 s. 151).

Seefeldt, Jacob

Søn af Enevold Seefeld til Dalsgaard, Viborg, Randrup og Havnø.

Broder til Peder Seefeld til Dalsgaard og Havnø som i 1641 blev gift med Margrethe Pallesdatter Rosenkrantz, en søster til Christen Skeels kone.

Jacob Seefeld var ugift. Dør 26. feb. 1669 på Gl. Estrup.

Skaføgård

Hovedgård i Hvilsager sogn, Sønderhald Herred, Randers amt.

Henrik Ditlev Holck var i 1669 ejer af gården.

SKiemet (Sønder-Kjemtrup) se Kemtrup.

Skoeff Vallrød se Skov-Vallingerød.

Skov-Vallingerød

Tølløse sogn, Merløse hrd. Holbæk amt.

Landsby som i følge Henrik Pedersen havde 8 gårde og 310,5 tdr. land under plov i 1682.

Sldr.

1 sletdaler = 4 mark a 16 skilling.

Skæppe

Et rummål for korn, der regnedes 4 fjerdingkar pr. skæppe.

1 fjerdingkar= 2 ottingkar.

Snoghøje

Snoghøj, Erritsø sogn, Elbo hrd. Vejle amt. Fra gammel tid overfartssted til Middelfart.

Soelgaard

Hjermind sogn (Jermidt) 1664 Suolgaard Middelsom hrd. Viborg amt. En del af det gods Chr. Skeel købte i 1668 af rentemester Steen Hohendorff.

Syster se søster.

Særdeles (arbejde)

Anvendes når noget er ud over det sædvanlige.

Sædingegård

Sædinge sogn, Fuglse hrd. Maribo amt.

Birgitte Rosenkrantz arvede gården efter sin far Palle Rosenkrantz.

1688-opmålingen 33 tdr. htk, 114,7 tdr. land under plov.

Søster

Anvendtes bl.a. om nær slægtning eller kvinde som man er opfostret sammen med: plejesøster eller svigerinde. I dette tilfælde er der tale om en forskydning af ordets indhold, idet Augusta Elisabeth Rumohr er blevet gift med Christen Skeels afdøde kusines mand.

Tamestrup se Tammestrup.

Tammestrup

Landsby i Essenbæk sogn, Sønderhald hrd. Randers amt. I følge Henrik Pedersen bestod landsbyen i 1682 af 2 gårde som havde 133,3 tdr. land under plov.

Tierbye se Tjæreby.

Tjæreby

Landsby i Tjæreby sogn Vester Flakkebjerg hrd. Sorø amt. Landsbyen ligger nær Basnæs, hvorfra Christen Skeel formodentlig blev udskibet til Fyn.

Tollsteede

Toldsted, Hjordkær sogn, Rise hrd. 1643 etableredes told mellem de danske provinser. 6 km. syd for Åbenrå, i østlig retning, blev der i 1600-tallet oprettet et toldsted, ved vejgaffelen ved Nybøl, hvor vejen udmunder i Hærvejen. Stedet hedder også i dag Toldsted.

Trave

En betegnelse for de opbundne neg. Der regnedes 20 neg pr. trave.

Tølløse

Hovedgaard. Tølløse sogn, Merløse hrd. Holbæk amt. Gården blev erhvervet 1665 ved mageskifte med Kærstrup. 1688- opmålingen 89 tdr. htk 305 tdr. land under plov.

Tønde

Kornmål, på Sjælland, Lolland og Falster gik der 6 skæpper på en tønde, men i Østjylland og på Fyn regnede man med 8 skæpper pr. tønde korn.

Ulstrup

Hovedgård som Christen Skeel ejede. Købet af fæstegårde i Hjermind sogn var en forøgelse af Ulstrup gods.

Valbygård

Hellested sogn, Stevns hrd. Præstø amt. Ejedes af fru Ide Jørgensdatter Lunge, enke efter Otto Skeel til Katholm, som var fætter til Christen Skeel. Ide var søster til Birgitte Rosenkrantz moder Elisabeth Jørgensdatter Lunge.

Vallø

Hovedgård, Valløby sogn, Bjæverskov hrd. Præstø amt.

Ejes af geheimeråd Otto Skeel, søn af Christen Albretsen Skeel. (Død 1659). Denne var fætter til Christen Skeel til Gl. Estrup. Otto Skeel var gift med Kirsten Bille, hendes mor, Kirsten Lunge var søster til Elisabeth Lunge, mor til Birgitte Rosenkrantz.

Woldbjøgrd se Valbygård.

Vorgård se Vorgård.

Vorgård

Framlev sogn, Framlev hrd. Århus amt. Gården ejes af Christen Skeel.

Xbris

X = 10 = decem, Xbris = december måned.

Yding

Landsby i Yding sogn, Voer hrd., Skanderborg amt. I følge jordebogen for Gl. Estrup 1688 ejede Christen Skeel 1 fæstegård og 4 gadehuse i landsbyen.

Yddings se Yding.

Ørum kirke

Djurs Nørre hrd. Randers amt. Hører til Ørbæk hovedgård.

LITTERATUR

Bricka C.F. og Gjellerup, S.M.: Den danske adel i det 16. og 17. århundrede bd.1 og 2. Forlaget Rudolf Klein, 1874-75.

Danmarks adels årbog. Div. bind.

Fauerholt Jensen, L.E.: Danske kornmål i 1600-tallet. Odense Universitetsforlag, 1986.

Hanne Valsø Vensild

Faye Jacobsen, Anette og Løkke, Anne: Familieliv i Danmark, System. 1986.

Glud, Søren: Ligprædiken over Chresten Skeel Jørgensen, 1693.

Holm, Edvard: Danmark-Norges indre historie fra 1660-1720, bd.1. Gad. 1885.

Ilsøe, Harald: Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700, Rosenkilde og Bagger, 1963.

Kalkar, Otto: Ordbog til det ældre danske sprog 1-5, Akademisk Forlag, 1976.

Lund, Troels: Dagligt liv i Norden, bd. 1. Gyldendal 1968.

Nicolaisen, F., red.: Gammel Estrup. Randers Amts Historiske Samfund 1993.

Ordbog over det danske sprog 1-27, Nordisk Forlag, 1919-54.

Pedersen, Henrik: De danske landbrug. Reprotryk for Landbohistorisk selskab, 1975.

Resen, Peder Hansen: Atlas Danicus, bd. 6, B, oversat til dansk ved Chr. Behrend. Gad 1934.

Personalhistorisk tidsskrift, 1942, s. 45-55.

Roussell, Aage, red.: Danske slotte og herregårde 2. udg. Hassings forlag, 1966. Div. bind.

Skeel, V.S.: Optegnelser om familien Skeel. Louis Kleins Bogtrykkeri, 1871.

Steensberg, Axel, red.: Dagligliv i Danmark bd. 1, Nyt Nordisk Forlag, 1982.

Topsøe-Jensen, Torben: Ad hjulspor og landeveje. Hasselbach, 1966.

Trap, J.P.: Kongeriget Danmark. Berlingske bogtrykkeri, 1859. Bd. 3A.

Trap, J.P.: Danmark, 5.udg. Gad. Div. bind.

UTRYKT MATERIALE

Gammel Estrup, 1 pakke med jordebøger 1584-1849, heri: Jordebog fra 1688. Viborg Landsarkiv.

Landbrug og teknik 1800-1960

af *Christine Overgaard og Jesper Wik*

Indledning

Denne artikel er et supplement til den udstilling, der fra d. 30. juni 1998 er at finde på Dansk Landbrugsmuseum, og hvis tema er den tekniske udvikling i landbruget i perioden fra 1800 til 1960. Artiklen følger opbygningen af udstillingen, og indholdet følger årstidernes gang, og samtidig med, at det er en beskrivelse af den tekniske udvikling. For at sætte de tekniske fremskridt i en større sammenhæng, beskriver artiklen landbrugets historie fra 1800 til 1960 til for-

klaring af de nye maskiner, den nye tekniske know-how og organiseringen af disse. En udvikling, der kom til at betyde så meget for erhvervet økonomisk såvel som socialt.

Landboreformerne

Landboreformerne fra slutningen af 1700-tallet var en forandring, der havde stor betydning for de 80% af befolkningen, der levede på landet. Der var i år 1800 henved 60.000 bondegårde i landet, og som følge af reformerne var ca. 15.000 af disse flyttet

Fig. 1. Maleri af C.W. Eckersberg fra 1810, Gård i Spejlsby på Møn. I år 1800 var henved halvdelen (60.000) af de danske gårde blevet udskiftet og af disse var ca. 15.000 flyttet udenfor landsbyen. Kunsthalle zu Kiel.

udenfor landsbyerne og genopført på hver deres nye jordlodder. Først i 1800-tallet blev endnu flere gårde udflyttet. Det var en stor omvæltning, fordi bonden nu ikke længere skulle indpasse sin drift efter de andre bønder i landsbyen, men istedet selv kunne bestemme sin arbejdsrytme. Man må dog ikke glemme, at hoveriet tog en stor del af mange bønders tid. Fra 1800 og indtil statsbankerotten i 1813 investerede mange bønder således penge i køb og nyetablering af gårde. Statsbankerotten satte imidlertid en stopper for dette, og lige så mange bønder fik efterfølgende problemer p.g.a. gældsætning. Der skulle gå flere årtier, inden bønderne og landet som helhed havde overvundet den økonomiske krise.

Kornsalgsperioden

Efter at have fået fodfæste og fundet rytmen i arbejdet efter reformerne og krisen opnåede bonden en bedre afgrøde. Den kunne foruden at dække hans egne behov også række til, at en del af den kunne sælges videre. Det var således fra 1830'erne til midt i 1870'erne, at kornproduktionen og kornsalget blev det centrale i landbruget og gav navn til perioden, nemlig Kornsalgsperioden.

Som det fremgår af redegørelserne for den nye teknik i følgende afsnit om plove, var det første nye, revolutionerende redskab, der blev taget i brug, svingploven. Med denne blev pløjningen mere økonomisk end med hjulploven, fordi den pløjede bedre og krævede mindre trækraft. Den grundigere pløjning bevirkede, at der kunne dyrkes mere og opnås en mere ensartet afgrøde. I kølvandet på svingploven kom - jfr. efterfølgende afsnit om harvning - de nye jordbearbejdningsredskaber harver og tromler til, der yderligere forbedrede vilkårene for dyrkningen.

Det var dog ikke alene selve jordbearbejdningen, der blev forbedret i kornsalgsperioden. Mange bønder prøvede også i begyndelsen af 1800-tallet at forbedre og forøge det dyrkede areal - jfr. efterfølgende afsnit om jordforbedring. De gravede grøfter og flyttede jord fra bakker med tør jord til lavninger med fugtig jord, ligesom de tilførte den dyrkede jord mergel. Forsøgene på at mindske problemer med sandet jord og megen blæst blev systematiseret, da Hedeselskabet blev dannet i 1866. Med statsstøtte plantedes der læhegn og hele plantager, og der skete forbedringer i opdyrkningen af hedejorden og i vandstandsreguleringen. Under kornsalgsperioden ydede forskningen også en indsats ved at studere jordens bestanddele, så det bedre kunne vurderes, hvilke forbedringer jorden behøvede og hvordan. - jfr. efterfølgende afsnit om forskning og formidling. Der blev gjort forsøg med og udviklet nye metoder til forædling af planter til gavn for bonden og hans udbytte af afgrøderne. Samtidig blev der gjort nye, tekniske fremskridt, og kornrensemaskinen blev almindelig på de danske gårde - jfr. efterfølgende afsnit om høst og tærskning. Den havde den fordel, at bønderne kunne imødekomme de øgede krav fra eksportmarkederne, især det engelske, der efterspurgte renere korn. Der blev desuden mange steder taget tærskemaskiner og aflæggere i brug som afløsning for plejlen og leen.

Udviklingen i kornsalgsperioden betød, at pengeøkonomien for alvor slog igennem hos den jævne befolkning. Det blev nu muligt for almindelige mennesker at anskaffe sig industrielt fremstillede varer, og på det landbrugstekniske område udviklede maskinproduktionen sig fra at producere redskaber næsten helt af træ til at producere redskabsdele af smede- el. støbejern.

Andelstiden

I midten af 1870'erne kom det store skifte i dansk landbrug, da kornproduktionen ikke længere kunne betale sig. Den oversøiske kornproduktion udkonkurrerede den danske, og man så sig derfor nødsaget til at omlægge de fleste landbrug fra vegetabiliske til animalske landbrug. På det tidspunkt var avlsforeninger startet rundt i landet, og fra 1882 tog bønder andelsideen op i forbindelse med mejeridrift og siden også slagteridrift m.fl. - jfr. efterfølgende afsnit om andelsbevægelsen. Andelsmejerierne og andelslagterierne blev direkte aftagere af bøndernes sødmælk og slagtesvin. Her blev produkterne forædlet, og smør og bacon blev landets dominerende salgs- og eksportvare. Således blev bonden i kraft af andelsbevægelsens udbredelse konkurrencedygtig på det marked, der hidtil havde været beholdt større gårdejere og godsejere. Perioden frem til 1940 kan med rette kaldes Andelstiden.

Fra 1870'erne og til 1940 udviklede landbrugsredskaberne sig også, så jordbearbejdningsredskaberne efterhånden blev produceret helt af jern. De blev forbedret, men principperne i redskabernes konstruktion var langt hen ad vejen de samme som i kornsalgsperioden. Der kom en række nye maskiner på markedet, såsom selvbindere, såmaskiner, selvrensede tærskværker og mekaniske kraftmaskiner - jfr. efterfølgende afsnit om høst og tærskning, såning og trækraft. Desuden blev sædskiftet ændret i dette tidsrum, da der ikke længere var brug for korn til eksport, men derimod til foder til den voksende kvægbestand, og det øgede husdyrhold gav samtidig en gødningsmængde, der forbedrede udbyttet fra markerne.

Traktorenes revolution

Efter 2. verdenskrig blev det almindeligt

med traktorer overalt i landbruget - jfr. efterfølgende afsnit om traktorer. Med traktorenes hjælp kunne landbrugsproduktionen gøres endnu mere effektiv end tidligere og arbejdet i landbruget kunne foretages af færre mennesker. Dette betød først, at der ikke var brug for så mange karle og piger i landbruget, siden at konen blev udearbejdende, og endelig at mange landmænd blev deltidslandmænd. Af andre, nye maskiner, der kom til efter 2. verdenskrig og frem til 1960, skal nævnes grønthøsteren og mejetærskeren. Der kom dog ikke bare nye og forbedrede maskiner i perioden, nu blev det også almindeligt at regulere markdriften v.h.a. kemiske stoffer og kunstgødning. Da arbejdshesten, som følge af traktorenes indtog efter 1945, helt forsvandt fra landbruget, bør tiden fra 1940-1960 kaldes for Traktorperioden.

Plov og pløjning

Der har været anvendt forskellige former for plove i landbruget helt tilbage til oldtiden. Pløjningen har altid haft som formål, at løsne jorden, at rense jorden for ukrudt, og tilføre jorden ilt. Pløjningen er måske den vigtigste af alle arbejdsprocesser i landbruget. Og ploven er derfor vores vigtigste landbrugsredskab.

Hjulploven havde været i brug siden slutningen af vikingetiden eller tidlig middelalder, men den var nu (år 1800) blevet forældet. Den var meget tung at trække, og der blev ofte brugt 4-6 trækdyr, heste eller stude, for en hjulplov, ja, i enkelte tilfælde endnu flere. Fra Læsø er der kilder der peger på, at der har været brugt seksten trækdyr til en hjulplov. Efter jorden var blevet pløjet med hjulploven, var der ofte pletter på marken, hvor der stadig groede græs og andre ukrudtsplanter. Hjulploven afskar ikke furen helt, og derfor rensede den ikke jorden fuldstændigt for ukrudt. En sidste ulempe ved

hjulploven var, at man til trods for det store antal trækdyr ikke kunne pløje så dybt, som man kunne ønske sig.

Pløjning med hjulplov

I forbindelse med den voksende efterspørgsel på korn i midten af 1700-tallet øgedes interessen for bedre landbrugsredskaber og dermed for bedre plove. Det var først og fremmest godsejerne der interesserede sig for bedre redskaber. Der havde været tradition blandt bønderne for at bruge gamle og udslidte redskaber til hoveriarbejdet, da bønderne derved kunne spare de bedste redskaber til sig selv. Derfor var hoveripløjningen ikke god, hvilket betød, at afgrøderne heller ikke var så gode på godserne. Det var således både i herremændenes og i bøndernes interesse, at herremændene selv anskaffede sig nye plove, og ansatte plov-

karle til at foretage pløjearbejdet. Bønderne skulle så i stedet for hoveriarbejdet betale en pengeafgift til herremanden. Derved kunne herremanden få foretaget en bedre pløjning, og få en bedre drift, og bønderne kunne få mere tid til at passe deres egen jord, så det samlede høstudbytte derved kunne forøges.

I 1769 blev Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab oprettet. Selskabet skulle virke for en bedre og mere effektiv landbrugsproduktion i Danmark. Allerede året efter selskabets oprettelse, d. 18/10 1770, stod det bag affholdelsen af en plovkonkurrence ved Bernstorff gods nord for København. Her skulle det bevises, at der med fordel kunne anvendes andre plove end hjulploven. I konkurrencen blev der afprøvet fem plove, hvoraf de fire var sving-

Fig. 2. Hjulploven havde været i brug fra tidlig middelalder, men var ved starten af 1800-tallet blevet forældet. Den var for tung at trække, og den rensede ikke jorden godt nok. Akvarel, som Rasmus Christiansen forestillede sig, arbejdet er sket, 1900, DLM.

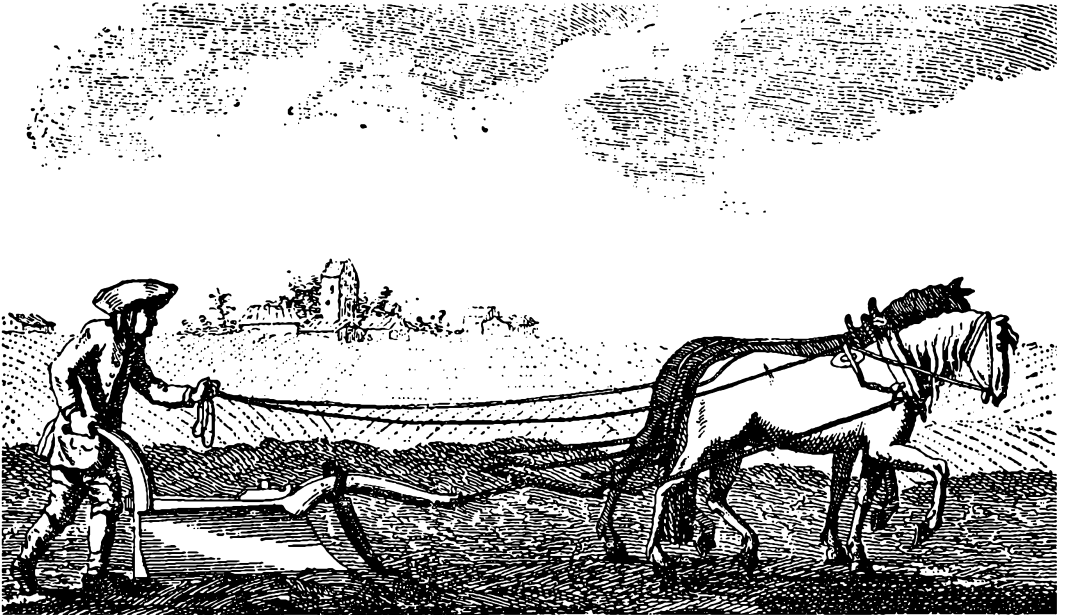

Fig. 3. I 1770 afholdte Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab en plovkonkurrence. Ved denne konkurrence viste det sig, at svingploven kunne pløje dybere, var lettere at trække og rensede jorden bedre end hjulploven. Kobberstik af I. Haas, 1770.

plove. To kom fra Falkenstein i Norge (en let og en tung), den tredje plov kom fra Langesund, også i Norge (alle tre norske plove var produceret efter engelsk forbillede), den fjerde var en Rotherham plov fra Storbritanien, og den sidste var en sjællandsk hjulplov. Konkurrencen viste, at svingploven var bedre end hjulploven. Svingploven kunne trækkes af kun to heste, den kunne pløje dybere, og den kunne vende jorden bedre (og rensede dermed bedre for ukrudt). Det skal bemærkes at Landhusholdningsselskabet kun afprøvede een dansk produceret plov ved plovprøven i 1770. I Vestjylland havde man siden midten af 1700-tallet gjort gode erfaringer med en tredje plovtype, trilleploven. Trilleploven var udviklet af lokale smede, og mindede meget om svingploven. Teknisk set var svingploven og trilleploven lige gode. Men der er ikke noget, der tyder på, at

Landhusholdningsselskabet har haft kendskab til denne vestjydske opfindelse. Det er paradoksalt, at Landhusholdningsselskabet havde bedre kendskab til udenlandske redskaber, end til de danske. I tiden efter 1770 agiterede Landhusholdningsselskabet kraftigt for svingploven. Der blev udsendt en mængde skrifter, der anbefalede brugen af svingplove, og der blev uddelt svingplove som præmier ved forskellige konkurrencer.

Billede af plovprøven i 1770

Når svingploven bearbejder jorden, skærer den det øverste jordlag i strimler, kaldet furer. Først skærer langjernet plovfureren af lodret, derefter skærer »skæret« plovfuren af vandret (i bunden). Herefter glider de afskårede jordstrimler op ad muldfjælden, hvor den bliver vendt med bunden i vejret (mere nøjagtigt 135°).

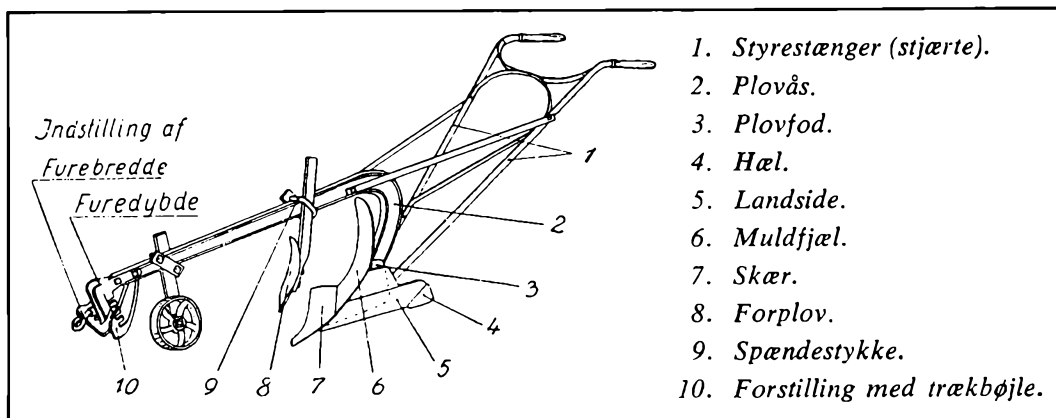

Fig. 4. Skemategning af svingplov. Fra: Knud Hansen Landbrugets Redskaber og maskiner, s. 69.

Skemategning af svingplov

Svingploven var op imod to generationer om at blive almindeligt udbredt i landbruget. Til trods for svingplovens klare fordele i forhold til hjulploven, var der stor skepsis over for den. Først omkring 1830'erne var den almindeligt kendt blandt bønderne, men på enkelte gårde blev svingploven først indført endnu senere. En af grundene til den store skepsis over for svingploven var, at den ødelagde for meget ukrudt. I 1800-tallet var det almindeligt, at stubmarken blev brugt til græsning for heste og køer før vinteren. Denne mulighed blev ødelagt af svingploven, da den rensede jorden for godt. En anden og mindst lige så vigtig faktor for landmændenes tøven over for svingploven var landbrugskrisen i begyndelsen århundredet. Før 1830'erne var der ikke kapital i landbruget til nye investeringer. Det var naturligvis også af betydning, at landmanden kendte til hjulploven. Han vidste hvordan den skulle betjenes og han kunne selv vedligeholde og reparere den. Der er set mange eksempler på forbedrede hjulplove. Det vil sige, at mange landmænd har forsøgt at overføre svingplovens fordele til gamle plove. Der blev monteret støbt eller smedet muldfjæld på mange af de gamle hjulplove,

og flere af dem fik åsen afkortet og hjulene fjernet.

Omkring 1830-1850 blev svingploven almindelig i hele det danske landbrug. Det betød, at der ikke længere var brug for så mange trækdyr som tidligere, og dermed var der ikke brug for så store arealer til foderstoffer til trækdyrene. Landbruget kunne nu producere langt mere korn, end der var brug for i Danmark, og overskudsproduktionen kunne eksporteres til England, der var blevet industrialiseret. På den måde slog pengeøkonomien for alvor igennem hos den brede befolkning. Almindelige bønder fik nu mulighed for at købe importerede industrivarer eller kolonialvarer. Staten støttede indirekte den voksende korneksport. Den danske infrastruktur blev kraftigt udbygget med jernbaner fra 1847 og med dampskibe og forbedrede havneanlæg, Esbjerg havn blev åbnet som eksporthavn i 1873, og i 1874 blev Esbjerg og København forbundet via jernbanenettet.

Udviklingen af svingplove og andre maskiner i starten af 1800-tallet betød, at der kom en civil metalindustri i Danmark. De første jernstøberier producerede først og

fremmest plovgoods og andre ting der brugtes direkte i landbruget, senere blev produktionen udvidet til også at omfatte andre brugsgenstande, f.eks. kakkelovne, komfurer, vandpumper og vinduer. Mange af de gamle landhåndværk blev efterhånden industrialiserede, landsbysmeden lavede hjulploven - maskinfabrikken lavede svingploven osv. Teknikken i produktionen hang også nøje sammen med indførslen af svingploven. I 1784 opfandt skotten Wilkinson kupolovnen. Det var en lille og effektiv smelteovn, der gjorde det muligt at producere kvalitets støbejern billigt. Dette var naturligvis også en afgørende forudsætning for udbredelsen af svingploven og andre støbejernsprodukter. Op gennem 1800-tallet blev der etableret jernstøberier overalt i Danmark, og det blev almindeligt at anvende industrielt fremstillede metalvarer, ikke bare i landbruget, men i hele samfundet.

Harver og harvning

Harven har på samme måde som ploven gennemgået en enorm udvikling i perioden 1800-1960. Formålet med harvningen er, at få jorden udjævnet efter pløjning, at findele jordknolde, bekæmpe ukrudt og tildække såsæd.

Når jorden blev findelt var det muligt at så langt mere ensartet, end hvis jorden blot var pløjet og dermed knoldet. Hvis såbedet (marken) var velbehandlet, inden der blev sået, var det muligt at så kornet meget tættere. Harven var, lige som svingploven, en af de tekniske forudsætninger for kornsalgsperioden. Ved harvning af pløjet jord var det almindeligt, at harvningen blev foretaget på tværs af plovfurerne eller i et zig-zag mønster. Derved blev plovfurerne udjævnet, og jordknolde blev slået i stykker. Harvningen blev også brugt til bekæmpelse af ukrudt, før end det blev almindeligt med

kemiske ukrudtsbekæmpelsesmidler. Mange ukrudtsplanter og ukrudtsrødder kunne trækkes op af jorden og rives sammen med harven. Ved ukrudtsbekæmpelse med harvning var det især vigtigt, at jorden var tilpas fugtig. Dette blev især brugt i 1800-tallet, da braklægning var almindeligt, da man naturligvis ikke kunne foretage dette på en tilsået mark. Harvning har også været brugt til tildækning af såsæd.

I første halvdel af 1800-tallet blev foldeharven, også kaldet danskharven, brugt overalt i Danmark. Den var bygget helt af træ, og blev produceret i landsbyerne eller ude på gårdene. Tænderne, der også var af træ, blev hurtigt slidt, og den firkantede bul (ramme) blev hurtigt rokket løs. I 1840 indførte forpagter N.E. Hofman-Bang, Hofmangsgave på Fyn, en ny harvetype. Han var blevet inspireret til den via sit arbejde som embedsmand i Sverige, så den kom til at gå under betegnelsen svenskharven. Svenskharven var på en gang både meget enkel, og meget solid i sin konstruktion. Den blev hurtigt almindeligt brugt over hele landet. Svenskharven blev bygget hos de lokale landsbysmede, og var derfor billig i anskaffelse. Der var ingen problemer med omskoling af landmændene, da den blev anvendt på samme måde, som man tidligere havde anvendt foldeharven. Desuden var den meget let at vedligeholde. Svenskharven var karakteristisk ved sin trekantede form og sine kraftige, fremadbøjede jerntænder med firkantet stilk og udsmedet tandplade, gåsefod. De tidligste svenskharver havde bulle af træ, men mange smede begyndte hurtigt at lave svenskharver helt af jern, og under tiden i hjerteform.

Svenskharve af træ

Fra midten af 1800-tallet kom der også andre harver frem. Omkring 1860 kom den zig-zag

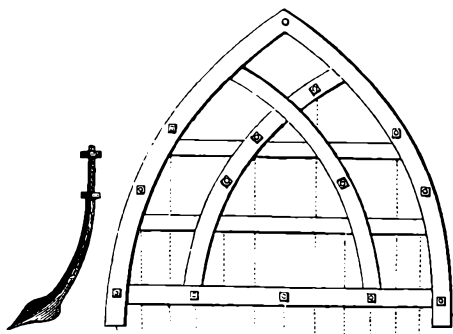

Fig. 5. I 1840 konstruerede N.E. Hofman-Bang Danmarks første svenskharve. I løbet af kort tid blev svenskharven udbredt overalt i landbruget. Kobberstik i J.S. Greve: Redskabs- og Maskinlære, 1871, s. 134.

formede Howardsharve, også kaldet zigzagharven. Den var fra starten produceret helt af jern. Men den kunne variere en del i udformning. Den kunne være let og have spidse lige tænder, eller den kunne være svær og have tunge fremadbøjede tænder, eller den kunne have gåsefødsformede tænder. Da var den velegnet som sæddækker.

I 1860 kom grubberen eller extirpatoren, som den også er blevet kaldt. Grubberen var et jordbearbejdningsredskab, der skar sig gennem jorden med knivformede tænder, og den var velegnet til dybdebehandling af jorden. En anden harvevariant der kom frem i 1860'erne, var rundharven. Den bestod af et eller to led med rund bul og lige tænder. Den var, lige som Howardsharven, produceret helt af jern. Den virkede således, at når den blev trukket hen over marken, roterede harvedelene. Hvis der var to led, roterede de mod hinanden. Rundharven var meget tung at trække, dyr i anskaffelse og blev derfor, ligesom grubberen, kun anvendt i begrænset omfang og mest på større gårde.

I 1880'erne konstruerede Niels Jensen Fogh, fra Thorning ved Kjellerup, Foghs Patentharve. Han havde som ung været i lære på Hofmangave på Fyn, hos svenskharvens danske opfinder N.E. Hofman-Bang. Det var muligvis her, at Fogh fandt interesse for harver. Foghs Patentharve var på mange måder en videreudvikling af svenskharven. Patentharven er meget tung, og den har lange fremadbøjede tænder, der er bredere for neden. Dette gjorde, at den var særdeles velegnet til at ødelægge og oprive ukrudtsrødder med. Den var produceret af jern, men havde hjul af træ. Det var noget helt nyt med hjul på harver i 1880'erne. Patentharven kunne indstilles, så det blev muligt at bestemme den dybde, hvori den bearbejdede jorden. Patentharven blev aldrig nogen kommerciel succes, men vandt stor anerkendelse og mange medaljer, og den blev efterlignet af mange andre maskinfabrikanter. Som 82-årig, i 1914, præsenterede Fogh sin sidste harve. Den gav ham den største anerkendelse i form af et sølvbæger fra Landhusholdningsselskabet og et legat.

Fogh's Patentharve

En af grundene til at patentharven aldrig blev den store succes var, at der omkring år 1900 kom to helt nye harvetyper frem, fjedertandsharven og den trehjulede kultivator. Disse to havde som noget helt nyt fjedrende tænder. Og de kunne begge, som Foghs Patentharve, indstilles i dybden. De var begge bygget helt af jern, og det blev disse harver, der kom til at afløse svenskharven, der siden 1840 var blevet udbredt til stort set alle gårde i landet.

Fjedertandsharve og kultivator

Det skal i øvrigt bemærkes, at harverne gennemløb den samme udvikling som plovene med hensyn til materiale. De tidligste

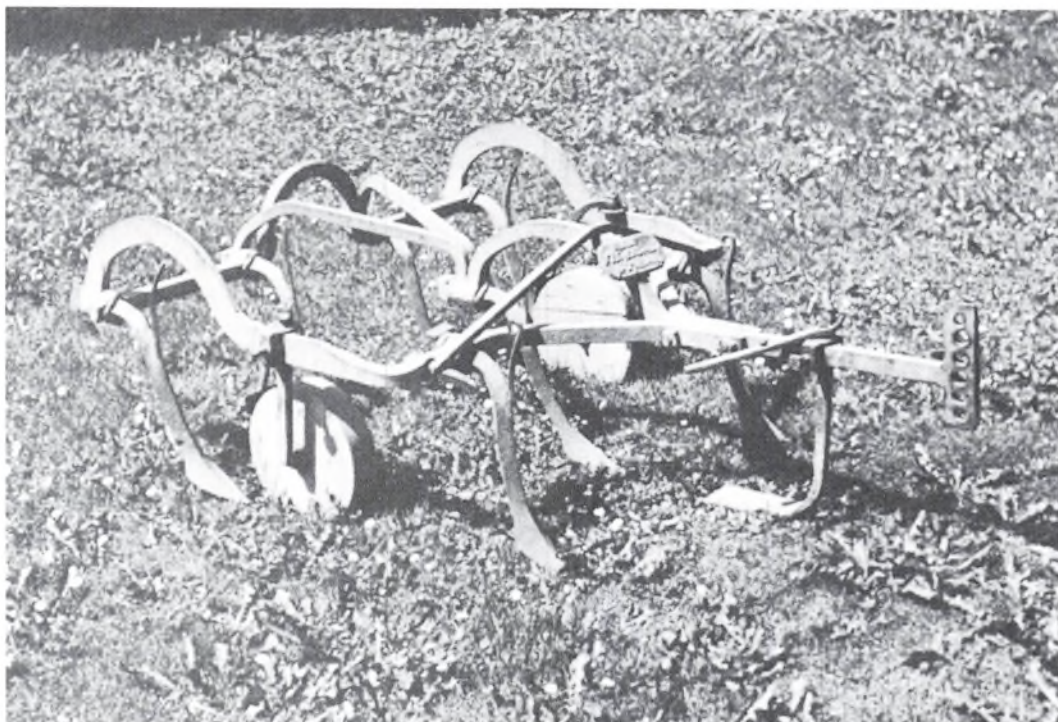

Fig. 6. Fogh's Patentharve blev fremstillet helt af jern fra sidst i 1800-tallet, og det var muligt at indstille den dybde, hvori den bearbejdede jorden. Harven blev rost meget, men fik ikke nogen stor udbredelse. Fotografi i DLM.

harver var, ligesom de tidligste plove, produceret næsten helt af træ. Senere blev sliddelene på både plove og harver lavet af jern, for til sidst at blive lavet helt af jern.

Jordforbedring

Hedens tilplantning

Opdyrkningen af heden i Jylland var ikke noget nyt fænomen. I 1760-63 var immigranter sydfra kaldt hertil for at opdyrke heden, men det blev kun en kort affære. Præsten Bjerregaard fra Hjerminde blev den første dansker, der havde mere held med arbejdet på heden. I perioden 1797-1860, lod han sin egen hedejord plante til med træer. Han skrev flere bøger om tilplantning af heden, gav gode råd om valg af træer og delte træer ud til beplantning.

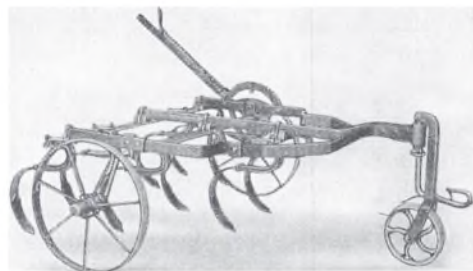
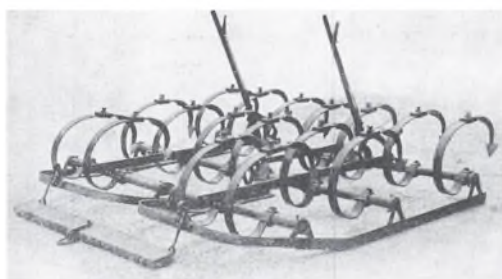

Fig. 7. Det var den trehjulede kultivator og fjedertandsharven der kom til at afløse svenskharven først i 1900-tallet. De to harver var begge fremstillet helt af jern, og havde fjedrende tænder. Billede fra H. Rosenstand Schacht: Det danske landbrugs maskinbog, 1940.

I 1866 stiftede E.M. Dalgas Det Danske Hedeselskab med det formål at plante træer og gøre heden frugtbar til dyrkning. Købmænd og godsejere støttede selskabet økonomisk, og Landhusholdningsselskabet forærede planter til bønder til plantning af læhegn. I de efterfølgende 40 år blev der plantet 400 km læhegn. Når der var skærm for vinden, og sandfygningen mindske- des, var betingelserne for afgrøder forbed- ret. Der blev gjort forsøg med forskellige træsorter, og det viste sig, at fyrretræer var mere hårdføre end grantræer, mens løv- træer først kom på tale, når plantagerne var veletablerede.

Da plantagerne begyndte at give afkast i større mængde i 1930'erne, diskuterede man det rentable i de forskellige træproduk- ter. Der var på det tidspunkt ca. 87.000 ha. fredede plantager anlagt af Hedeselskabet og ca. 60.000 ha. tilhørende Statsskovvæse- net el. Klitvæsenet, foruden de private plan- tager.

Efter 2. verdenskrig opstod et nyt behov for tilplantning af områder. Det drejede sig om brunkulslejerne, der var udnyttet kraf- tigt under krigens mangel på brændsel. Lejerne lå nu hen med sand og klitter, der gav omgivelserne problemer med sandfyg- ning. En brugbar løsning var tilplantning med gyvel.

Hedens opdyrkning

De mange bønder, der ejede hede- eller mosejord, havde stor interesse i tilplantnin- gen, men det var ikke alle, der havde penge og tålmodighed til at vente på, at træerne groede op og gav fortjeneste. Derfor påtog Hedeselskabet sig med statsstøtte at rådgive bønderne om hedejordens bearbejdning, så de kunne dyrke afgrøder på den.

Da Hedeselskabet startede, var opdyrk- ningen af heden endnu meget spredt. Men med selskabets vejledning og bøndernes ønske om at få del i de fordelagtige priser på korn frem til 1876, tog arbejdet form. Lyn- gen var meget svær at pløje igennem med et spand heste og en almindelig svingplov, men i stedet brændte man lyngen af. Om foråret »skræpløjede« bonden sin jord, d.v.s. pløje det øverste, tynde jordlag, hvor- efter han lod den ligge i 2-3 år, til der groede lyng frem igen. Så brændte han den nye lyng af, pløjede hedejorden lidt dybere, og lod den ligge endnu en vinter, for at den rig- tigt kunne få luft. Først efter 5 år såede man korn på heden. Det var lang tid for hede- bonden at vente på den første afgrøde.

Fra 1880-1900, da man begyndte at blan- de mergel, en kalkholdig lerjord, i hedejor- den, erstattede det den anden afbrænding af lyngen. I den forbindelse harvede bonden jorden med en tallerkenharve. Fremgangs- måden kortede et år af ventetiden. Da fore- ningen »Hedebruget« blev dannet i 1906, forbedrede det hdebondens vilkår endnu mere. Hedebruget hjalp bonden økonomisk, som supplement til Hedeselskabets vejled- ning og leje af redskaber. Pengene bevirke- de, at bonden kom hurtigere i gang med dyrkningen af sin jord.

I 1920'erne, da traktorer blev mere udbredt i Danmark, revolutionerede det hedeopdyrkingen. Nu kunne man trække store plove, der kunne pløje ned til 90 cm's dybde. En sådan plov havde Hedeselskabet, og den gik under navnet »Kæmpeploven«.

Bønderne lejede Kæmpeploven sammen med 2 traktorer på larvefodder. Når man pløjede jorden så dybt, slap man for at bræn- de lyng af overhovedet. Man fik også pløjet det genstridige jordlag af al op. Al havde en

Fig. 8. Som man kan se, var Kæmpeploven kæmpe stor, og den krævede stor trækraft. Fotografi af Hedeselskabets Kæmpeplø fra fabrikken i Bovlund, Hedeselskabet.

sammensætning og en tæthed, der lukkede for vandgennemtrængningen i jorden. Det gjorde jorden fugtig og sur, så afgrøderne ikke kunne trives. Efter Kæmpeplovens arbejde kunne opdyrkningen med korn starte 1-2 år efter, man var begyndt. V.h.a. mergel og kunstgødning blev valgmulighederne blandt afgrøderne stort set de samme, som for de bedre jorder i Østjylland.

Plantagerne, læhegnene, Kæmpeploven og kunstgødningen betød, at der i 1960 kun var meget lidt og nu fredet hede tilbage i Danmark. Bønderne havde i 1966 indvundet mere end 600.000 ha. land, der kunne dyrkes.

Mergel

I 1770 introducerede Landhusholdnings-

skabet en præmiering af bønder, der plantede levende hegn. Det gjaldt også fra 1777 for dem, der afledte skadeligt vand fra markerne eller spredte den kalkholdige jord, »mergel«, ud på udpint jord. Landhusholdnings-selskabet var opmærksomt på, at det ikke var nok at anvende de rette redskaber til jordens bearbejdning. Det var lige så vigtigt, at den jord, bønderne dyrkede, var i god stand - hvad den langt fra altid var.

Mergel fandtes i forskellig mængde på mange gårde i de dele af landet, hvor jorden stammer fra moræneaflejringer. Her havde bønderne fra begyndelsen af 1800-tallet gravet mergel op og brugt den til at kline på bindingsværkshusene. De kendte også mergelens gode indvirkning på jorden, men forstod ikke, hvorfor virkningen pludselig

holdt op efter nogle år og tværtimod forringede udbyttet. Forklaringen er den, at kalken i mergelen neutraliserer sur jord og fremskynder frigivelsen af næringsstoffer i jorden, som planterne behøver. Derfor sker der en hurtig forøgelse af afgrøderne. Men gødede bonden ikke samtidig sin mark, slap næringsstofferne op, og så havde merglingen fået den modsatte virkning på jorden.

De bønder, der ikke kunne skaffe mergel på deres ejendom, blev hjulpet, da Hedeselskabet fra 1880-1900 anlagde mergelbaner. Banerne gik fra mergellejerne, hvor mergel blev gravet op, og til stationer i de områder, der manglede mergel. Her hentede bonden den med hestevogn og spredte den ud på markerne om efteråret. Når mergelen havde ligget vinteren over og var skørnet af frosten, pløjede han den ned i jorden om foråret inden såningen.

Der var dog bønder, der havde så langt til mergelstationerne, at de ikke kunne hente mergelen med hestevogn. Fra 1904 skiftede man de faste spor ud med spor, der kunne lægges hen over markerne og flyttes fra egn til egn, efterhånden som behovet for mergel blev opfyldt. Samtidig tilbød firmaerne, der stod for opgravningen og udbringningen, at fremstille såkaldte »Kalktrangskort« for hver eneste ejendom, så bonden kendte sin jords nøjagtige behov for kalk.

Staten ydede økonomisk støtte til transporten, og det var medvirkende til, at der kom gang i merglingen. I 1930'erne gravede man mergelen op af lejerne med store gravemaskiner, og kørte den direkte til gårdene på lastbiler. Her spredtes den på markerne med en traktortrukket vogn med et særligt spredeapparat på.

Fig. 9. Fotografi af mergelgrav på Bornholm, 1903 Bornholms Museum, Rønne.

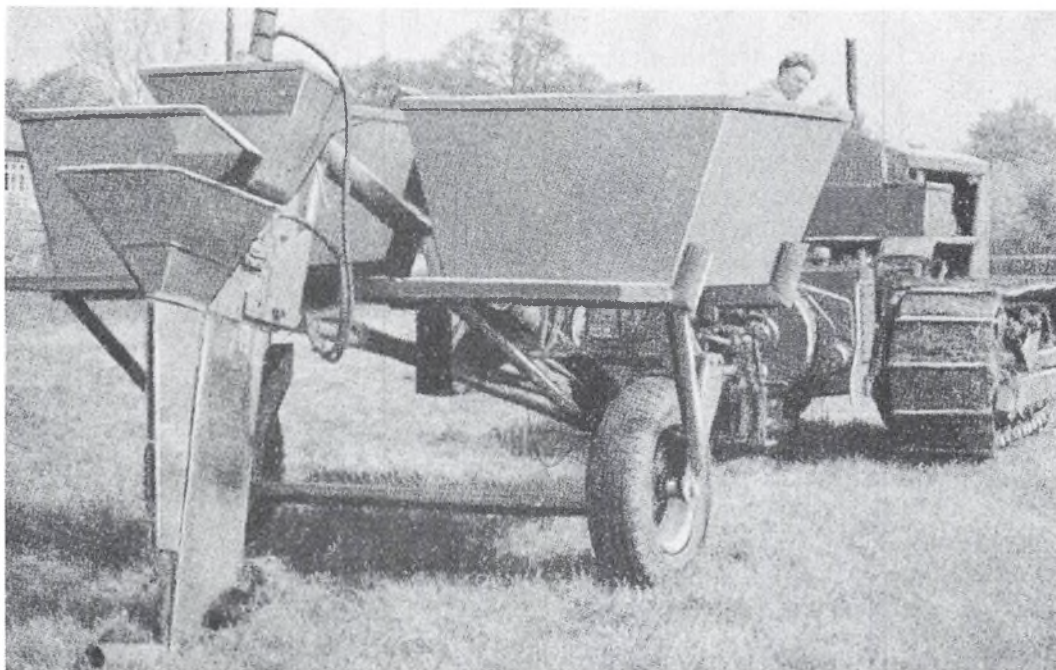

Fig. 10. Fotografi og tegning af det sidste nye indenfor dræning med kædegraver fra Hedeselskabets Tidsskrift, 1958.

Den tekniske udvikling af gravemaskiner, traktorer og beregning af jordens behov for kalk havde forbedret bondens adgang til mergel og dermed til en større og bedre afgrøde. Teknikken havde gjort arbejdet med mergelen hurtigt og effektivt, men den havde også gjort mange af de mænd, der havde arbejdet i mergellejerne, arbejdsløse.

Dræning

Omkring 1800 var det almindeligt udbredt at klare vandafledningen fra markerne ved at pløje render i jorden. Man fyldte også lavninger og våde arealer med jord fra f.eks. gravhøje. Værdien af denne type jordforbedring var utilstrækkelig og vakte ikke begejstring blandt bønderne. Oveni kom krisen i landbruget efter statsbankerotten i 1813, så først i 1830'erne og 40'erne voksede interessen for jordforbedringsarbejdet.

I 1848 prøvede man første gang i Dan-

mark de fabriksfremstillede tegldrænrør fra Skotland. De blev lagt ned på række i særlige, gravede render i jorden og dækket til. Man slap da for grøfterne, der tog plads fra det dyrkede areal, og som var besværlige at komme rundt om med heste og landbrugsredskaber. Renderne blev gravet ved håndkraft med særlige drænsbarer og trækskovle, og for at placere rørene i renderne brugte man specielle læggekrøge.

Resultatet af afvandingen med de skotske drænrør vakte begejstring. Landhusholdningsselskabet sendte unge mænd til Skotland for at lære de nye afvandingemetoder, og uddannelsen i Skotland fortsatte i mange år. I 1853 startede en dansk produktion af drænrør på teglværker rundt om i landet.

I 1915 blev der foretaget undersøgelser over hele landets behov for grundforbed-

ring v.h.a. en ny teknik til beregninger af jordbundsforholdene. I den forbindelse kunne bonden få udarbejdet et drænkort over sin ejendom med indtegnning af rørledningernes placering. Det satte skub i fornyelsen af gamle, ineffektive drænelininger, omend selve arbejdsformen var den samme. Fordelene ved at få drænet jorden ordentligt var, at man kunne så afgrøderne 2-3 uger tidligere end ellers. Samtidig viste undersøgelser, at høsten gav ca. 50% større udbytte.

Nye opfindelser af dræningsmaskiner kom til Danmark efter 2. verdenskrig. En af dem var »Parson dræn-grøft-grave-maskinen«, der både kunne grave render og lægge rør ned. I 1958 kom en dræningsmaskine med »torpedoplov« og aggregat på markedet. Den kunne støbe rørene direkte i renderen. Trods disse fordele var det alligevel dyrere at benytte disse maskiner, end at få arbejdet gjort manuelt.

Vanding, afvanding og landindvinding

I begyndelsen af 1800-tallet begyndte man at

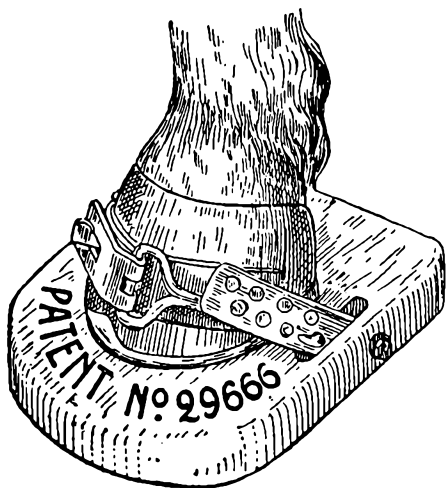

Fig. 11. Bonden måtte forsyne hestene med dyndsko, for at de ikke sank alt for dybt ned i den fugtige mosejord. N. Basse: Grundforbedringsarbejder samt mose og engkultur, 2. udg., 1925.

interessere sig for afvanding af engarealer og moser. De fleste gårde i Danmark havde arealer med eng eller mose. Nogle steder græssede kreaturerne, og andre steder gravede bonden tørv af det øverste lag, men undergrunden var for våd og blød til, at der kunne dyrkes afgrøder. Hestene sank i, også selvom man gav dem »dyndsko« på. Heldigvis kom produktionen af de engelske drænrør ejerne af moser og enge til gode.

I første omgang, fra 1850-1870, var resultatet af dræning af enge og moser knap så godt. Fra 1870 udgav Hedeselskabet pjecer med hollandske erfaringer med opdyrkning af moser. I 1888 købte staten/selskabet jord i Vildmosen, hvor det anlagde forsøgsstationer. De afprøvede forskellige arbejdsformer, og ud fra forsøgsresultaterne vejledte de bønderne i deres arbejde.

Foruden dræning skulle moser eller enges tørvelag også smuldres og trykkes sammen, så det kunne give et fast grundlag for afgrøderne at vokse i. Først brændte nogle bønder det øverste tørvelag af. Bagefter harvede de asken ned i jorden - gerne med en engharve, eller en tallerken-harve - og tromlede jord og aske godt sammen. Blev det frost i løbet af vinteren, harvede og tromlede bønderne den frosne jord endnu engang, så overfladen blev ekstra findelt.

Der var dog et problem med opdyrknin-gen af enge og moser. Jorden kunne ikke holde på vandet om sommeren, når det var varmt og tørt, og så visnede planterne. Det hang sammen med, at engene i de kolde og våde årstider var meget vandholdige med tilsvarende lidt ilt. Derfor gik planternes rødder ikke særlig dybt, og derfor var planterne særligt følsomme i varme og tørre sommer-måneder, hvor det øverste jordlag tørrede ud. Når man inddæmmede eller inddigede

arealer og afvandede dem, måtte man sørge for, at arealerne også kunne tilføres vand i sommermånederne.

Til det formål gravede bønderne grøfter og lavede sidekanaler fra en å eller et vandløb til engene. Kanalerne blev opstemmet, så tilstrømningen af vand kunne reguleres ved at åbne eller lukke stemmeværket, men fra 1860'erne blev der brugt såkaldt ventil-dræning. Det indebar, at der blev sat rør på drænledningerne i jorden, der førte op til jordoverfladen. Ved hjælp af ventiler i rørene kunne ledningerne fungere enten til at aflede vand med eller til at sprede det ud på engene med. Den kombination af vanding og afvanding blev meget udbredt.

I begyndelsen af 1870'erne tog private aktieselskaber tilløb til at inddæmme og opdyrke områderne ved Kolindsund indsø på Djursland, Vildmoserne ved Limfjorden, Lammefjorden ved Odsherred på Sjælland, Rødby fjord ved Lolland, Bøtø Nor på Fal-

ster og områder langs Amager. Til tørlægningen af Lammefjorden, byggede man en dæmning fra Audebo til Gundestrup. Den blev forsynet med både tidevandssluser og en vinddrevet pumpe til at aflede yderligere vand fra området.

Som tiden gik og ny teknik kom til, kom der forskellige typer pumper at vælge imellem. Valget afhang af, hvor meget vand, der skulle ledes væk, og hvor langt eller hvor højt, det skulle pumpes.

Tegningerne her viser de 3 mest udbredte typer: Stempelpumpen, der nok var sikker i drift, men hvis effektivitet ikke var så god. Vandsneglen, der var simpel i sin konstruktion og mobil, men havde en lille vandkapacitet. Og endelig Centrifugalpumpen, der arbejdede med skovle, var uden skrøbelige ventiler eller stempler, og fandtes i alle størrelser. Alle kunne de drives ved håndkraft, dampkraft, vindmøller og senere elektricitet.

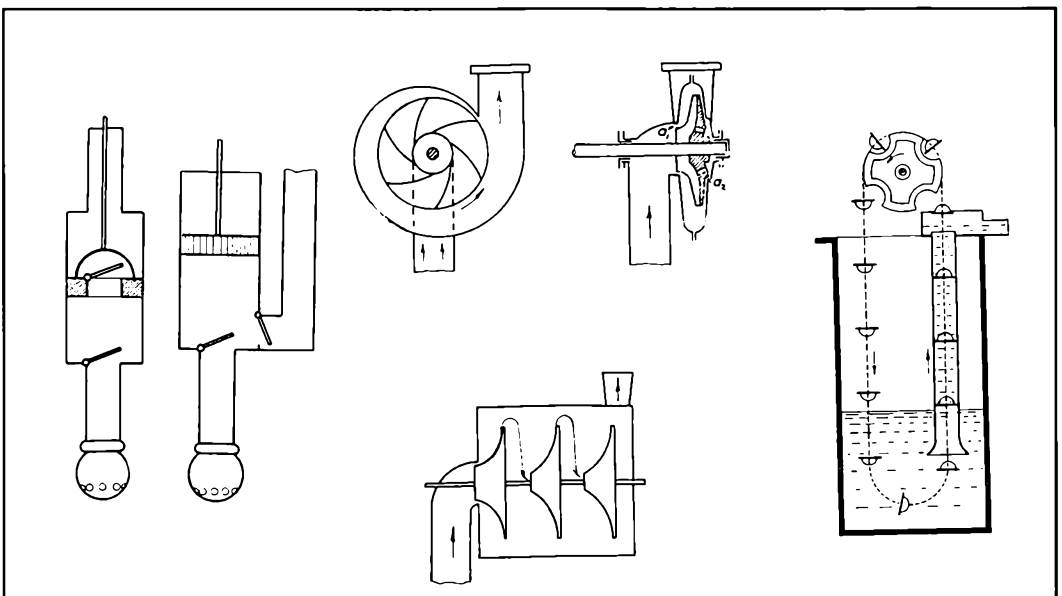

Fig. 12. Stempelpumpen, centrifugalpumpen og vandsneglen var 3 forskellige metoder til afledning af vand fra f.eks. inddigede områder, Th. Madsen-Mygdals, Landbrugets Ordbog, 1952.

Helt frem til 1. verdenskrig lå størstedelen af de indvundne landområder hen som enge. Efter verdenskrigen blev jordfræsere inddraget i bearbejdningen af moser og enge. Chr. Andersens Maskinfabrik i Holbæk fremstillede f.eks. en Siemens jordfræser, der kunne sættes på en Fordsontraktor og styres som en plov. Den findelte jorden bedre end harverne, og var derfor at foretrække. En anden model, som Hedeselskabet tog i brug, var en traktor på jernhjul, bygget sammen med en jordfræser med knive. Den kunne både fræse og tromle jorden.

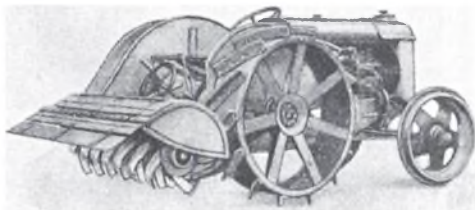

Fig. 13. Tegning af jordfræser med knive og glidekobling monteret på Fordsontraktor. Th. Madsen-Mygdal: Landbrugets Ordbog, 4. udg. 1 s. 756, 1951.

Da fræsere kom frem, blev Vildmosen og Lammefjorden særligt interessante. Nu blev jorden behandlet så godt, at der kunne dyrkes rodfrugter med fortjeneste, og sådan udvikledes produktionen af Lammefjordsgulerødderne og Vildmosekartofflen.

Såning

Såning bliver foretaget om efteråret eller om foråret. Såningen finder sted, når jorden er blevet pløjet, harvet og evt. tromlet. Ved såning fordeles sæden i jorden i et afmålt kvantum, ikke for meget og ikke for lidt. Det er vigtigt, at såningen bliver foretaget således, at sædekornet kommer til at ligge med korrekt afstand, ikke for tæt eller for tyndt eller for dybt eller for højt, men således, at

planterne får den mængde jord og lys, de har brug for.

Sædemand:

Fra gammel tid havde bonden sået kornet med hånden. Når marken var blevet pløjet og harvet, kastede han sædekornet ud over marken, og herefter blev den tildækket med en sæddækker. Arbejdet med at så var meget vanskeligt og krævede stor erfaring. Derfor var det oftest husbonden selv, der foretog dette arbejde.

Såmaskinen

Såmaskinen har sin oprindelse i Arabien, hvorfra den kom til Spanien i starten af 1600-tallet. I 1636 kom den til Østrig og derefter til England. Til Danmark kom den først i 1800-tallet i form af bredsåmaskinen, der spredte sædekornet i et jævnt lag på marken, hvorefter det skulle dækkes med en sæddækker. Fordelen ved bredsåmaskinen i forhold til sædemanden var, at man nu kunne fordele sæden mere jævnt, og dermed få kornet til at vokse tættere, hvilket kunne øge høstudbyttet. Nogle såmaskiner har været konstrueret til såning af korn og andre har været beregnet til frøafgrøder. Bredsåmaskinen består af en aflang kasse, hvori såsæden hældes. På hver side af kassen er der et hjul, hvorpå maskinen kan køres. På et af hjulene er der monteret et tandhjul, der trækker en aksel, der går gennem såkassen. På akslen er der monteret skeer, der skubber sæden ud af såkassen, så den bliver spredt oven på jorden.

Radsåmaskinen adskiller sig fra bredsåmaskinen ved, at den lægger sæden i rækker i jorden. Dermed spares en arbejdsproces med dækning af sæden, og kornet kommer til at vokse med en mere ensartet afstand end ved bredsåning. Radsåmaskinen blev opfundet længe før år 1800. Den

måske tidligste danske beretning om radsåmaskinen stammer fra J.L. Reventlow. Han beskrev på en rejse i Schweiz i 1769, hvordan en radsåmaskine var konstrueret. Konstruktionen forekom ham meget kompliceret, og han havde store problemer med at finde danske ord for maskinens enkeltdele. Set med nutidens øjne var det en meget simpel maskine, Reventlow så i Schweiz. Radsåmaskinen har som alt andet gennemløbet en udvikling, men principperne er i mange tilfælde de samme. Radsåmaskinen har som bredsåmaskinen en såkasse og to hjul. Fra såkassen ledes sæden ned i rør, der lægger sæden direkte ned i jorden. Således bliver spredningen og nedfældningen af

sæden foretaget i en og samme arbejds-gang.

Roesåmaskine

Roesåmaskinen var en særlig variant af såmaskinen. Den brugtes, som navnet antyder, til såning af roer i rækker. Roesåmaskinen lagde ofte kun et frø ad gangen, mens den blev skubbet fremad på samme måde som en trillebør. Frøene lægges på denne måde i rækker og med afstand mellem hvert frø. Roesåmaskinen blev almindelig fra 1880'erne, da man på dette tidspunkt omlagde landbrugsproduktionen fra kornproduktion til kvægdrift, og roer blev et meget anvendt kvægfoder.

Fig. 14. Med radsåmaskinen blev sæden lagt direkte ned i jorden, derved kunne kernerne spredes med den rigtige afstand og lægges i den rigtige dybde. Foto fra Landbrugsrådet, 1943.

Roesåmaskine

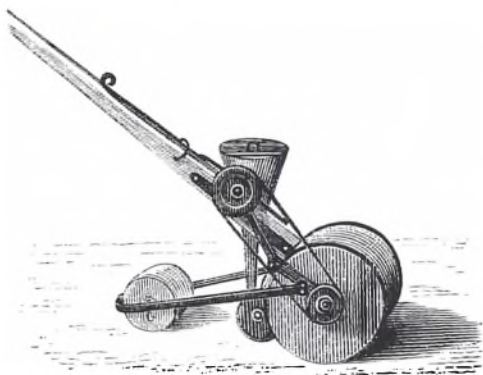

Fig. 15. Roesåmaskinen blev brugt til rækkeafgrøder. Den blev almindelig fra 1880'erne, hvor man for alvor begyndte at fodre med roer. De tidligste maskiner havde et trisseformet kamhjul, da roerne blev sået på kamme. Kobberstik i J.S. Greve: Redskabs og Maskinlære, 1871.

Forskning og formidling

Videnskab og forskning inden for landbrug havde i Danmark sin oprindelse i Landhusholdningsselskabets virke. Medlemmerne i dette selskab kom i stor udstrækning fra gadsejerkredse, og det var dem, der omkring 1800 kendte til den nyeste viden og de nyeste arbejdsmetoder inden for landbruget. De havde de nye metoder fra udlandet, hvor de tog på studieophold, og de havde pengene og faciliteterne til at afprøve deres nye viden i praksis. Landhusholdningsselskabet ville delagtiggøre den almindelige bonde i den nye viden. Det gjorde selskabet ved at fremvise de nyeste redskaber for interesserede, uddele gratis eksemplarer til dygtige bønder, arrangere konkurrencer for at teste nye og traditionelle redskaber, give kontante beløb til bønder, der drev landbrug efter et velplanlagt system, oversætte den udenlandske litteratur om landbrugsdrift og udgive eget tidsskrift med forsøgsresultater m.v.

I 1820 fik Landhusholdningsselskabet startet en 3-årig, praktisk uddannelse for unge landmænd. Når de så havde fået en uddannelse på en eller flere veldrevne gårde, kunne de tage hjem, starte eget landbrug og udveksle erfaringerne med naboen. Uddannelsen blev populær, og i 1830'erne startede flere større gårde landboskoler med en kombination af teori og praksis. Folkehøjskolerne, der opstod fra 1844, supplerede også ofte de almene højskolefag, med undervisning i landbrugsrelaterede fag.

Allerede i 1801 havde man forsøgt sig med en professor i landøkonomi ved Universitetet, og fra 1849 kunne man følge et specielt, landøkonomisk studium ved Polyteknisk Lærestanstalt. Men den hastige udvikling af redskaber og det øgede kendskab til kemi og biologi gjorde, at man i Danmark manglede en mere organiseret, videregående landbrugsuddannelse for at kunne følge med. Efter forhandlinger og tilskyndelse fra bl.a. Landhusholdningsselskabet blev Den kongelige danske Veterinær og Landbohøjskole oprettet i 1858 på Frederiksberg, hvor den ligger den dag i dag.

Studiet varede i 1858 1 2/3 år, men blev gradvist forlænget til i 1958 at være 2 2/3 år plus 1 års praktisk arbejde i landbruget med kursus på en landbrugsskole. Dertil kom muligheden for 2 års specialisering for dem, der ville forske i bestemte emner.

Adgangskravene til Landbohøjskolens landbrugsfag var meget lempelige og uden egentlige eksamenskrav. Alle, høj som lav, skulle have adgang til uddannelsen. Alligevel blev såvel adgangskrav, som studielængde og udbud af fag kritiseret og diskuteret fra højskolens start og til vor periodes slutning i 1960. I de første årtier efter Landbohøjskolens oprettelse fik de nyuddannede

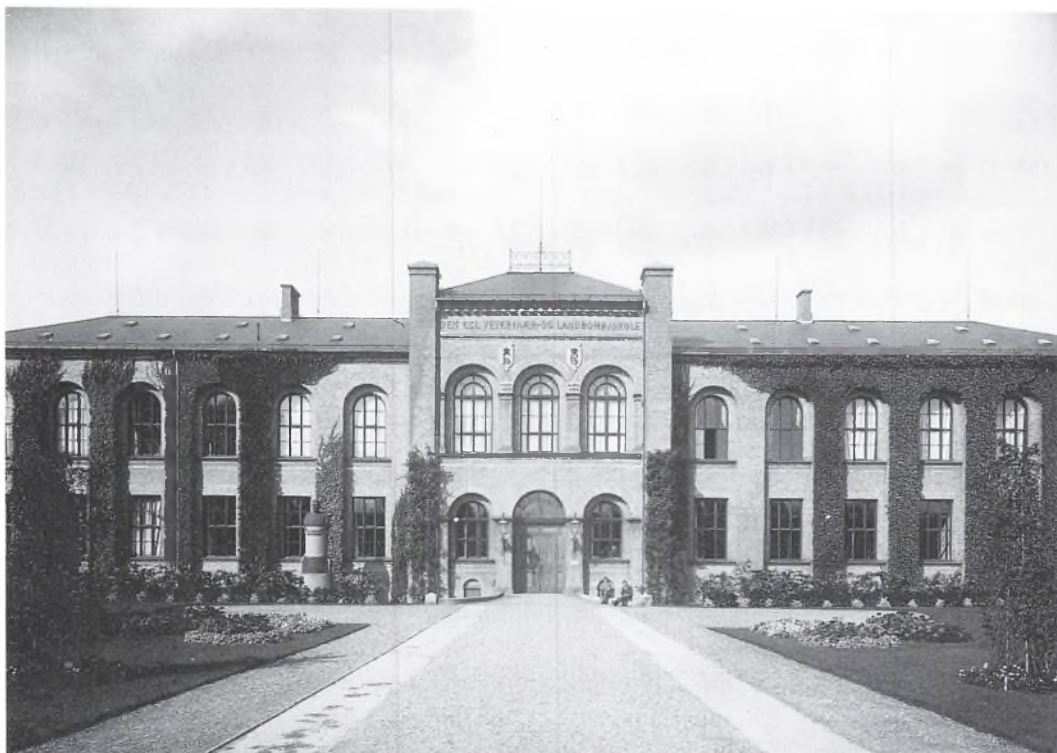

Fig. 16a. Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles hovedbygning på Bülowvej på Frederiksberg, 1892. Foto: Dokumentationscentret, Veterinær- og Landbohøjskolens Bibliotek.

kandidater job som forvaltere på større gårde eller som lærere ved de lokale landboskoler.

Efterhånden som antallet af kandidater og mængden af landbrugsfaglig viden steg, kunne forskningen udvikle sig. Den startede i overvejende grad som en viderebygning på de udenlandske resultater. F.eks. revolutionerede den tyske forsker Liebig's erstatningsteori den danske opfattelse af afgrødens fremvækst af jorden. Det var ikke udelukkende Gud, der ville give menneskene korn til brød, men sædens optagelse af næringsstofferne i jorden, der fik den til at udvikle sig til planter. Blev de opbrugte næringsstoffer ikke erstattet af nye, kunne

ny sæd ikke spire frem og vokse, uanset hvad Gud eller bonden måtte ønske. Landbohøjskolens forskning måtte således dreje sig om at finde den bedste måde at erstatte de opbrugte næringsstoffer på. På den måde udviklede videnskaben sig. Et andet eksempel er N.J. Fjords forskning i den franske forsker Pasteurs udsagn om pasteurisering af mælken. Fjord testede pasteuriseringsapparater, der kom til at danne grundlag for den meget vigtige arbejdsproces i mejeridriften.

Foruden Landbohøjskolen opstod der en række andre institutioner, der også bidrog til udviklingen i landbruget. Heraf kan nævnes

1867

Steins analytisk-kemiske Laboratorium.

1883

Landøkonomisk Forsøgslaboratorium under Landbohøjskolen, fra 1933 under Staten.

1908

Statens veterinære Serumlaboratorium under Landbohøjskolen, fra 1932 under Staten.

1870'erne

Statens Forsøgsvirksomhed, bygget på P. Niensens forsøg i Ørslev, og udvidet med 22 forskellige forsøgsstationer og med Statens Planteavlslaboratorium under sig.

1871

Dansk Markfrøkontrol, fra 1891 under Staten, fra 1924 tilsluttet den internationale frøkontrol-association.

Betydningen af det videnskabelige arbejde på Landbohøjskolen kunne ikke betvivles, alligevel var der nogen, der frygtede, uddannelsen blev for teoretisk og fjernede sig for meget fra det praktiske landbrug.

I forbindelse med forskningen kom man heldigvis i kontakt med Landhusholdningsselskabets konsulenter. De blev bindeledet mellem forskningen og den enkelte landmand og hans praktiske arbejde.

Som nævnt tidligere blev de første, nye plovtyper introduceret for de danske bønder ved fremvisninger og pløjekonkurrencer, og man kan sige, at ideen bag konsulentarbejdet manifesterede sig for første gang. De nye og avancerede redskaber og arbejdsmåder blev formidlet direkte af fagfolk til bønderne i det miljø, hvor redskaberne i praksis skulle bruges.

Det blev nu ikke med plove som speciale, at den første, danske konsulent blev ansat i 1860. Han hed Segelcke, og hans speciale var mejeribrug. Allerede inden den voldsomme kornkrise satte ind, havde man fornemmet, at kimen til fremtidig vækst i landbruget lå i mejeribrug. Segelckes opgaver blev, v.h.a. sin faglige og teoretiske viden fra den nyoprettede Landbohøjskole, dels at oplyse de, der drev mejerivirksomhed, om mælkens fysiske og kemiske egenskaber, såvidt tidens forskere vidste besked; og dels at vejlede disse mennesker i den bedst mulige arbejdsform med de mest velegnede redskaber. Dette gjorde Segelcke ved at besøge de forskellige mejerier og tale med de ansatte om netop deres muligheder for at benytte forskningens resultater og de nye maskiner i arbejdet. Man blev glad for denne rådgivning, og for at imødekomme begejstringen uddannede Segelcke unge mejerister, så de kunne spredes rundt i landet som konsulenter.

I 1875 havde Maribo Amts Økonomiske Selskab ansat en mejerist, der også skulle være »vandrelærer«. Det betød, at han om sommeren skulle være konsulent for mejeribrug, mens han om vinteren skulle rejse rundt og holde foredrag for medlemmerne i selskabet om landøkonomiske spørgsmål. Denne kombination af konsulentens sommer- og vinterarbejde skulle blive gængs praksis frem til midten af det næste århundrede.

I 1876 ansatte Landhusholdningsselskabet foruden Segelcke endnu en konsulent, men denne gang med speciale i husdyrbrug. Hvis man ville have god mælk til mejeriet, så man kunne producere ordentligt smør, måtte man have godt malkekvæg. Det vidste forskerne også, og de studerede bl.a. de forskellige kvægracers egenskaber med henblik på at fremme den bedst mulige yde-

Fig. 17. Medlemmer af de Jydske Landboforeninger på markvandring, Foto, Foreningen af Jyske Landboforeninger

evne hos malkekvæget. På den måde afspejlede ansættelsen af konsulenten såvel forskningens fremskridt, som tendenserne i samfundet og i det praktiske landbrugsarbejde. Sammenhængen er gået igen lige siden, det viser årstallet for hver gang, den første konsulent med nyt specialeområde blev ansat:

- 1860: Mejeribrug
- 1876: Husdyrbrug
- 1882: Planteavl
- 1888: Statskonsulent i udlandet; England
- 1889: Kvæg- og svineavl
- 1889 og 1909: Hesteavl
- 1890: Fåreavl
- 1891: Landbrugsredskaber og -maskiner
- 1891: Havebrug
- 1893: Planteavl
- 1910: Regnskab
- 1918: Kraftmaskiner og faste installationer
- 1919: i Tyskland og i Washington
- 1920: Fjerkræavl
- 1953: i Paris

Fra 1887 havde konsulentvirksomheden indenfor mejeribruget fået så meget fodfæste, at staten ville yde støtte til landboforeningerne til løn m.v. Det samme krav om en vis succes kom til at gælde, hver gang en ny side af landbrugserhvervet havde fået sine specielle konsulenter. Det var typisk, at først når denne statsstøtte blev bevilget, fik den pågældende type konsulenter rigtig udbredelse - men så gik det også hurtigt. Konsulenterne mente selv, populariteten skyldtes det værdifulde oplysningsarbejde, højskolerne og landboskolerne havde bidraget med siden 1844. Det havde gjort bønderne nysgerrige, ja faktisk videbegærlige. De fornemmede værdien af kundskaberne, de fik, når de sammen med konsulenten og andre bønder så på forsøgsplanter, racerene dyr, avancerede maskiner el. foretog »markvandring« hos hinanden. Her fik de også konsulentens gode råd om gødning, dræning, ukrudtsbekæmpelse og meget andet.

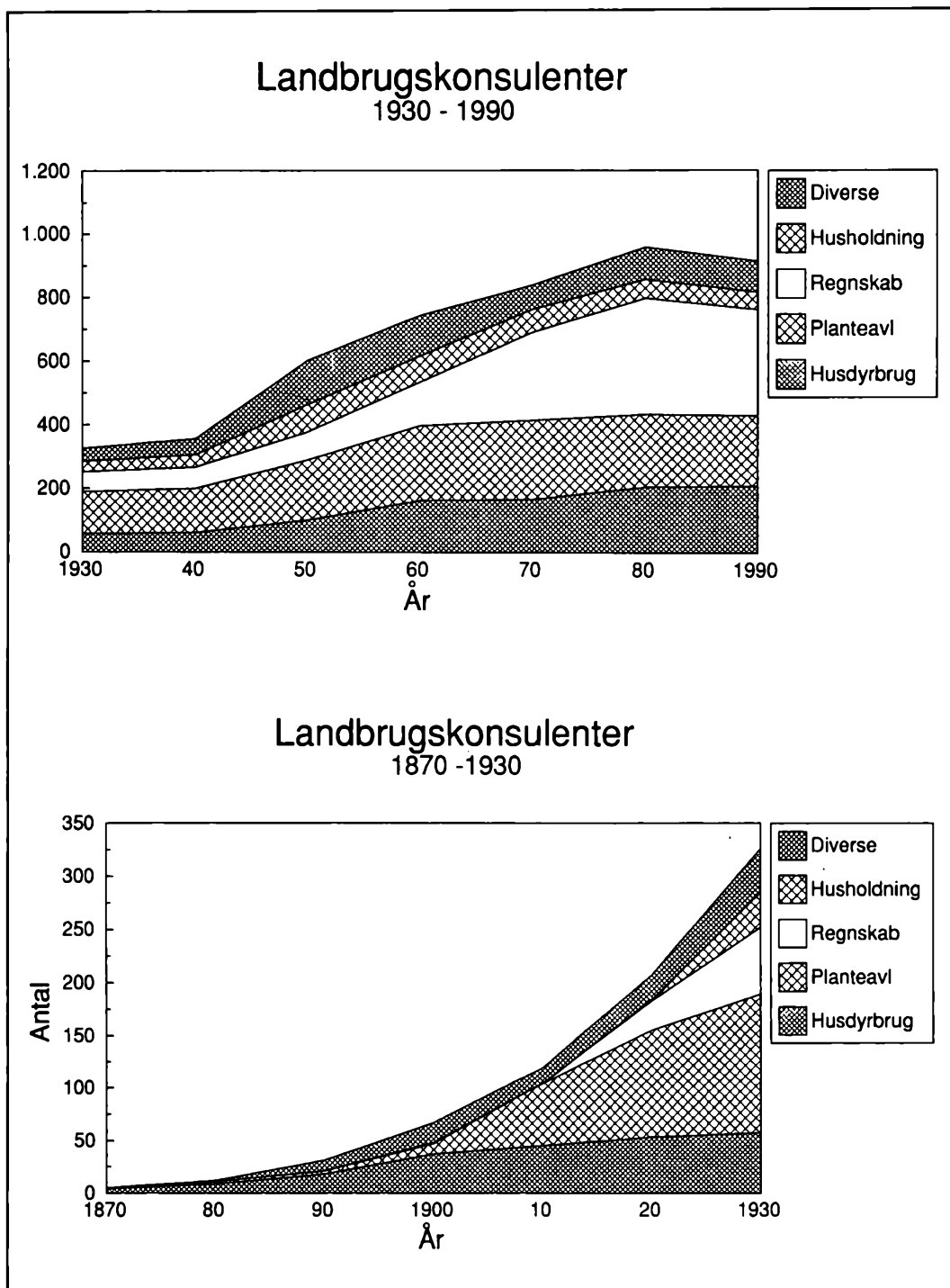

Fig. 16b. Fremstilling af fordelingen af de forskellige konsulenttyper 1870-1990. Fra Allan Mackintosh, *Landmanden og hans rådgivere - Landboforeninger i 200 år*, s. 14-15, 1993.

Denne direkte udveksling på det helt lokale plan af praktiske erfaringer med den allernyeste viden og teknologi var netop fordelen ved konsulentvirksomheden i Danmark. Her finder man en grund til den brede, men effektive udvikling, der skete indenfor landbruget i hele perioden 1800-1960; det være sig for husdyr, korn og andre afgrøder, som for redskaber, maskiner, el. produktion og køb og salg af færdigvarer. Jo mere landbrugets produktion voksede, jo videre rakte behovet for konsulenten. Eksporten voksede også i tiden efter 1850, og det førte til flere opgaver i internationalt regi, f.eks. samarbejdet med de europæiske lande gennem O.E.E.C. i 1950'erne og statskonsulenterne, der var udstationeret i udlandet. Med en så stor spredning gik konsulentens rolle i perioden 1860-1960 fra at være en alment landbrugsfaglig rådgiver lokalt til at være en afgrænset specialist nationalt og globalt.

Høst og tærskning

I år 1800 var leen og plejlen stadig almindelige. En karl kunne med le høste ca. 1 tdl. på en dag, og en pige kunne binde neg af den tilsvarende mængde strå. Om vinteren blev negene tærsket på loen med plejl, hvilket var et tidskrævende arbejde, idet en mand kunne tærsk 1 tønde korn på en dag. Da kornproduktionen voksede i 1820-30'erne, var disse arbejdsmetoder ikke længere rentable, men der skulle komme til at gå en del år, inden der blev udviklet og indført nye og bedre høstmaskiner og tærskemaskiner.

Plejlen blev afløst af håndtærskværket og af pigtærskværket omkring år 1850. Pigtærskeren fungerede ved, at kornet blev slået af v.h.a. en tromle med mange korte pigge. Pigsystemet fandt især anvendelse i mindre maskiner, der blev trukket med håndkraft eller v.h.a. en såkaldt hestegang.

Maskinen var af en meget enkel konstruktion, og efter tærskningen måtte halmen fjernes med håndkraft, og kornet renses. Rensmaskiner blev almindelige omkring 1820, og var dermed den første maskine, der blev almindelig i dansk landbrug. Det var tabet af Norge i 1814, der var den direkte grund til fremkomsten af rensmaskiner over alt i landbruget. Før 1814 havde Danmark haft monopol på salg af korn i Norge, dette monopol var nu væk, og danske landmænd måtte sælge sit korn på det frie internationale marked. Det engelske marked blev det dominerende, og da englænderne efterspurgte rene kornvarer, var brugen af rensmaskiner nødvendig. Der har været konstrueret mange forskellige typer rensmaskiner, der alle har fjernet urenheder fra korn og frø.

Tærskemaskine

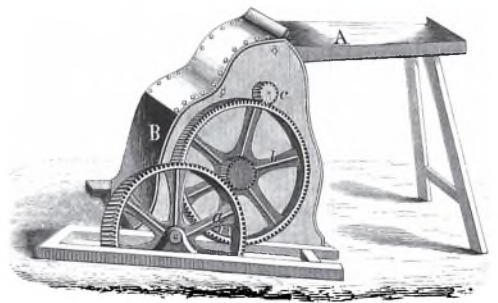

Fig. 18. Tærskemaskine fra sidste del af 1850'erne. Kornet lægges fra bordet, A, ind i maskinen. Ved B føres det aftærskede korn og halmen ud. Ved hjælp af tandhjulene a, b og c Trækkes slagtromlen, der er monteret i forlængelse af tandhjulet, c. Kobberstik fra J.S. Greve: Redskabs- og maskinlære, s. 251.

Fra 1820'erne og frem blev der i Storbritannien og i USA lavet en række forsøg med forskellige høstmaskiner. Der var visse variationer i maskinernes konstruktion, men på mange områder var de inspireret af hinanden. Selvaflæggeren afskar kornet, og aflagde det i bundter af nægstørrelse. Maski-

Rensemaskine

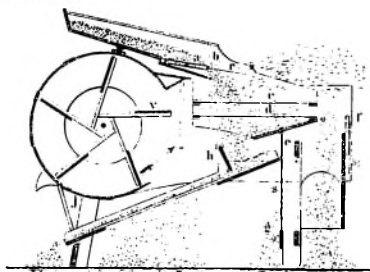

Fig. 19. Rensemaskine fra sidst i 1800-tallet. Det urensede korn løber fra påfyldningsbeholderen, a, gennem reguleringskodet, b, ned gennem skumsoldene, c og d. På skumsoldene bliver avner og halmrester blæst fra v.h.a. vind fra ventilatoren, v. Korn og ukrudtsfrø løber fra skumsoldene, e, ned på undersoldet, hvor ukrudtsfrøene sorteres fra. Kobberstik fra: Maskinbog for landmænd, 1919 s. 368.

nen fungerede ved at vingerne førte kornet frem til en frem- og tilbagegående kniv, der skar kornet af. Bag ved kniven var der et stort mejebord, hvorfra vingerne fjernede kornet i negstore portioner. Maskinen havde to hjul, et bordhjul og et kørehjul. Det var fra kørehjulet, at maskinen via aksler og tandhjul fik sin kraft, og det var muligt at regulere stubhøjden ved at indstille de to hjul. Aflæggeren blev trukket af en til to heste, og en mand kunne meje 8-10 tdl. på en dag, dertil kom, at der skulle 4 personer til at binde neg op. Fra 1860'erne blev der produceret mejemaskiner hos danske producenter, bl.a. hos Phønix i Odense.

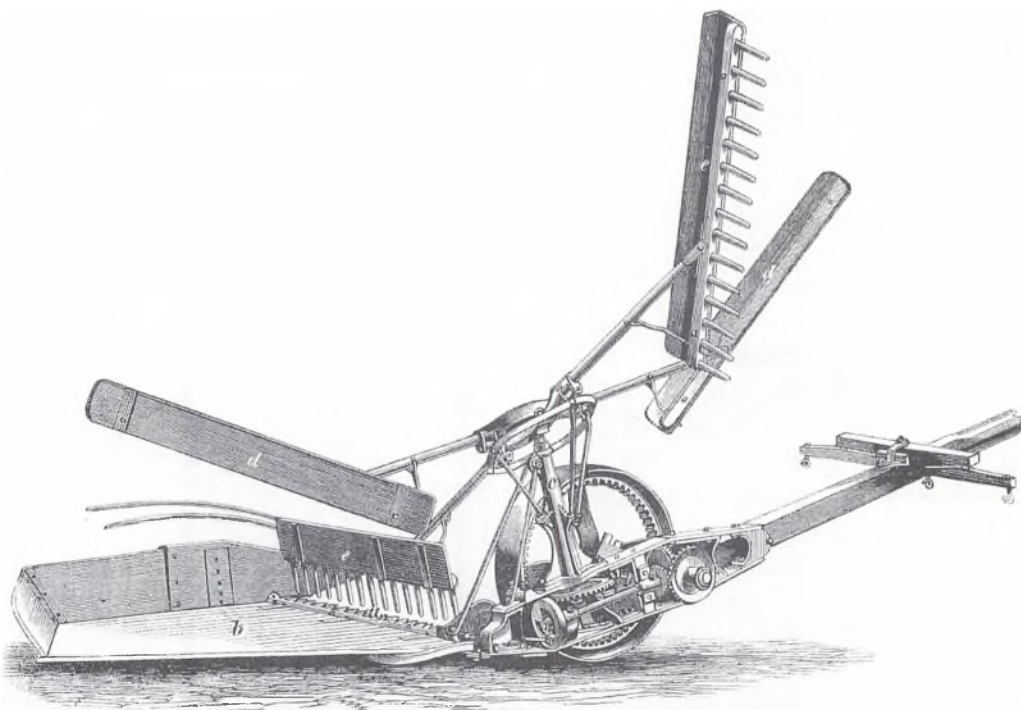

Fig. 20. Samuelson og Co's mejemaskine fra 1864 skal have to heste til at trække selvaflæggeren, og disse går ved siden af maskinen. Kniven, a, afskærer kornet, der falder ned på mejebordet, b. På den øverste ende af en lodretstående akse, c, sidder fire stænger, d og e, der under bevægelse drejer rundt i en skrå retning. Når stængerne drejes rundt, vil de føre det uhøstede korn ind mod kniven. To af stængerne er forsynet med river, e, disse river det afmejede korn væk fra mejebordet, og aflægger det på marken i bunker af negstørrelse. Kobberstik fra J.S. Greve: Redskabs- og Maskinlære, s. 234.

Fig. 21. Selvbinderen var meget tung at trække, og krævede tre hestes trækraft. Foto fra Lars & Bo, i DLM.

Samuelson & Co's mejemaskine fra 1864

Omkring år 1890 kom de første selvbindere i brug. De blev hurtigt udbredt på de store gårde, men det var først i 1920'erne, at de blev almindelige overalt. Selvbinderen var i høj grad en videreudvikling af selvaflæggeren. Kornet blev afskåret på omtrent samme måde, men selvbinderen bandt negene. Selvbinderen var meget tung at trække, og krævede tre hestes trækraft. Da traktoren blev almindelig, overtog den hestenes arbejde.

Selvbinder

Sidst i 1800-tallet blev der indført selvrensende tærskværker på en del steder. Et selvrensende tærskværk er i hovedtræk en sammenbygning af en tærsk- og en rensemaskine. Det selvrensende tærskværk blev ligesom selvbinderen først taget i brug på de største gårde, og op gennem 1900-tallet blev det udbredt i det øvrige landbrug.

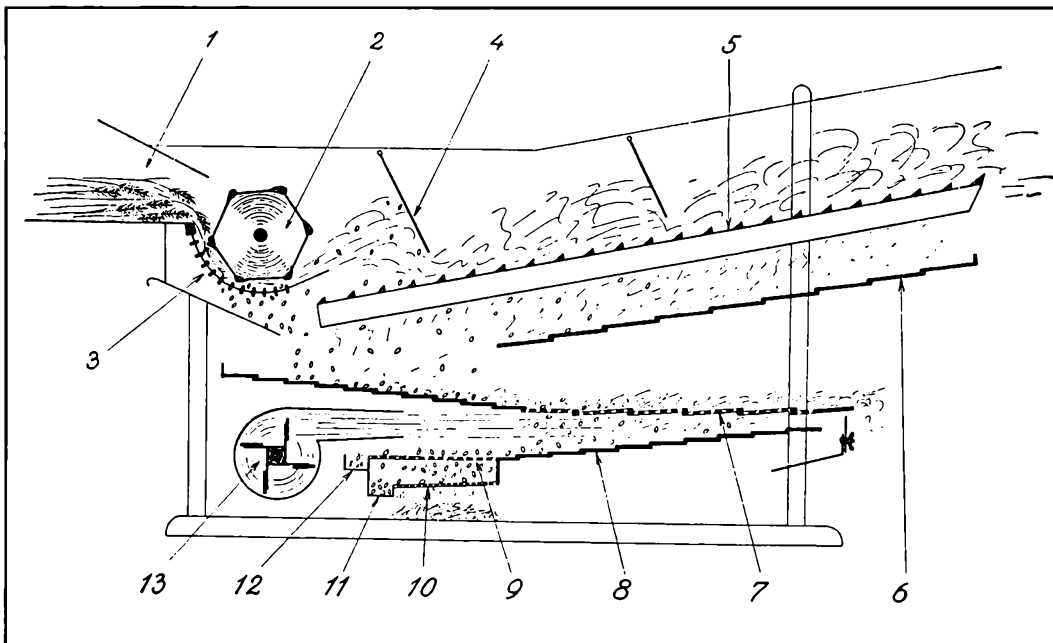

Fig. 22. Snittegning af selvrensende tærskværk. Arbejdsgangen i mindre selvrensende tærskværk. 1 sluget, her lægges kornet ind. 2 cylinderen, roterer hurtigt rundt, og aftærsker herved kornet. 3 broen, gennem hvis åbninger hovedparten af de aftærskede kerner går direkte ned i underrenserier. 4 halmplade, hindrer kerner og halm i at kastes for langt ud på rysteren. 5 rystekasser, her sorteres de sidste kerner fra halmen. 6 tilbageløbsplan fører de sidste kerner ned til renseriet. 7 emtesold skiller emter og andre store partikler fra. 8 tilbage-løbsplan fører kernerne gennem luft fra blæseren, 9 skumsold, her frasorteres strårester, tidselhoveder mm. 10 frøsold, her frasorteres små ukrudtsfrø. 11 nedløb til elevator, hvorfra kornet sættes. 12 udløbstud for strådele og tidselhoveder mm. 13 underblæser fjerner avner. Tegning fra Knud Hansen: Landbrugets redskaber og maskiner, 1962, s. 191.

Selvrensende tærskværk

I USA og Australien blev der lavet en del forsøg i 1800-tallet med maskiner, der kunne høste og tærske i samme arbejdsgang. Mejetærskeren er, som navnet siger, en sammenbygning af en mejemaskine og et tærskværk. Principperne i mejetærskeren er de samme som i ovennævnte beskrivelser. Men at høste med mejetærsker er dog lidt anderledes, idet kornet skal være mere modent, end hvis det høstes med selvbinder. Den første mejetærsker kom til landet i 1934, men mejetærskeren blev først almin-

delig mellem 1955 og 1960, og sidst i 1960'erne havde den afløst selvbinderen de fleste steder.

Høstredskabernes udvikling betød en enorm arbejdsbesparelse. I år 1800 krævede det 64 mandstimer at høste en ha. med le og tærske kornet med plejl. I 1890 kunne det samme arbejde fortages v.h.a. selvbinder og tærskværk, og da kunne det gøres på bare 28 mandstimer. I 1960 kunne arbejdet gøres endnu mere effektivt med mejetærsker, og det tog nu kun 10 mandstimer at høste og tærske en ha.

Trækkraft

Trækkraft er, og har altid været, en vigtig del af landbruget. Landmanden har til alle tider været afhængig af trækkraft til redskaberne på marken og til maskinerne i lade og stald. I Danmark har der mest været anvendt heste, stude og senere traktorer på markerne. På gården har der, udover den menneskelige muskelkraft, været benyttet flere forskellige kraftkilder. Hestegangen, dampmaskinen, vindmøllen, forbrændingsmotoren og elektriciteten. De skal kort behandles her, og det er teknikken, der her er det centrale. Derfor vil den menneskelige og den dyriske muskelkraft ikke blive behandlet. Traktorerne vil blive behandlet senere.

Hestegangen blev brugt på de fleste gårde i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Hestegangen var en anordning, der overfør-

te hestens kraft til drivkraft for de maskiner. Hesten blev spændt for en bom, der oftest var 4-5 m. lang. Hesten trak bommen rundt, og drev derved en aksel, der via tandhjul og gearing var forbundet til den maskine, der skulle trækkes. Hestegangen blev brugt til drift af f.eks.: tærskværker, kværne, hakelsesmaskiner og vandpumper. De tidligste hestegange var bygget af træ, og de senere blev lavet af støbejern. Desuden blev hestegangen ændret således, at det store drivhjul på de tidlige var overliggende, mens de senere blev underliggende.

Hestegang

Fra slutningen af 1800-tallet blev hestegangen efterhånden suppleret af lokomobilet (en flytbar kraftmaskine, oftest en dampmaskine men senere også en forbrændingsmotor). Damplokomobilet blev brugt i landbruget fra omkring 1870'erne og frem til anden

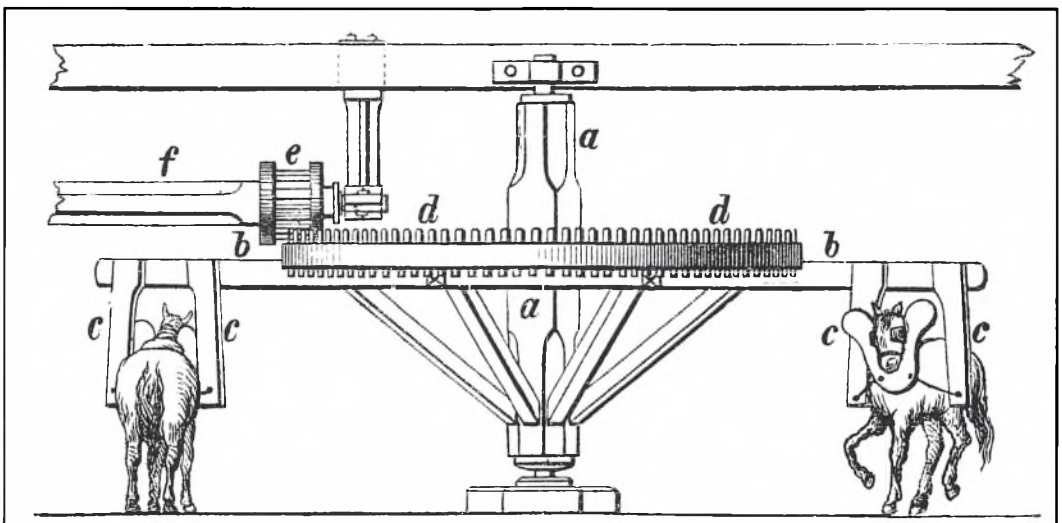

Fig. 23. Hestegang. I 1871 beskrev Landbrugskandidat J.S. Greve hestegangen på følgende måde: »Drivaksen a a bestaar som oftest af en massiv Egetræs Bjælke, som i hver Ende er forsynet med en stærk Smedejerns-Tap, hvormed den drejer sig. Paa Midten af Aksen ere Bommene b b fæstede, paa hvis yderste Ender der er anbragt gaffelformede Indretninger c c, hvori Hestene spændes for. Omtrent i samme Højde som Bommene ses det store Drivhjul d d, der paa begge Sider er forsynet med tykke Trætænder. Dette Hjul overfører Bevægelsen til det vandret liggende Kamhjul e (det saakaldte Stokkehjul), hvis Akse f fører Bevægelsen videre til Maskinen.« Kobberstik fra J.S. Greve: Redskabs- og Maskinlære, 1871, s. 185.

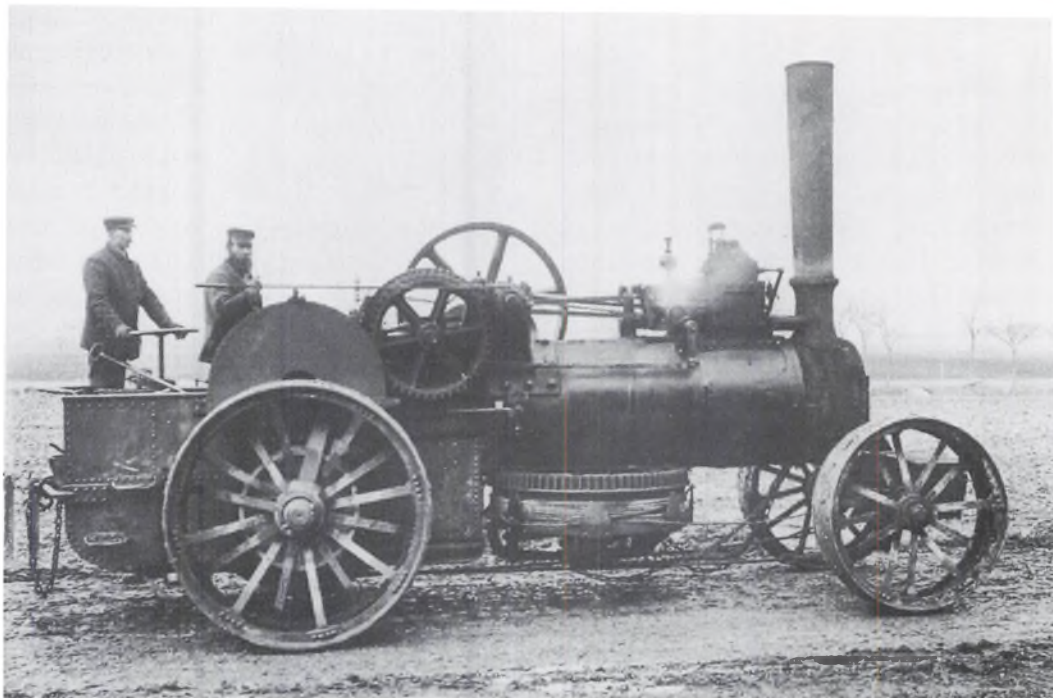

Fig. 24. Dette damplokomobil ydede 14 hk., og blev indkøbt til pløjning på Lolland i 1872. Fotografi i Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

verdenskrig. Dampmaskinen, som lokomotivet oftest er, kommer oprindeligt fra England, men den form, som blev anvendt i landbruget, er af amerikansk oprindelse. Der var et damplokomobil udstillet på en stor udstilling for landbrugsmaskiner i Lincolnshires i USA i 1841, og det var en nyhed. Men fra 1840'erne og frem blev lokomotivet mere og mere almindeligt i landbruget. Fra USA bredte det sig, først til England og senere til det øvrige Europa. Lokomotivet var den første mekaniske kraftmaskine, som fandt anvendelse i landbruget og ikke var afhængig af naturkræfter. I 1874 beskrev Karl Schmidt i Dampmaskinens Historie, hvordan et godt lokomotiv burde være. Det skulle først og fremmest være let at betjene, og det skulle være konstrueret således, at det var let at vedligeholde. Det måtte ikke indeholde mange dele af støbejern, da det

ville gøre det vanskeligere for lokale smede at fremstille reservedele. Og så skulle lokomotivet have gode hjul, så det kunne transporteres på selv de dårligste markveje. Desuden skriver Karl Schmidt til potentielle lokomotivejere: »Det (lokomotivet) må endeligt være indrettet saaledes, at det vanskelig tager Skade ved Regn, og at det er stærkt, det vil sige ikke springer; thi det er en Selvfølge, at Sprængning og de Ulykker, de giver Anledning til, i meget høj Grad ville forurolige Befolkningen og gøre dem betænkelige overfor sådanne Maskiner.« Lokomotivet blev brugt til drift af alle større maskiner og, især tærskværket, men i nogle tilfælde blev det også brugt til pløjning. Lokomotivet var revolutionerende, fordi det kunne flyttes omkring forskellige steder, f.eks. som trækraft til tærskning. Med lokomotivet kunne man opnå langt mere

kraft end med heste. Der var dog også problemer forbundet med brugen af lokomotivet. Ud over den nævnte fare for sprængning skal nævnes, at det var meget dyrt i anskaffelse, og det kunne ikke betjenes af en almindelig landmand. Det skulle betjenes af en fyrbøder. Altså en mand der var specialuddannet netop til pasning af denne maskine. Det fandt derfor størst anvendelse på større gårde, eller hvor flere landmænd gik sammen i andels foretagender og dannede tærskeselskaber eller på maskinstationer. Ulemperne ved lokomotivet var desuden den store brandfare, det kunne medføre.

Damplokomobil

Vindkraft har også været anvendt som trækraft i landbruget. Vindmøller har hovedsageligt været brugt til formaling af korn. Og

navnlig efter 1852, hvor der blev givet næringsfrihed til møllerierhvervet, har det danske kulturlandskab været præget af vindmøller. I landbruget har vindkraft hovedsageligt været anvendt til produktion af elektricitet og til direkte drift af kværne og hakkelsesmaskiner. Siden slutningen af 1800-tallet, hvor der var en ret stor interesse i landbruget for netop vindkraft, blev denne også brugt til at trække tærskeværker. Der var således udstillet adskillige vindmøller på landmandsforsamlingerne i Randers i 1894 og i Odense i 1900. Fordelingen af vindmøller i landbruget var meget ujævn. I 1907 var der opstillet vindmøller på 4617 landbrugs-ejendomme, hvoraf de 3542 lå i Jylland, flest i Nord-Vestjylland. En af grundene til den skæve fordeling har naturligvis været vejret, men vindmøllernes udbredelse har også haft en afsmittende effekt, således at hvis en

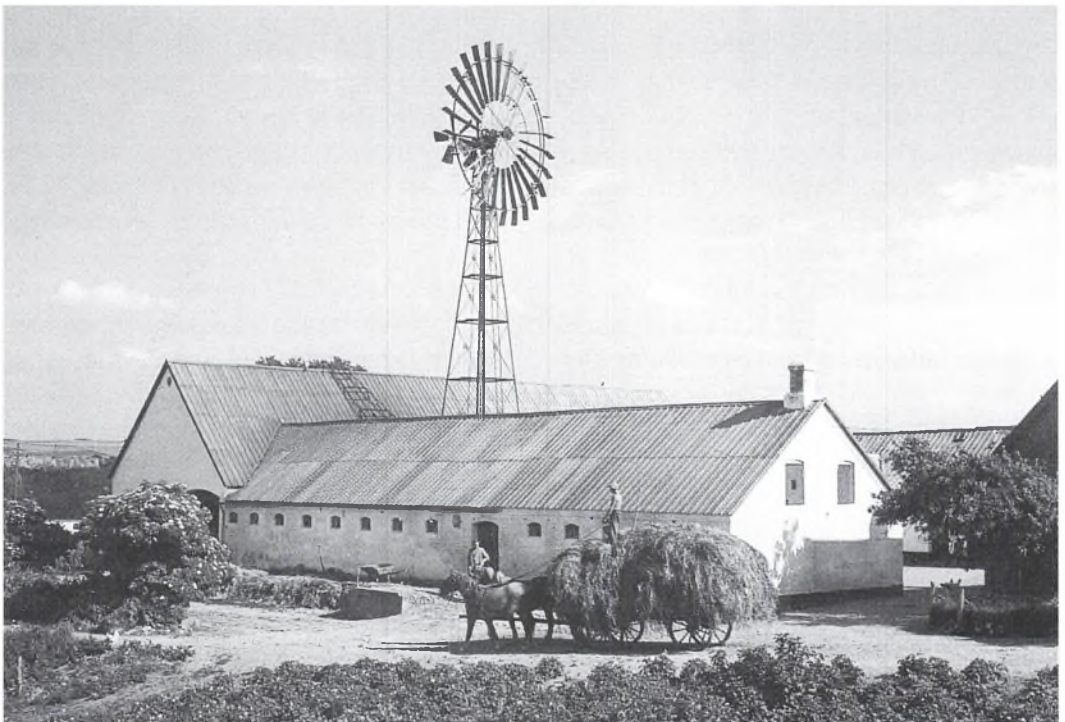

Fig. 25. Gård med vindrose fra sidst i 1800'tallet til 1940'erne, hvor vindkraft var meget udbredt i nogle dele af landet. Foto af Bror Bernild, DLM.

landmand anskaffede en vindmølle, og den virkede godt, så var der ofte flere, der fulgte efter og anskaffede sig en magen til. Antallet af vindmøller i landbruget kulminerede i 1936, hvor der var vindkraft på 12.587 landbrugsejendomme. Desuden har vindmøller med fordel været benyttet til drift af vandpumper ved dræningsarbejder og tørlægning af mergelgrave, samt til produktion af elektricitet.

Gård med vindrose

Forbrændingsmotoren blev mere og mere almindelig omkring 1900. Der har været anvendt petroleum-, benzin- og dieselmotorer som trækraft i landbruget. Forbrændingsmotorerne blev både brugt som stationære motorer til drift af maskiner på gårde og som lokomobiler. Til stationære motorer krævede lovgivningen et brandsikkert hus omkring motoren, oftest i form af et muret hus med jerndør og støbt loft. Det blev i mange tilfælde bygget på gårdspladsen, hvor hestegangen tidligere havde ligget, og den stationære motor trak den samme type maskiner, som hestegangen tidligere havde drevet. Med motorkraft kunne man imidlertid trække langt større maskiner end med hestekraft, og man kunne endog have flere maskiner i gang på samme tid. Der blev også, som tidligere nævnt, brugt forbrændingsmotorer som lokomobiler. Det var store flytbare motorer der blev brugt til at trække f.eks. tærskværker og savværker på samme måde som damplokomobilet. Det var først på de store gårde, at det blev almindeligt med motorkraft, da motoren var dyr i anskaffelse. Men efterhånden blev forbrændingsmotorene og motorhusene også almindelige i de mindre landbrug.

Motorhus

Elektricitet blev almindeligt udbredt i landbruget fra 1920'erne. Det var igen først på

de store gårde, at elektriciteten blev indført, men i løbet af relativ kort tid blev det også almindeligt med elektricitet på mindre og små landbrug. Elektriciteten blev brugt både til belysning og som kraftkilde til landbrugsmaskinerne. Det var, og er stadig, en nem energikilde. En elektromotor vejede ikke ret meget. Den kunne være monteret i en kasse på hjul, og kunne flyttes der hen, hvor der var brug for kraft. Og så var det nemt med energiforsyningen, når først elinstallationerne var etableret. Desuden var elektricitet stort set vedligeholdelsesfri i modsætning til forbrændingsmotorer og dampmaskiner, der krævede megen vedligeholdelse, og var afhængige af brændstofftilførsel. Fra 1940'erne var der praktisk taget elkraft på alle gårde i Danmark.

Husdyr

I første halvdel af 1800-tallet var landbrugsproduktionen rettet imod selvforsyning og eksport af vegetabiliske produkter, hovedsageligt korn, der blev solgt i England. Husdyrholdet bestod hovedsageligt af heste og stude, der blev brugt som trækdyr, samt køer, svin, får, gæs og høns der fortrinsvist blev brugt i husholdningen. Der var dog også eksport af animalske produkter i kornsalgperioden. Denne eksport bestod først og fremmest af levende stude, der blev solgt til Tyskland og Holland.

I hele Jylland blev der opdrættet stude, dog mest på de større gårde, hvor der var rigelige græsningsmuligheder, da simpel afgræsning var den mest almindelige opdrætsform. Når studene var slagtemodne, blev de drevet ned gennem Jylland til Marsken. Her på de frodige græsgange blev studene genopfedet, inden de blev drevet videre. Den lange vandring ned gennem Jylland havde tæret på dem. Studeeksporten var på ingen måde at sammenligne med kornsal-

Fig. 26. Motorhus fra starten af 1900'tallet og frem til 2. Verdenskrig blev der installeret stationære motorer på mange gårde. Det krævede, at der blev bygget brandsikre motorhuse. De blev ofte bygget hvor hestegangen tidligere havde været placeret. Fotografi: Skov- og Naturstyrelsen.

get, idet der blev solgt korn fra alle brugstyper over alt i landet. I starten af 1800-tallet havde også svineholdet, som det øvrige husdyrhold, underordnet betydning i forhold til kornproduktionen. Der var dog svin overalt i landbruget. Det er ikke let at beskrive datidens svin, men hvis der generaliseres lidt, kan det siges, at der var to svineracer, en jysk og en sjællandsk. De jyske svin var store og havde lange kroppe, lange ben, store hoveder, hængende ører og krumme rygge. De sjællandske svin var små og fede. De havde en kort krop, korte lemmer og opretstående ører. Det er ligeledes vanskeligt at give et billede af, hvordan grisene blev røgtet først i 1800-tallet. I amtsbeskrivelsen for Viborg amt beskriver Niels Blicher i 1839 svineholdets tilstand med følgende ord: »Svinet tøjres om Sommeren og faar noget -

lidt nok - Surmælk og Valle til sit Græs. Når Ævret er opgivet, slaes det løs og maa sørge for sig selv til hen paa Foraaret i sin Husbonds og andres Mødding, og ved at omordne Gader og Marker, da det ofte ikke ringes« (får ring i trynen). Det var ikke alle, der så på svineholdet som Niels Blicher, eller også var det ikke i alle egne af landet, man havde de samme traditioner for fritgående grise som i Viborg amt. Således skrev pastor C. Schade i 1811 om svineholdet på Mors: »Sjældent har nogen mere end 2 svin, det ene til Salg, det andet til eget Brug. De små Grise faar Mælk, Valle og Rug. Om Sommeren tøjres Svinene i Nærheden af Gaarden men tages i Reglen hjem om Natten og får noget Føde Aften og Morgen.« Fælles for de to beskrivelser af svineholdet er, at det ikke tillægges den store betydning.

Kornet var den vigtigste salgsafgrøde først i 1800-tallet. I 1870'erne faldt de internationale kornpriser imidlertid kraftigt som følge af storstilet korneksport fra USA og Rusland. I disse lande var der meget jord, hvorpå der kunne dyrkes korn. Det amerikanske landbrug var i høj grad blevet mekaniseret, og der var bygget jernbaner, hvor kornet kunne transporteres til havnene. Der var kommet dampskibe, der ikke var afhængige af vejret på samme måde som sejlskibene. De kunne sejle hurtigere og med en mindre besætning. Alt i alt betød den forbedrede infrastruktur, at de internationale kornpriser faldt kraftigt. Dermed var det ikke længere rentabelt for danske landmænd at eksportere korn. Landbruget kom ud i sin måske værste krise, og der måtte nytænkning til, hvis landbruget skulle klare sig. Derfor blev landbruget omstillet til animalsk produktion, og smør og bacon blev de vigtigste eksportprodukter. Landmændene begyndte nu at importere korn til foderbrug.

På denne måde blev landbruget i 1880'erne omstillet fra kornproduktion til animalsk produktion. Det betød, at der blev foretaget store ændringer af den daglige drift på de enkelte gårde. På markerne blev sædskiftet ændret, da der ikke længere var brug for korn til eksport. Der skulle derimod dyrkes afgrøder, der var egnede som kvægfoder. Kløver, lucerne, vikker og roer blev de mest anvendte planter til grovfoder. Dertil kom kraftfoderet, som bestod af korn, klid og importerede oliekgær (tørstoffet fra olieplanter). Landbrugets vigtigste produkter blev herefter mejerivarer og svinekød. Landmandens arbejdsdag blev i høj grad berørt af skiftet fra vegetabilsk til animalsk produktion. Køerne skulle malkes to til tre gange dagligt, og der skulle holdes rent i stalden, fodres og vandes m.m. Mælk og

foder skulle forarbejdes på forskellige måder. Det krævede nye maskiner i stald og i lo: hakkelsesmaskinen, kagebrækkeren, roerasperen og malkemaskinen blev i tiden efter omlægningen almindelige over alt.

Hakkelsesmaskinen (også kaldt hakkelsesmøllen) blev opfundet i 1794 af englænderen J. Cook. Hakkelsesmaskinen skærer det utærskede korn (kærner og halm til sammen) i mindre stykker til hakkelse. Finskåret hakkelse blev brugt til fodring af heste, og kvæget blev fodret med lidt grovere hakkelse. Hakkelsesmaskinen blev ret hurtigt kendt i Danmark, og så tidligt som i 1799 ved vi, at hakkelsesmaskinen blev anvendt enkelte steder, blandt andet i den kongelige stald. Cooks hakkelsesmaskine blev hurtigt efterlignet og forbedret af hjemlige fabrikanter. Så tidligt som i 1802 tildelte Landhusholdningsselskabet præsten fra Rørby ved Kalundborg J. S. Wolgang en guldmedalje for at have konstrueret en hakkelsesmaskine af samme type, som den Cook havde opfundet. Hakkelsesmaskinen blev således hurtigt introduceret i Danmark, men det skulle komme til at tage lang tid inden den blev almindeligt udbredt. I 1820-30'erne blev der lavet beskrivelser af landbrugets forhold i samtlige danske amter, kort og godt kaldet amtsbeskrivelserne. Heraf fremgår det, at hakkelsesmaskinen kun blev brugt enkelte steder, og stort set kun på store gårde, der havde et betydeligt kvæghold. Den langsomme udbredelse hænger naturligvis sammen med det mindre husdyrhold og pengeknapheden i landbruget i begyndelsen af 1800-tallet. I løbet af århundredet blev hakkelsesmaskinen mere og mere almindelig, og der blev eksperimenteret med forskellige former for trækraft til disse. Hakkelsesmaskinen gav en stor besparelse ved tærskearbejdet, da den muliggjorde fodring med utærsket

korn. Det var ikke bare hakkelsesmaskinen, der blev almindelig til fodertilberedning. Kagebrækkeren, der brugtes til knusning af oliekgager, og roerasperen, der brugtes til snitning af roer, blev ligeledes almindelige sidst i 1800-tallet og først i 1900-tallet.

Hakkelsesmaskine

Kvægholdet, og den deraf følgende mejerivirksomhed, lagde grundstenen til et øget svinehold. Fra mejerierne var der biprodukter, skummetmælk og valle. Dette kunne med fordel leveres tilbage til landmændene, som brugte det som svinefoder. På denne måde var svine- og kvægdriften tæt forbun-

det, og enhver gård, der havde køer, havde også grise. I sidste halvdel af 1800-tallet steg svinebestandenes størrelse i Danmark betydeligt. I midten af 1800'tallet blev der eksporteret en del fedesvin til Tyskland. Disse svin blev fedet op og sendt levende til Tyskland, hvor de, lige som studene, blev solgt på markederne i de tyske byer. Fra slutningen af århundredet fik det tyske marked mindre betydning for dansk svineeksport (pga. tysk importforbud). Opmærksomheden blev rettet imod det engelske marked, der efterspurgte højere forædlede varer. Bacon og skinke blev herefter svineslagteriernes betydeligste salgsvare. Landbruget tjente

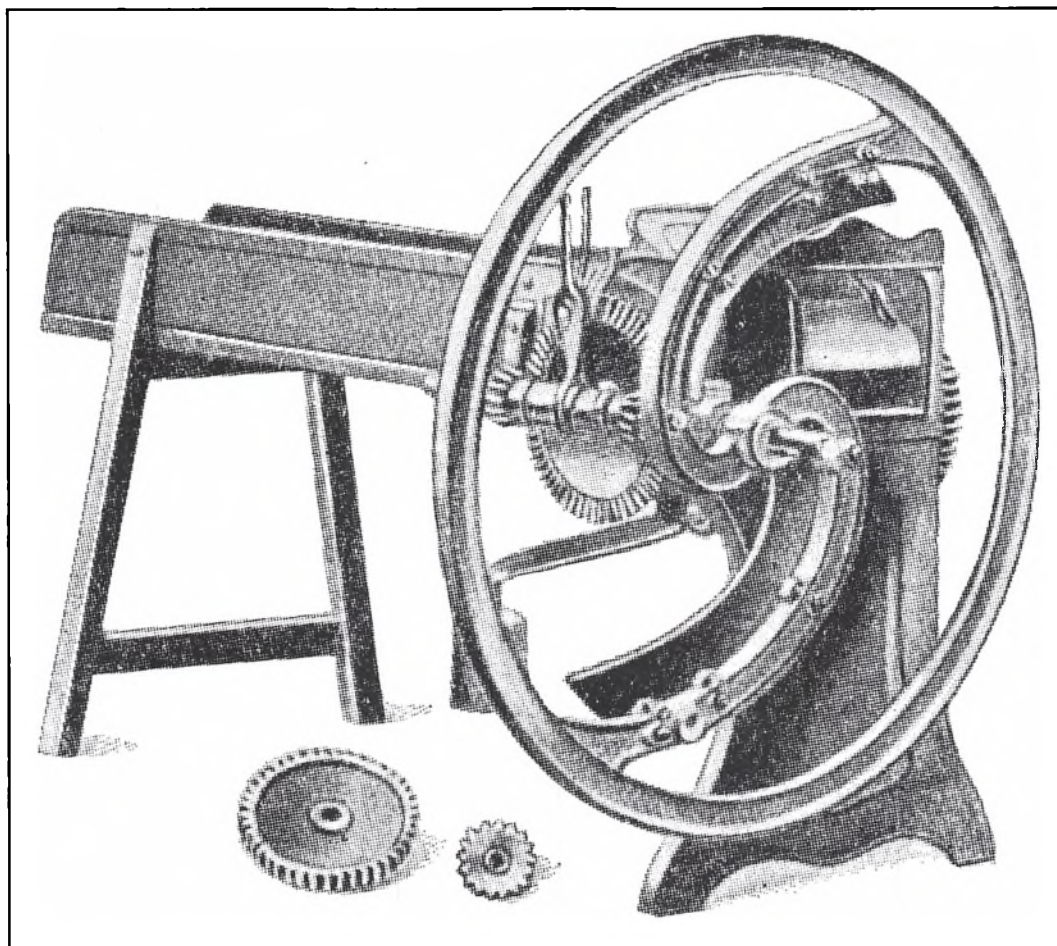

Fig. 27. Hakkelsesmaskine fra starten af 1900-tallet. Kobberstik fra: *Maskinbog for landmænd*. 1919, s. 384.

godt på salget af forædlede produkter indtil depressionen i 1929. Herefter svigtede afsætningen som følge af protektionisme i importlandene, især England og Tyskland. I 1930'erne faldt priserne på svinekød derfor til under produktionsprisen. Og der blev der indført Svinekort i Danmark. Ideen med Svinekortene var, at man for hvert svinekort kunne sælge et svin til en garanteret mindstepris. Hvis man havde flere svin end man havde svinekort, måtte man sælge til den lavere markedspris. Svinekortene fik den uheldige betydning, at det bedre kunne betale sig at handle med svinekortene end med svinene.

Svin

Op gennem 1800-tallet steg interessen for renavl af husdyr markant. For kvæget betød dette, at der efterhånden blev fremavlet to danske racer, Rød dansk malke race, RDM og Sortbråget jysk malke race (fra 1949 Sortbroget dansk malke race, SDM). Avlen skete ved, at man begyndte at blande de hjemlige kvægracer med udenlandske. Man krydsede de ringere sjællandske dyr med jyske dyr. Landhusholdningsselskabet opmuntrede avlsarbejdet ved at premiere de bedste dyr på dyrskuer, og de lokale foreninger indkøbte tyre til uddeling og brug på medlemmernes gårde. Det var i første omgang på de

Fig. 28. So med pøttegrise, dansk landrace. Foto af Bror Bernild, DLM.

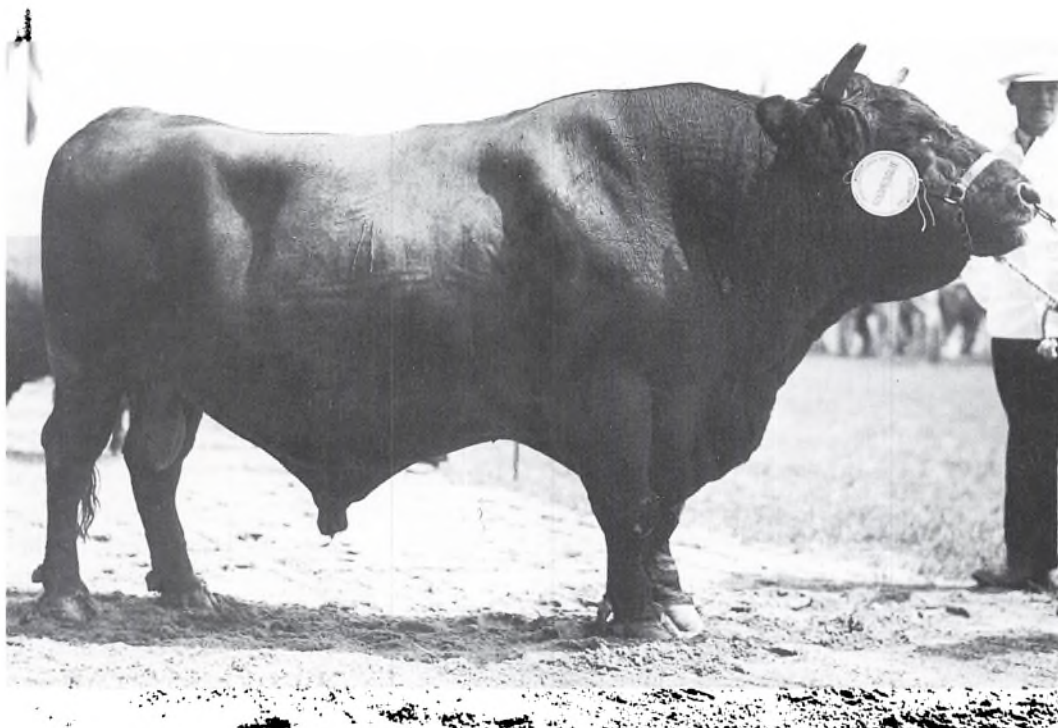

Fig. 29. Præmietyren Højager Nakke fik guldmedalje på dyrskuet på Bellahøj i 1938. Han fik 76 døtre og 44 sønner optaget i elitestambogen. Foto af Bror Bernild, DLM.

store gårde, at man begyndte at interessere sig for avlsarbejdet, men i starten af 1900-tallet var de nye racer udbredt over alt i landbruget. Med svinene forholdte det sig på samme måde som med kvæget. Fra gammel tid havde man haft de bedste dyr i Jylland. Dem begyndte man sidst 1800-tallet at anvende som avlsdyr for hele landet, og man samtidig indførte avlsdyr fra andre lande.

Præmietyr

Siden midten af 1800-tallet har der været gjort mange forsøg med maskinel malkning. Maskinerne der har været lavet forsøg med, kan opdeles i tre grupper: katetermaskiner, trykkemaskiner og sugemaskiner.

Katetermaskinen er den mest simple form for malkemaskine. Princippet er, at der føres et kateterrør op i hver af koens patter. Røret holder patternes lukkemuskler åbne, således at mælken kan løbe ud. Princippet har aldrig fundet stor udbredelse, da det let kan skade patterne indvendigt. Ved indførslen af kateteret kommer der desuden let urenheder op i koens patter, og yverbetændelse vil derfor hyppigt forekomme. Trykkemaskinen virker således, at mælken trykkes ud af koens patter. Der har været konstrueret mange sindrige maskiner til dette formål, men ingen af dem har syntes at virke tilfredsstillende. Sugemaskinen virker v.h.a. et vakuum om koens patter. Det har

været meget problematisk at styre dette vakuum. Hvis der bliver suget for lidt, bliver der mælk tilbage i koen, og bliver der suget for meget, kommer der blod i mælken.

Den malkemaskintype der blev almindelig fra sidst i 1920'erne, virkede ved en kombination af trykke- og sugesprincippet, på samme måde, som når kalven patter.

Malkning med malkemaskine

Malkemaskinens vigtigste dele er pattekopperne og pulsatoren. Pulsatoren fordeler et vekslende lufttryk til pattekopperne. Pattekopperne arbejder således, at der for enden af koppen er et konstant vakuum. På inder siden af pattekoppen er der en gummimembran, der giver et vekslende tryk på patten, og mælken malkes ud af koen, og samles i malkemaskinspanden.

Andelsbevægelsen

Der var flere begivenheder, der havde indflydelse på grundlaget for andelsbevægelsens opståen i Danmark. F.eks. inspirerede oprettelsen af brugsforeningen i Rochdale i England danskerne til oprettelsen af den første danske brugsforening i Thisted i 1866. En anden påvirkning fulgte med opfindelsen af dampmaskinen. Den introducerede dels nye transportformer som jernbane og dampskibe, dels ny trækraft til maskiner, der kunne forarbejde landbrugsprodukter.

Andelsmejerierne

Brugsforeningerne fik stor udbredelse over hele landet. De var af den type andelsforeninger, der solgte varer. Den første andelsforening, der producerede varer, blev dannet af en gruppe bønder i Hjedding. De hav-

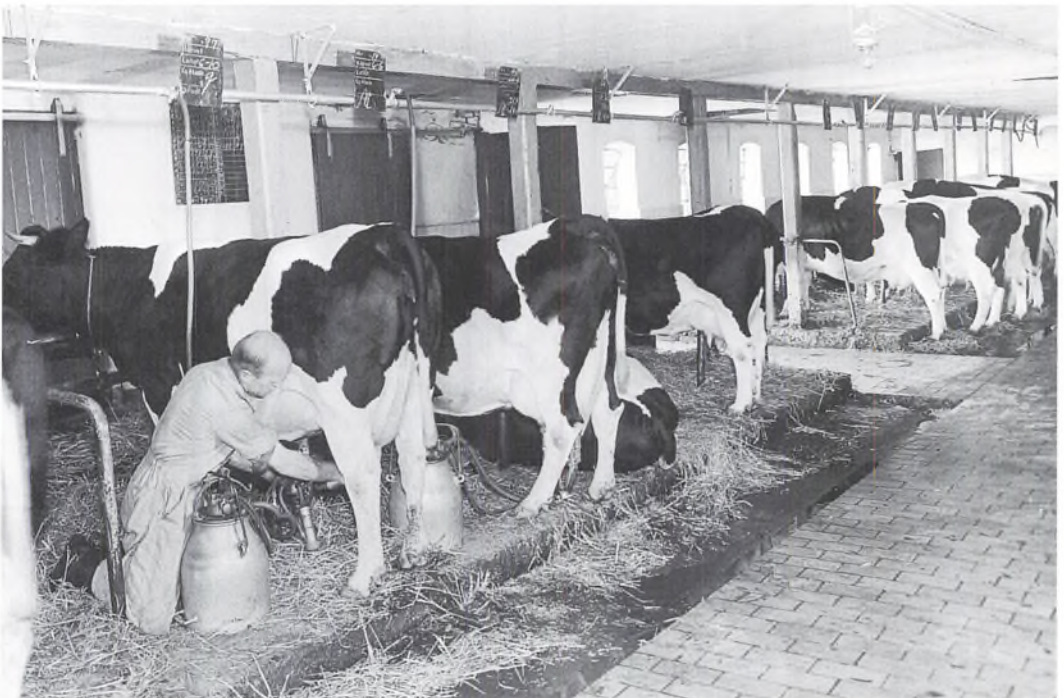

Fig. 30. Malkning med malkemaskine. Foto Bror Bernild, DLM.

de husdyrbrug og kærnedede fløden fra mælken til smør, som de solgte. Men deres smør kunne ikke konkurrere på det danske marked. Derfor var opmærksomheden rettet mod de danske konkurrenter, da bønderne i 1882 slog sig sammen og startede Hjedding Andelsmejeri.

Hidtil havde de bønder, der ikke selv kærnedede smør af mælken fra deres køer, solgt mælken til et »fællesmejeri«. Et fællesmejeri var ejet og drevet af én mand. Det købte mælk fra flere mindre gårde og husmandssteder for at kærne smør og lave ost i større portioner, som de solgte til egen fortjeneste. Bønderne mente, de fik en dårlig betaling for deres mælk. Men når de selv kærnedede smørret, blev kvaliteten ikke god. Det gjorde det svært at sælge smørret, og så tjente bønderne endnu mindre.

Princippet bag Hjedding Andelsmejeri var:

- alle var med til at kautionere for de nødvendige lån, så man kunne bygge mejeriet
- alle lovede at aflevere mælken fra deres køer til forarbejdning i mejeriet i 10-15 år
- alle fik penge for netop den mængde mælk, de hver især leverede
- mejeriet blev styret af en generalforsamling, hvor alle havde 1 og kun 1 stemme
- generalforsamlingen valgte den daglige leder af mejeriet
- alle delte pengene fra et overskud fordelt efter hvor megen mælk, de hver leverede
- alle deltes tilsvarende om dækningen af et evt. underskud.

Disse retningslinier blev de gængse for den danske andelsbevægelse fremover. Ideen var at skabe en økonomisk fordelagtig produktionsform for bønderne. Med andelsprincipperne som grundlag fik bønderne indflydelse på såvel salget af landbrugspro-

dukterne som på forarbejdningen af disse og salget af de færdige landbrugsvarer. Denne direkte forbindelse mellem producent og forhandler understregede andelsmejeriernes fordel frem for de privatejede. Den fik betydning for forbedringen af varernes kvalitet og for salget af disse.

Som led i mejeriernes produktion opstod nogle biprodukter: vollen, der løb fra osten i forbindelse med presningen og skummetmælken, der skiltes fra fløden ved centrifugeringen af sødmælken. Mejeriet returnerede biprodukterne til bonden, der brugte skummetmælk og valle til fodring af svin.

Andelssvineslagterierne

Det første andelssvineslagteri blev oprettet i Horsens i 1887. Også denne gang blev initiativet taget af de lokale bønder p.g.a. utilfredshed med de eksisterende afsætningsforhold. Bønderne havde tidligere solgt deres svin til private opkøbere, der sendte dem videre til Tyskland, hvor de blev solgt. Men opkøberne benyttede sig af den monopolstatus, de havde i kraft af kontrol med indvejningsvægten på den pågældende jernbanestation, hvorfra svinene skulle sendes sydpå. Bønderne havde ingen anden afsætningsmulighed for fedesvin, men måtte bestikke de private opkøbere, for at få svinene afsat på acceptable vilkår.

Imidlertid forbød Tyskland import af danske fedesvin i 1887, og i stedet satsede bønderne på at sælge svin til England. Dette skift fra en aftager til en anden betød, at svinene ikke længere skulle fedes op med henblik på videre salg, men slagtes straks og sælges som bacon og skinke.

Princippet, der lå til grund for andelssvineslagterierne, var de samme som for andelsmejeriet. Der var dog den forskel, at svineproducenterne med det samme rettede

deres produktion mod afsætning til eksport, hvor andelsmejerierne i første omgang rettede deres mod afsætning herhjemme.

Fælles for andelsmejerierne og andelssvinelagterierne var ønsket om kvalitet, effektivitet og retfærdig afregning til bønderne for mælk og svin. Ved hjælp af konsulenternes formidling af forskningsresultater og opfindelse af nye maskiner til forarbejdningen af landbrugsprodukterne steg kvaliteten af de færdige varer. Fordelene ved kvalitet på andelsselskabernes varer blev udnyttet af private selskaber, der brugte andelsprodukternes navne på egne varer, uden at de kunne leve op til standarden. Det gav andelsselskaberne et dårligt ry, der fik dem til at indføre de specielle, kendte kvalitetsstempler: Lurmærket for smør i 1899 og stemplet »Danish« på baconerne i 1905. Denne koordinerede, ensartede kvalitetskontrol gav bønderne gode erfaringer med andelssamarbejdet, og fik dem til også at slå deres salg af æg sammen i 1895 med starten af Dansk Andels Ægekseport i Vejle. Senere, i 1931 udvidede man fjerkræproduktionen med oprettelsen af det første andelsfjerkræslagteri. På oversigten side 140 illustreres bredden og fordelingen i andelsbevægelsen.

Andelsbevægelsen som erhvervets repræsentant

Driften af andelsselskaberne var dog langt fra altid let. Nogle måtte lukke, fordi statsstøtte var en sjælden faktor i den danske andelsbevægelses udvikling frem til 1960. Som den garvede andelshaver, Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard udtrykte det: »Vi skal have de andelsforeninger, der er brug for, og ikke flere.«

Dannelsen af de lokale andelsselskaber gav i langt de fleste tilfælde et godt resultat,

og ydermere var der fordele for de lokale foreninger i at samles i nationale enheder, der varetog netop deres interesser som erhverv overfor resten af samfundet. Fra omkring 1900 og frem samlede de lokale andelsselskaber sig branche for branche i centrale organisationer. Disse kunne bedre tale andelsvirksomhedernes sag overfor de private konkurrenter. På samme tid samlede de forskellige branchers centralorganisationer sig i Andelsudvalget, der varetog disses interesser overfor f.eks. industrien.

Den andelsindkøbsforening, det i denne sammenhæng er værd at fremhæve, er De danske Mejeriers Fællesindkøb og Maskinfabrik. Den blev startet i 1901 til indkøb af tekniske og maskinelle varer. Allerede et par år efter startede andelsselskaberne et maskinværksted i København, til indkøb af maskiner og reparation af disse, og i 1905 købte de en maskinfabrik i Kolding med en halv snes filialer rundt i landet.

Efter 1945 oprettede bønderne andelsmaskinstationer som modstykke til de private maskinstationer. Her kunne de landmænd, der ikke selv havde penge til anskaffelse af f.eks. traktorer, leje disse til brug i arbejdet efter behov. I 1947 dannede man Andels-Maskinstationernes Landsforening, der med sine konsulenter ydede hjælp til de lokale stationer og disses andelshavere.

Andelsbevægelsens betydning for det danske landbrug var i store træk den, at:

bevægelsens organisationsform rent teknisk fremmede udviklingen af nye driftsformer, der gjorde det muligt for landbruget at klare sig i den hårde konkurrence mod andre lande

organisationsformen havde en uvurderlig betydning for udstykningen af landbrugsjorden i form af husmandsbrug, der blev

	Omsætning			Enkeltmedlemmer		
	1900 Mill. kr.	1913 Mill. kr.	1950 Mill. kr.	1900	1913	1950
A. Forbruger-Andelsselskaber						
Brugsforeningerne.....	27	103	828	130.131	243.855	446.600
Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger.....	11	62	476	(79.933)	(219.492)	(421.000)
Ringkøbing Amts Vareindkøbs- forening.....	1	3	11	(4.000)	(6.000)	(22.000)
Gruppe A. tilsammen.....	39	168	1.315	130.131	243.855	446.600
B. Producent-Andelsselskaber.						
I. Landbrugets produktions- og salgsfor- eminger.						
Andelsmejerierne.....	133	290	1.739	140.000	175.000	180.000
Smørekøbsforeningerne.....	22	46	575	103	268	765
Andelslagteriernes omsætning af slagteriprodukter.....	35	155	1.359	60.000	135.000	201.300
Andelslagteriernes særlige virksom- heder.....	—	—	153	—	—	—
Andelslagteriernes æggekøbsport.....	1	3	21	—	—	—
Dansk Andels Æggekøbsport.....	3	6	113	25.000	45.000	58.000
Kreaturekøbsforeningerne.....	—	4	87	—	5.400	40.624
Danske Landbrugeres Creatur-Salgs- forening.....	—	—	104	—	—	86.100
Fjerkræslagteriernes.....	—	—	28	—	—	85.671
Danske Landboforeningers Frøforsy- ning.....	—	1	28	—	1.570	6.669
Frugtsalgsforeningerne.....	—	—	5	—	—	971
Gruppe B. I. tilsammen.....	194	505	4.212	225.103	362.238	660.100
II. Landbrugets indkøbsforeninger.						
Foderstofforeningerne.....	3	42	324	6.250	59.334	100.000
Dansk Andels Gødningsforretning... De danske Mejeriers Fællesindkøb og Maskinfabrik.....	—	5	84	—	15.642	—
Dansk Andels Cementfabrik.....	—	2	40	—	961	1.736
Dansk Andels Kulforretning.....	—	—	17	—	837	1.384
Fyns Kulindkøbsforening.....	—	—	27	—	465	1.314
Gruppe B. II. tilsammen.....	3	49	497	6.250	77.239	104.695
Gruppe B. tilsammen.....	197	554	4.709	231.353	439.477	764.795
C. Andre andelsselskaber.						
Andels-Anstalten Tryk (præmieindt.) Mejerierne og Landbrugets Ulyk- kesforsikring (præmieindtægt)...	—	3	13	—	191.000	229.900
Sogneraadforeningernes Ulykkesfor- sikring for Landbrugere (præmie- indtægt).....	—	1	16	1.115	55.000	227.000
Andels-Pensionsforeningen (præmie- indtægt).....	—	— ¹⁾	1	—	12.200	24.000
Forsikringsselskabet Fællesvirke (præmieindtægt).....	—	—	4	—	—	6.100
Andelsforeningernes Sanatoriefor- ening.....	—	—	2	—	180.476	361.000
Gruppe C. tilsammen.....	—	4	36	1.115	438.676	848.000
Gruppe A., B. og C. tilsammen	236	726	6.060	362.599	1.122.008	2.059.395

¹⁾ 0,1. ²⁾ 0,5.

Fig. 31. Tabel med andelsbevægelsens omsætning overfor antal foreninger og disses medlemmer fra A. Axelsen Drejer: Den danske Andelsbevægelse, 6. udg., 1952.

kendetegnende for det danske landbrug i første halvdel af det 20. århundrede

brugen af de nye maskiner, den tekniske udvikling skabte til effektivisering af landbrugsproduktionen, kom såvel store gårde-jere som små husmandsbrug til gavn.

Mejeridrift

Mælkens behandling 1800-1882

Behandlingen af mælk var i perioden fra 1800 og frem til andelsmejeriernes start i 1882 en del af bondekøns arbejde på gården på lige fod med madlavning og syltning af bær og frugter.

Kone og piger malkede selv køerne 3 gange om dagen, og mælken blev hældt fra

Fig. 32. Gengivelse af træsnit af stampe-kærne til at skubbe, B. Bøggild: Mælkeribruget i Danmark, 2. udg. s. 414, 1860-1875.

spandene i fade, der blev stillet af vejen, f.eks. op på hylder under loftet, hvor den kunne stå et par dage og trække fløde. Når der var gået en uges tid, havde konen skummet fløde af tilpas megen mælk til, at det kunne lade sig gøre at kærne smør af fløden. En kærne kunne have forskelligt udseende, men som oftest var det en stampe-kærne, der lignede en høj træspand med låg på, hvor en træstav, med en plade med huller i for-neden, stak op af et hul i låget på spanden. Staven med pladen på trak man op og ned, til fløden var kærnet til smør.

Det var kun på herregårdene, man havde piger ansat til udelukkende at tage sig af malkning og behandling af mælk til smør og ost. Det var også her, de første forsøg i retning af at oprette mejeri fandt sted. Inspirationen kom sydfra og blev kaldt »hollandsk el. holstensk mejeridrift«. Det nye bestod i,

Fig. 33. Trætafle med reklame for et herregårdsmejeri-udsalg med teksten »No 49 Udsalg af Herregaards Melk og Fløde som daglig indkomme«, udateret, Foto: DLM.

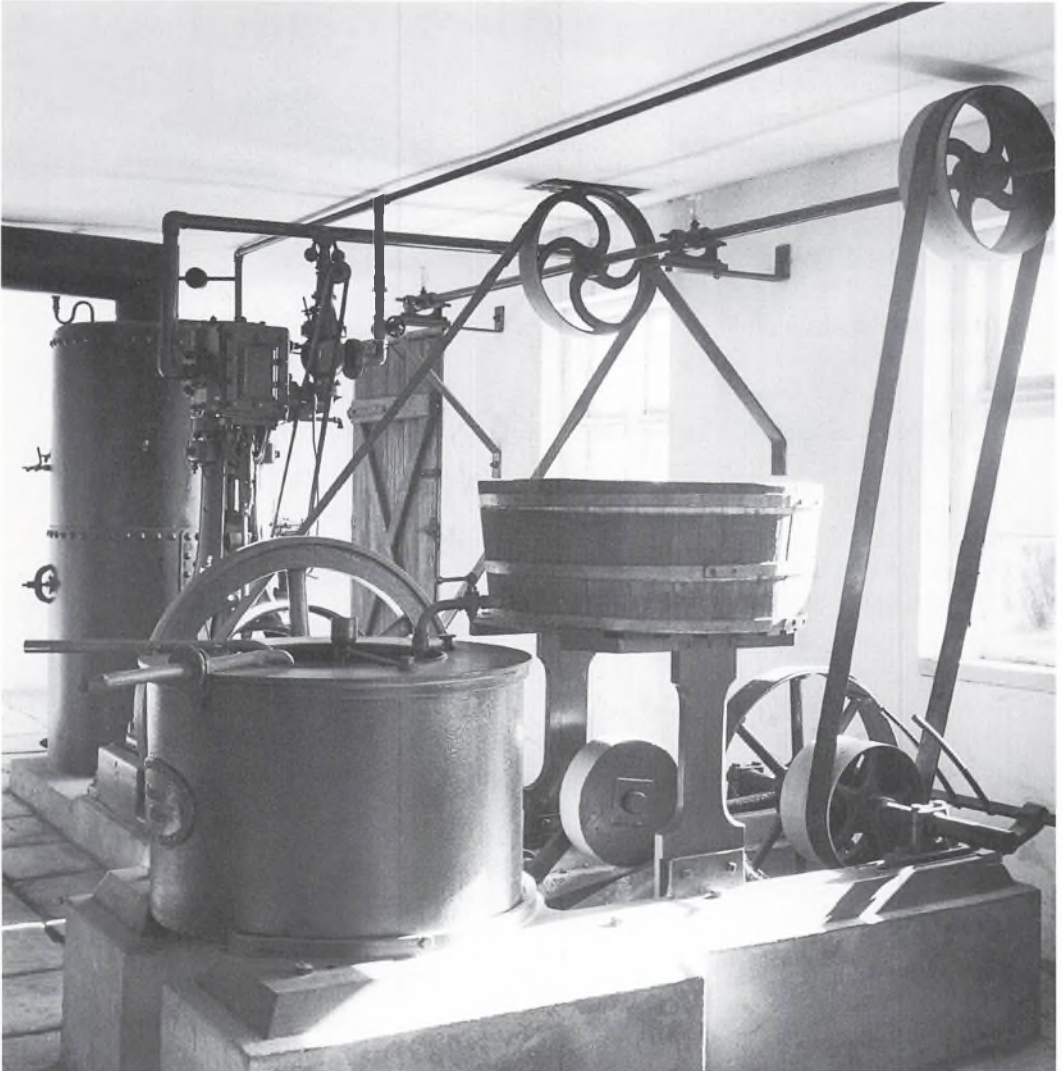

Fig. 34. L.C. Nielsens Maglekildecentrifuge opstillet på Hjedding Andelsmejeri. Princippet i denne svarede til det, der ses af nedenstående tegning. Fotografi hos DLM.

at mælken blev placeret i separate rum, gerne kældre med stengulve, der var kølige og lette at holde rene. Fløden blev skummet af mælken dagligt, og mængden af mælk var stor nok til, at der også dagligt kunne kærnes smør. På den måde var mælk, smør og fløde friskt, og smørret var let at sælge til en god pris. Efterhånden som flere herregårde

tog ideen op, opstod »herregårdsmejerierne« som en samlebetegnelse for denne behandling af mælken.

I 1879 opfandt L.C. Nielsen på Maglekilde Maskinfabrik i Roskilde en centrifuge, der kontinuerligt kunne skille fløden fra mælken. Med dampmaskinen som trækraft var

der nu basis for dannelse af nye mejerier. Modsætningen mellem bondens og herremandens vilkår for mejeridrift havde været åbenlys, men med Maglekildecentrifugen og dampkraften kunne bønder og husmænd hæve niveauet og blive konkurrencedygtige, og Hjedding mejeri blev således oprettet som andelsmejeri i 1882.

Stigningen i flødens indhold af fedt øgede mængden af smør, der kunne produceres, hvilket igen øgede mejeriets omsætning. Fedtprocenten i sødmælken, der blev leveret til mejeriet, værdsattes derfor mere og mere. Da sveitseren Gerber i 1890 opfandt en metode til at måle mælkenes fedtindhold, tog mejerierne den hurtigt til sig. Det blev kontrolassistentens job at foretage disse målinger for mejerierne, hvortil han brugte de såkaldte Butyrometerglas.

Prisen på den leverede mælk blev herefter fastsat ud fra den leverede sødmælks fedtprocent og ikke dens vægt, der var for let at manipulere med.

Nok havde centrifugen effektiviseret adskillelsen af fløden fra skummetmælken, men den havde ikke forbedret produkternes holdbarhed. I 1866 havde den franske forsker Pasteur opdaget opvarmningsens virk-

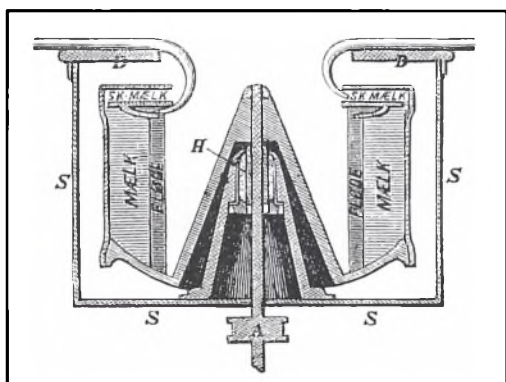

Fig. 35. Tegning af Maglekildecentrifugens opbygning fra B. Bøggilds Mælkeribrug, 4. udg. 1916.

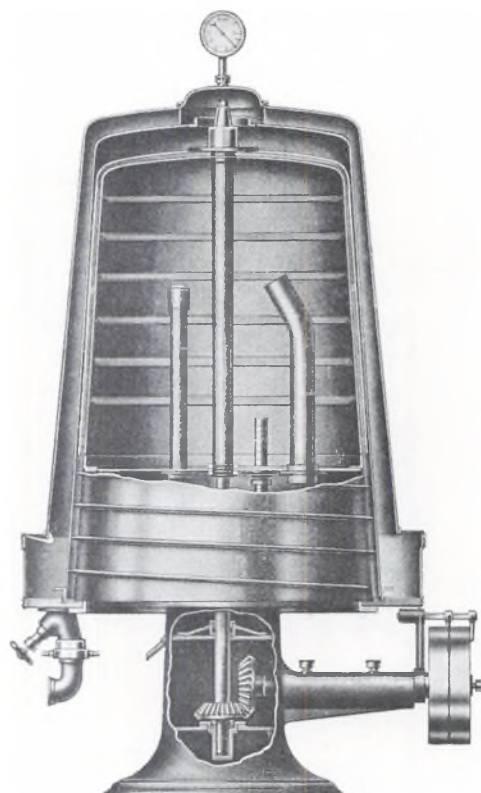

Fig. 36. Tegning af en af de nye regenerativ-Pasteur fra Buas i Ålborg. Fra Th. Kirkegaard: Mejerielevens Haandbog, 1944 s. 61.

ning på vædsker, at den dræbte bakterier i vædsken. Den danske forsker N.J. Fjord gjorde forsøg med den såkaldte »pasteurisering« af mælk, og i 1888 erfarede man på herregården Duelund, hvordan en pasteurisering af fløden øgede smørrets holdbarhed. Apparater blev konstrueret til formålet, og hurtigt bredte pasteurisering af fløde sig som et fast led i arbejdsgangen på mejerierne, for i 1898 at blive vedtaget ved lov. Samtidig begyndte man også pasteurisering af skummetmælken, der blev returneret til bonden til foder til svin og kalve, i erkendelse af behandlingens bekæmpelse af de bakterier, der kunne være i mælken. Tempera-

Fig. 37. Mejerist, der vejer smør af direkte fra kærnen, der er af den nye firkantede ståludgave. Landbrugsrådets billedsamling, DLM.

turen blev i den forbindelse sat op fra 70 til 90 grader.

Der fandtes flere typer af pasteuriserings-apparater, men med det regenerative pasteuriserings-apparat blev der introduceret et nyt princip vdr. varmeoverførsel. Et sådant apparat varmer mælken/fløden op v.h.a. varm damp, men i sin cirkulation i apparatet passerede den kolde mælk først hen over beholderen med dampen for derefter i sin varme tilstand at løbe ud hen over beholderen, hvor ny, kold mælk/fløde kom ind. Det var altså en lag på lag effekt, hvor både damp og opvarmet mælk/fløde på hver sin side af den kolde mælk afgav varme til denne. Dette princip udnyttede varmen fra dampen godt.

De første former for afkøling af mælken skete ved at placere den i mælkejunger i et bassin med koldt vand, men ved andelsmejeriernes start var man gået over til at lade mælken løbe ned over en metalbeholder med koldt vand i. Senere brugte mejerierne kompressorer, kondensatorer eller refigeratorer, og efter 2. verdenskrig kom også en absorptionskølemaskine i brug. Efter afkøling blev fløden straks tilsat mælkesyrebakterier og stillet køligt natten over for næste dag at blive kærnet til smør.

I 1880'erne brugte man stadig en - godt nok damptrykket - stampekerne, men umiddelbart før 1. verdenskrig kom en ny smørkerne til Danmark fra USA. Den blev hurtigt efterlignet og meget udbredt, for den var en kombineret ælte- og kærnemaskine, hvilket betød rationalisering og mindre arbejdskraft. Endelig i 1937 blev der ved en mejerimesse i Fredericia fremvist en firkantet smørkerne helt af rustfrit stål. Efter nogen mistænksomhed blev den taget i brug på mejerierne, for den var lettere at renholde, og udmærket i drift.

Den sidste tekniske innovation, der skal

nævnes, er pakningen af smørret. Trætønden - dritlen med Lurmærket blev brugt til pakning og transport af smør allerede inden 1900. Mellem verdenskrigene forsøgte man sig med smør pakket i mindre portioner. Efter 2. verdenskrig vendte man interessen mod forbrugers smag, idet smør pakket i staniol blev en standardvare, og det bragte endnu en fornyelse i mejeriarbejdet. Smørdritlen udgik først i 1967.

Ensilage

Ved ensilering bearbejder man grøntfoder, så det kan opbevares uden at blive fordærvet, og uden dets næringsværdi forringes. For at opnå dette er der to afgørende faktorer, der skal overholdes: Luften skal fjernes fra fodermassen, og fodermassens pH værdi skal sænkes til mellem 4,2 og 3. Overholdes dette, vil planternes naturlige mælkesyrebakterier danne mælkesyre af plantemassens sukkerindhold, og der vil kun finde en minimal, eller slet ingen, proteinnedbrydning sted.

I Middelhavslandene er ensilage kendt og benyttet tilbage fra oldtiden. Den traditionelle tilberedning skete i et hul i jorden. Hullet blev fyldt op med græs eller andet plantemateriale. Her fik det så lov til at passe sig selv. Hvis processen gik som den skulle, begyndte den øverste del af plantemassen at rådne. Den dannede et lufttæt låg over hullet, og resten blev ensileret. På planterne er der en naturlig forekomst af mælkesyrebakterier, der vil udvikle mælkesyre, og plantemassen vil blive syltet eller ensileret.

I 1935 opfandt finnen A.I. Virtanen, AIV-syren. Med denne kunne man styre syrebilancen i afgrøderne, der skulle ensileres, og dermed mælkesyrebakteriernes vækst. Under 2. verdenskrig blev ensilage indført som grovfoder til kvæget mange steder i lan-

det, da det ikke var muligt at importere foder. AIV Ensilage kan bedst laves i en silo. Den i 1940-50'erne mest benyttede silotype var konstrueret således, at den nederste del (ca. 2/3) var muret eller støbt, og den øverste del (ca. 1/3) var lavet af brædder der var sat sammen til flytbare flager. Den murrede del af siloen kunne med fordel være nedgravet. Grønmassen, f.eks. roetoppe, majsplanter, umodent korn eller græs blev fyldt i siloen (det var bedst, hvis det blev findelt først). I siloen skulle massen stampes godt

sammen, så der ikke var luftlommer, og der skulle tilsættes AIV-syre. Når siloen var fuld, blev den afdækket med et lufttæt låg af sække, jord eller andet. Herefter sank grønmassen sammen, og efter nogen tid kunne siloens øverste trædel, tages af. Ensilagen var klar som grovfoder.

Grønthøsteren blev opfundet i USA. I 1950'erne udviklede mange danske maskinfabrikker grønthøstere. Fabrikken Taarups første model fra 1957 fik tilnavnet Kamp-

Fig. 38. Grønthøsteren blev almindelig i 1950'erne. Taarups første model fik tilnavnet Kampmann, fordi den som daværende finansminister Viggo Kampmann ikke levnedede noget. Foto af Bror Bernild, DLM.

mann, efter daværende finansminister Viggo Kampmann; »den levnedede ikke noget«. Grønthøsterne erstattede det tidskrævende arbejde med bjergning af hø som grovfoder. Med grønthøsterens hjælp kunne man nu benytte græsafgrøder, roetoppe og nyskredet korn som ensilage til vinterfodring af kreaturer.

Grønthøster

Grønthøsteren bruges til høst af grøntfoder til ensilering. Grønthøsteren snitter planterne i småstykker og fører dem direkte op i en traktorvogn. Indførelsen af grønthøsteren gav en stor arbejdsbesparelse og et renere produkt. Tidligere skulle afgrøderne først skårlægges, herefter henlå de på marken, hvor de kunne blive blandet med jord. Fra marken skulle afgrøderne samles og læsses på en vogn, hvorefter de skulle snittes og fyldes i en silo. Med grønthøsteren blev alle disse arbejdsprocesser slået sammen til én, der kunne klares af én enkelt mand. Der skulle temmelig stor trækraft til at trække en grønthøster, så brugen var betinget af, at de gamle efterkrigstraktorer blev udskiftet med nyere og større maskiner.

Traktorer

De tidligste traktorer blev kaldt motorplove. Denne betegnelse kommer fra det tyske ord Motorpflug, og var almindelig i Danmark indtil ca. 1920, og brugtes oftest om selvkørende maskiner med en fastmonteret plov. Herefter gik man over til ordet traktor, der kommer af det engelske ord tractor, den kunne også bruges til andet end pløjning. Traktoren eller motorploven blev opfundet i 1892 af John Froelich, den senere grundlægger af John Deere. Første gang traktoren eller motorploven nævnes i Danmark var formodentlig i år 1900 i ugeskrift for landmænd, hvor en amerikansk automobilplov blev beskrevet. Denne maskine skulle

betjenes af een mand, og kunne klare det samme arbejde som seks mænd og tolv heste. Maskinen kunne også bruges som kraftkilde til tærskværker og andre maskiner. Den blev spået en stor fremtid i landbruget. Der skulle imidlertid gå fem år, før der kom en traktor til Danmark. Første gang, en traktor blev demonstreret i Danmark, menes at være i 1905, da der blev udstillet og demonstreret en engelsk traktor af mærket Ivel på et sjællandsk dyrskue. Efter dyrskuet blev traktoren solgt til fire landmænd fra Odsherred, der mente, at de kunne supplere deres heste eller endog spare et par spand med den. I årene efter 1905 kom der yderligere et par Ivel traktorer til Danmark, samt et par af andre mærker.

Tuxham

Det var udbruddet af 1. verdenskrig, der for alvor satte gang i interessen for traktorer i Danmark. Nogle godsejere frygtede, at Danmark ville blive indblandet i verdenskrigen, og var derfor bange for, at de kunne komme til at mangle mandskab og heste til efterårsplojningen. Dette forsøgte de at afhjælpe ved at anskaffe traktorer. De første traktorer kom fra USA, England, Tyskland og Sverige, men det blev også forsøgt at bygge traktorer i Danmark.

I mellemkrigstiden kom de første rigtige traktorer til Danmark i et forholdsvis stort antal (med rigtige traktorer menes der traktorer med et udseende som det kendes i dag, de aller første traktorer lignede mest Storm P. maskiner). I 1919 var der ved årets begyndelse anslået 150 traktorer i Danmark, men i løbet af året blev der importeret ikke mindre end 733 traktorer. Der kan nævnes flere forskellige grunde til den forøgede interesse for traktorer. En af grundene kan være, at der i industrien var blevet indført otte timers arbejdsdag i 1919. Derfor kunne

Fig. 39. Tuxham blev bygget i 1915, og var dermed den første danskproducerede motorplov. Fotograf i Det Kongelige Bibliotek.

det være svært at få karlene i landbruget til at arbejde helt så meget som tidligere. En anden grund kan være, at der var mange, der havde tjent godt på krigen, hvor Danmark havde holdt sig neutral. En tredje grund kan være fremkomsten af en ny traktortype, Fordson.

Fordson F var en let lille traktor, der var nem at manøvrere. Den havde en petroleumsmotor, der skulle startes på benzin, og den kunne yde 30 hk. Den havde jernhjul og en remskive, hvormed maskiner som tærskværker, rundsage og kværne kunne trækkes. Traktorerne fandt i første omgang udbredelse i de store landbrug. På Lolland

var der dog en tendens til, at også mellemstore landbrug benyttede sig af traktorkraft på et ret tidligt tidspunkt. Dette skyldtes først og fremmest, at jorden på Lolland er særlig frugtbar, og der blev produceret sukkerroer i stor stil. Dette var en meget arbejdskrævende produktion, der muliggjorde en hurtigere mekanisering end i det øvrige Danmark. Men med Fordson traktoren begyndte også landmænd med mellemstore landbrug, i alle egne af landet, at anskaffe sig traktorer. Selv om traktoren blev mere og mere udbredt i mellemkrigstiden, var den stadig kun et supplement til hestene, og den blev langt fra almindelig på alle landbrug. Priserne svingede noget i

1920'erne og hestepriserne faldt kraftigt mens brændstofpriserne steg. Det betød, at der blev sat en dæmper på interessen for traktorer. I 1930'erne blev landbruget, som det øvrige samfund, hårdt ramt af den internationale krise. Landbrugspriserne og landbrugsproduktionen faldt kraftigt, og interessen for traktorer faldt til noget nær nulpunktet. Under 2. verdenskrig blev importen af traktorer helt stoppet, og fra foråret 1942 var det ikke længere muligt at skaffe brændstof. Det betød, at traktorerne måtte have påmonteret en gasgeneratorer. Det er en kakkellovnslignende anordning, hvori der fyres op med brænde, tørv eller kul, der så udvikler

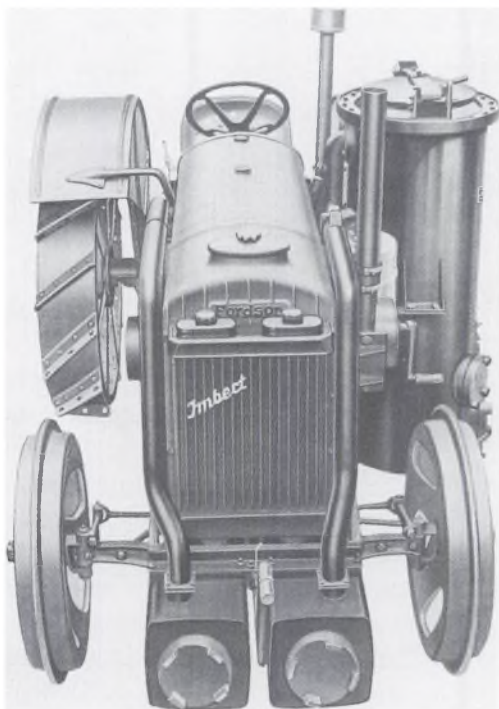

Fig. 40. Fordson F blev produceret fra 1917-1928. I 1920'erne blev den meget populær i Danmark. Det viste eksemplar har monteret gasgenerator, hvilket var nødvendigt under 2. verdenskrig, da man ikke kunne skaffe brændstof. Billede fra Statens Jordbrugstekniske Forsøg; Bygholm.

gas. En generator til en Fordson kostede i 1942 over 3000 kr, og en generatortrukken traktor kunne maksimalt yde 85% af den oprindelige ydelse.

Fordson F.

Efter 2. verdenskrig blev traktoren for alvor udbredt i landbruget. Det skete dels v.h.a. Marshallhjælpen (fordelagtige kreditter og gaver fra USA givet til Europa som led i genopbygningen efter 2. verdenskrig) og dels via direkte import. Marshallhjælpen muliggjorde import af amerikanske traktorer til det danske marked, hvoraf de mest populære mærker var: John Deere og IH Farmal. De mest solgte traktorer i Danmark efter anden verdenskrig blev imidlertid de engelske: Ferguson, David Brown, Fordson og Nuffield, særligt Ferguson TE 20 (den lille grå), der var drevet af benzin (blåtbenzin var afgiftsfrit) og ydede 22 hk. Dette hang sammen med, at de amerikanske maskiner, til trods for Marshallhjælpen, var for dyre til de danske købere. Danmark valgte i 1949 at lade kronen følge det engelske pund, og devaluerede 20% over for dollaren, da England dengang var Danmarks vigtigste eksportmarked. Desuden var mange af de amerikanske traktorer for store til de mange små brug i Danmark. Det skal i øvrigt nævnes, at traktorerne efter anden verdenskrig var karakteristiske ved at de havde gummi-hjul (det betød højere komfort hos traktorføreren og mindre slid på vejen). De fleste havde en lift med trepunktsophæng til markredskaberne, så disse kunne løftes når de ikke blev brugt i jorden. Og så havde traktorerne fået elektrisk lys, så de kunne bruges både dag og nat. Efter 2. verdenskrig slog traktordriften for alvor igennem i Danmark, og der blev i løbet af 1950'erne indkøbt traktorer til stort set alle gårde i landet, store såvel som små.

Fig. 41. Det var Ferguson TE 20, der efter 2. verdenskrig kom til at afløse arbejdshesten. Foto af Bror Bernild, DLM.

Ferguson TE 20

Det har flere gange været forsøgt at etablere en produktion af traktorer i Danmark. Første gang var i 1915, under 1. verdenskrig. Maskinfabrikken Tuxham konstruerede en 18 hk. traktor (bæreplov), der blev drevet af råolie. Med denne maskine kunne man, med en trefuret plov, pløje 2 tdl. i timen i otte tommers dybde med et brændstofforbrug på 50 øre i timen. Tuxham traktoren blev solgt for 9000 kr. Det er uvist i hvor mange eksemplarer, den blev produceret, men den blev aldrig nogen succes. I 1917 blev der igen gjort forsøg med en dansk bygget traktor, Agri (også en bæreplov). Maskinen var konstrueret af ingeniør Aage Jacobsen, Hillerød. Den spåedes en fremtid i dansk landbrug, men fik det ikke, da Fordson kort tid efter kom med en mere

moderne traktor til billigere penge. Først efter 2. verdenskrig, i 1950'erne blev der gjort nye tiltag. I 1952 kom der to danske traktorer, Acam og Garson. De var begge meget små, og gik under betegnelsen husmandstraktorer. Acam var den mindste. Dens trækraft var kun på 13 hk. Den blev lavet både som tre og fire hjulet, og den havde en mekanisk lift til redskaberne. Den blev fremstillet på Chr. Andersens Maskinfabrik i Holbæk i 400-500 eksemplarer, hvor af en del blev eksporteret, fra 1952 til fabrikken lukkede i 1957. Garson, havde lidt mere trækraft, 17 hk. Den var karakteristisk ved, at den ikke havde lift til redskaberne, men derimod en anordning der kan betegnes som et multiredskab, der kunne påmonteres flere forskellige arbejdsdele. Det gjorde, at husmanden ikke behøvede at investere så

mange penge i redskaber, hvilket kunne have været en grund til at købe den. Den blev imidlertid ikke solgt til mange, og blev kun produceret i få eksemplarer. Det næste forsøg på at producere en dansk traktor var Danhorse. Den blev bygget hos P. Jørgensen i Skalborg og var beregnet for husmandsbrug på op til 30 tdl. Danhorse skulle også kunne bruges som bil og kunne derfor køre over 40 km i timen. Danhorse blev, som de andre danske traktorer, aldrig nogen succes, og derfor blev produktionen stoppet igen i 1957.

Der kan nævnes flere grunde til den manglende succes for Acam, Garson og Danhorse. En af dem har nok været, at de var for små, selv for husmænd. En anden grund er konkurrencen fra de engelske traktorer (især Ferguson TE-20), der blev importeret i stor stil, nye såvel som brugte. Det sidste, og mest succesrige, forsøg på at

bygge en traktor i Danmark var Bukh. Motorfabrikken Bukh, der var ejet af A. P. Møller, blev grundlagt som motorfabrik i 1904. Ved udgangen af 2. verdenskrig begyndte man at bygge traktorer. Der blev bygget flere forskellige typer traktorer hos Bukh. De varierede i størrelse og ydede mellem 29 og 100 hk. Bukh traktorerne var meget moderne, fik en betydelig plads i det danske landbrug, og de blev også eksporteret i stor stil. Det var netop eksporten, der satte en stopper for Bukh traktorerne. Da EF i 1967 indførte en importtold på 25% på traktorer, måtte Bukh indstille sin traktorproduktion.

Bukh traktorer

De første traktorer blev betragtet som et supplement til arbejdshesten. Der var nok ingen, der forestillede sig, at traktorerne ville kunne overflødigøre hestens plads i

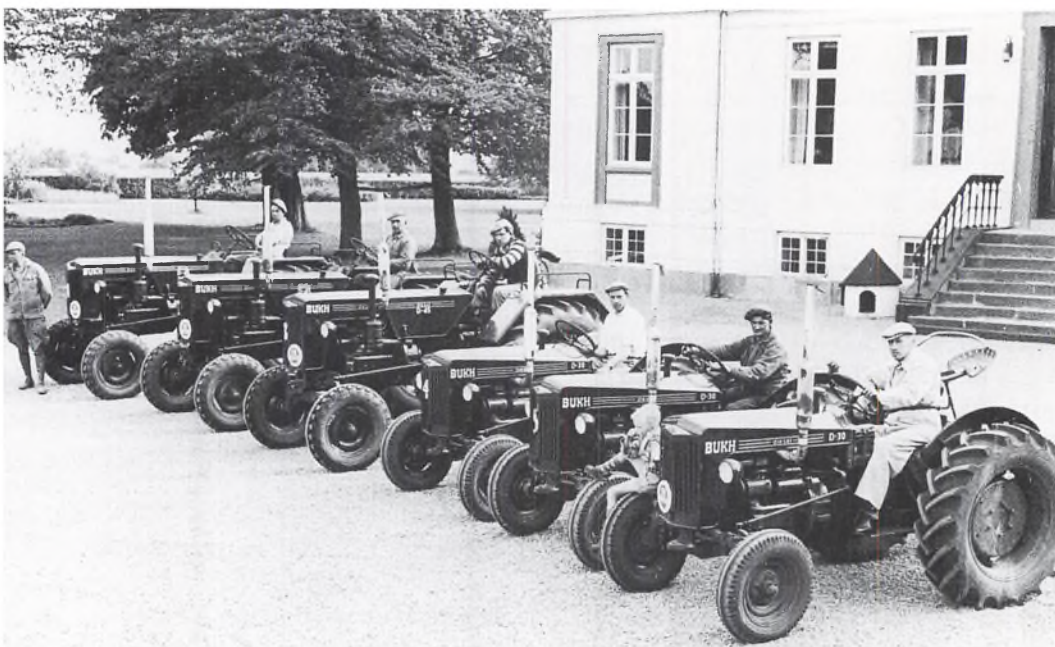

Fig. 42. Opstilling af seks danske Bukh traktorer på Smakkerupgård ved Kalundborg. Fotografi i DLM.

landbruget fuldstændigt. Omkring 1960 var traktoren praktisk talt indført overalt i landet. Det betød, at langt færre mennesker end tidligere nu kunne klare arbejdet i landbruget. Der er imidlertid ikke noget, der tyder på, at det var traktorerne, der overflødiggjorde folkeholdet i landbruget, det var i mindst lige så høj grad afvandringen fra land til by (lønningerne var højere i industrien og i den offentlige sektor), der gjorde traktoren nødvendig i alle brugstyper. Traktorenes totale gennembrud og den øvrige mekanisering efter 2. verdenskrig betød, at henvend 300.000 mennesker og 600.000 arbejdsheste forlod landbruget. Som forfatteren Knud Sørensen udtrykker det, svarer det billede til, at hvis hver mand tager et spand heste og går syd på i en lang ubrudt række, så vil de første går ind på Peterspladsen i Rom, samtidigt med at de sidste går over den dansk/tyiske grænse.

Landbrugets import og eksport

Disse to sider af handelen med landbrugsvarer afspejler om noget den store tekniske udvikling, landbruget oplevede i perioden 1800-1960.

Tiden fra ca. 1810-30 var præget af krise i landbruget som følge af den dårlige økonomi i landet som helhed. Men de næste 40 år blev en gylden periode for den danske korneksport, ligesom handelen med levende kvæg til Tyskland voksede støt. I 1860'erne var import af handelsgødning en realitet, og selv i 1870'erne, da kornsalgssperioden gik på hæld, importerede det danske landbrug årligt 15.000 tons kunstgødning, d.v.s. kvælstofgødning, fosforsyre-gødning og kaligødning. For selvom det danske landbrug ikke længere eksporterede korn, producerede man mere og mere korn dels til eget forbrug og dels til foder til den voksende husdyrbestand. Udviklingen af land-

brugsmaskinerne og forskernes nye beregningsgrundlag for jordens ydeevne og behov medvirkede til ændringen fra ekstensiv til intensiv kornproduktionen, så man i 1900 købte ca. 60.000 tons og i 1950 over 900.000 tons kunstgødning.

I løbet af 20 år var hele landbrugseksporten vokset så meget, at der dannedes centrale foreninger eller udvalg til at varetage de forskellige branchers handelsanliggender, og allerede i 1888 havde staten sendt sin første konsulent udenlands. Omlægningen af det danske landbrugs produktion fra vegetabilsk til animalsk brug i 1870-80'erne øgede importen af korn og foderstoffer, herunder oliekgager. Fra i perioden 1876-80 at være 13.000 tons oliekgager og 20.000 tons klid steg importen til at være 907.000 tons oliekgager og 1.944.000 tons korn i 1931 og henholdsvis 507.000 tons og 419.000 tons i

Udførsel af nogle af de vigtigste landbrugsvarer i 1000 tons 1820-1960
(Gyldendals Danmarkshistorie bd.9 s.199-203, tabel 4.3)

Årstal	Korn	Kvæg	Kød	Smør	Ost	Svin	Flæsk	Æg
1820	54	17				22		
1825	112	19		2		21		
1830	93	18		2			1	
1835	105	18	1	2			1	
1840	147	25	1	2		4	1	
1845	207	30	2	2		4	1	
1850	322	30	1	2		6	2	
1855	298	47		1		2	1	
1860	211	54	1	2		2	2	
1865	332	51	1	5		11	7	
1870	315	45	1	7		25	8	
1875	182	97	1	13		167	5	2
1880	238	94	1	12		252	4	2
1885	96	92	1	18		197	10	4
1890	70	123	1	43		111	27	8
1895	23	112	6	52		130	56	9
1900	60	40	14	61			63	20
1905	57	123	15	80			80	25
1910	75	140	17	89			97	24
1915		251	30	102	4		136	29
1920	22	61	18	75	10	54	42	33
1925	62	81	26	123	9	13	192	48
1930	46	166	19	169	6	62	306	52
1935	76	97	9	138	7	53	200	70
1940	3	373	13	108	9	754	143	80
1945	37	39	21	61	1	10	50	10
1950	119	223	14	156	39		181	95
1955	209	313	42	129	52	128	281	107
1960	123	353	71	118	76	190	311	83

Fig. 43. Udførsel af nogle af de vigtigste landbrugsvarer i 1000 tons, 1820-1960. Uddrag af tabel 4.3, Gyldendals Danmarkshistorie bd. 9 s. 199-203, 1985.

Tabel 19: Den danske eksports fordeling i % på varekategorier 1830-1979.

År	Korn	Smør	Flæsk og svin	Andre egentlige landbrugsvarer	Egentlige landbrugsvarer i alt	Konserver	Industri-varer i alt	Andre varer	I alt
1830-39	45	7	2	39	93		6	1	100
1840-49	48	5	1	28	82		16	2	100
1850-59	51	3	1	25	80		10	10	100
1860-69	49	8	6	25	88		11	1	100
1870-74	38	16	12	24	90		8	2	100
1875-79	19	17	13	38	87		5	8	100
1880-89	7	23	17	39	86		6	8	100
1890-97	5	41	20	20	86		6	8	100
1900-09	2	42	22	24	90		5	5	100
1910-14	2	32	23	30	87	1	9	3	100
1915-18	1	25	17	35	78	4	13	5	100
1919-20	1	31	9	32	73	1	21	5	100
1921-31	1	32	30	17	80	2	16	2	100
1932-35	1	24	35	16	76	2	18	4	100
1936-39	2	24	27	19	72	2	23	3	100
1940-45	1	22	19	22	64	3	19	14	100
1946-49	4	24	10	24	62	4	25	9	100
1950-53	3	15	17	26	61	6	27	6	100
1954-59	2	10	16	25	53	7	36	4	100
1960-64	1	6	15	19	41	7	46	6	100
1965-69	1	4	12	12	29	7	57	7	100
1970-74	1	2	8	10	21	6	67	6	100
1975-79	1	3	7	10	21	4	68	7	100

Fig. 44. Tabel over den danske eksports fordeling i % på varekategorier 1830-1959 Uddrag af tabel 19 i Gyl-dendals Danmarkshistorie bd. 9, 1985.

1950. Den ændrede desuden helt ved eksportvarernes fordeling, så afsætningen af eksportartiklerne i hele perioden 1800-1960 kom til at se ud som i skemaet nedenunder:

Fra 1875 ses det, at eksport af svin og smør begyndte at stige, samtidig med ægekseportens introduktion på eksportmarkedet. Det bratte stop i eksporten af levende

svin i tiden mellem 1900 og 1920 skyldtes Tysklands importforbud, mens nedgangen i flæske- og oksekødseksporten efter 1. verdenskrig omvendt var forårsaget af den store udtynding af husdyrbestanden under krigen. Pausen i eksporten af levende svin fra 1940-55 var konsekvensen af hjemmemarkedets førsteprioritet under besættelsen. Hvad der var af eksport gik for størstedelens ved-

Erhverv	1787	1801	1840	1860	1880
	1000 personer				
Landbrug mv.	363	508	597	727	889
Fiskeri og søfart	24	18	35	44	54
Håndværk og industri	114	72	251	347	451
Handel og omsætning	26	32	46	78	134
Daglejere og arbejdsmænd	209	200	170	242	182
Serviceerhverv	59	55	82	92	132
Andet	45	41	102	71	127
I alt	840	926	1283	1601	1969

	1901	1921	1940	1960	1970
	1000 personer				
Landbrug mv.	981	1077	1066	854	494
Håndværk og industri mv.	675	942	1285	1586	1678
Handel og omsætning	179	322	484	560	596
Transport og kommunikation	168	221	249	331	315
Serviceerhverv	114	184	268	635	931
Andet	333	522	492	619	924
I alt	2450	3268	3844	4585	4938

Figur. 45. Tabel over den danske befolknings erhvervsfordeling 1787-1970. Ved 1801-tællingen er en del af landhåndværkerne formodentlig blevet medtaget blandt husmænd og indgår i tallene for landbrug m.v. Før 1901 er det ikke muligt at afgøre, i hvilke erhverv daglejere og arbejdsmænd var beskæftigede. Efter Statistisk Tabelværk, V, A, 5 samt Dansk historisk statistik, jfr. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 16, s. 55, 1991.

kommende til Tyskland, men en del af svinene blev solgt i slagtet og ikke i levende stand, hvilket selvfølgelig påvirker tallene.

For smørrets vedkommende skete der en støt forøgelse af eksporten i perioden efter landbrugets omlægning til husdyrbrug med udbredelsen af andelsmejerierne og frem til 1960. De få år, hvor eksporten af smør faldt, var under 1. og 2. verdenskrig og i sidste tilfælde dels af mangel på kraftfoder, der nedsatte køernes ydeevne og dels som følge af en større afsætning på det danske mar-

ked. Den danske ost sneg sig ind på eksportmarkedet efter 1. verdenskrig, men fik først sit rigtige gennembrug efter 2. verdenskrig, og da i selskab med andre mejeriprodukter, som f.eks. kondenseret mælk og is m.m. Disse produkter er ikke vist i skemaet, for de var endnu kun ved udgangen af 1950'erne mindre specialvarer i den større sammenhæng.

For overskuelighedens skyld udelades denne mængde af mindre eksport- og importvarer, der passerede de danske

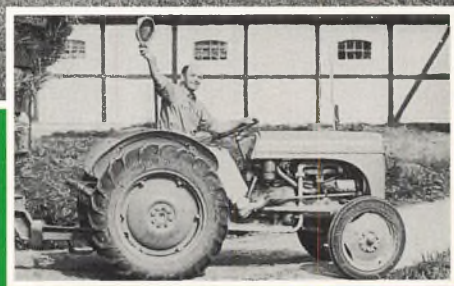
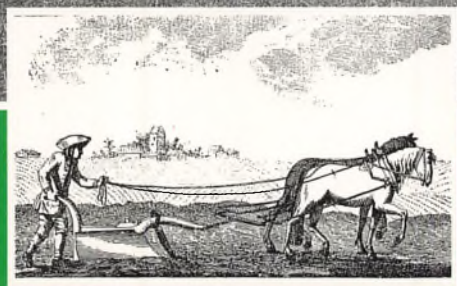
grænser fra 1800-1960. De var næppe uden betydning for helheden, men dog unødvendige for at danne et indtryk af betydningen af landbrugseksporten for Danmark. Erhvervet tegnede sig i 1960 stadig for over halvdelen af den samlede danske eksport, med en produktion, der fra 1820-1960 var steget med knap 900%, men med en reduktion i antallet af beskæftigede mennesker. En tendens, som den tekniske udvikling fremmede, og som landmændene levede med på godt og ondt.

Maskinerne og den tekniske udvikling havde sat sit præg på landbruget økonomisk, og den organisatoriske struktur i erhvervet havde ændret sig. Bondens stilling som producent af landbrugsvarer havde udviklet sig fra at være deltager på markederne i provinsbyen til at blive andelshaver og tage konkurrencen op mod de større private landbrugsfirmaer og videre til at være deltager i sammenlægningen af samtlige danske landbrugsproducenter i nationale råd og udvalg. Det kunne f.eks. være i Landbrugets Eksportudvalg og Landbrugets Afsætningsråd, der blandt andre deltog i internationale organisationer som F.O.A., GATT, OEEC, COPA og COGEPA. Den tid var forbi, da den danske bonde indgik byttehandler og selv kunne sætte sine priser. Han

havde gjort sin entre på den internationale arena, og måtte vænne sig til at forhandle i helt andre omgivelser og på helt andre præmisser, hvor der taltes om markedsundersøgelser, varelagre, børsnotering og indextal.

Afslutning

Med de mange tekniske forandringer i landbruget, fulgte der også en række forandringer af etisk og social karakter. Mange af de mennesker, der har oplevet de gamle dage på landet, opfattede den kolossale afvanding fra landområderne, navnlig efter 1945, som noget trist og negativt. Landbohøjskolens forskning har bragt erhvervet langt frem med sine resultater, men derfor var der tidligere en tendens til at betragte naturen og økosystemerne som noget bastant og upåvirkeligt. Således blev der ikke sat spørgsmålstegn ved den voksende brug af kunstgødning og kemikalier. Man koncentrerede sig mest om stoffernes umiddelbare virkning for produktionen og mindre om deres eventuelle langtidsvirkning. Dette var dog ikke specielt for landbruget, men en generel tendens i hele samfundet. Den tekniske udvikling i landbruget bragte meget med sig på godt og ondt - alt sammen forudsætninger for det landbrug og det samfund, vi lever i idag.

Dansk Landsbrugsmuseums Forlag

ISSN 0905-7013
ISBN 87-89429-09-5